

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER

El meu camí intel·lectual

Isaiah Berlin

Les Balears en venda

Joan Seguí

«Todo es nada».
L'última gregueria de Ramón,
explicada per Josep Pla

Antoni Martí

Les relacions entre
València i Barcelona

Josep Vicent Boira

L'essència
del neoliberalisme

Pierre Bourdieu

Conseqüències
ecològiques
de la globalització

Wolfgang Sachs

La voluntat de poder.
Poder i antiigualitarisme en
Nietzsche i en Hitler

Ernst Tugendhad

Fer colònies
i la historiografia catalana

Miquel Barceló

Debat sobre
les humanitats

Ramón López Facal,

Rafael Valls, Juli Capilla,

Agustí Alcoberro,

Eva Serra

Esriptura
i intimitat

Antoni Martí

EDITORIAL

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER
SEGONA ÈPOCA / NÚM. 6 / HIVERN 2000

DIRECTOR: Antoni Furió

CAP DE REDACCIÓ: Gustau Muñoz

CONSELL DE REDACCIÓ:

Xavier Antich, Juli Capilla, Olga
Dénia, Martí Domínguez, Ferran
Garcia-Oliver, Vicent Olmos,
Faust Ripoll, Pau Viciano

CONSELL ASSESSOR:

Cèlia Amorós, Joan Becat,
Manuel Borja-Villel, Eudald
Carbonell, Narcís Comadira,
Manuel Costa, Alfons Cucó,
François Dosse, Antoni Espasa,
Ramon Folch, Mario Garcia
Bonafé, Salvador Giner, Josep
Fontana, David Jou, John
Keane, Giovanni Levi, Isabel
Martínez Benlloch, Joan
Francesc Mira, Javier Muguerza,
Francesc Pérez Moragón,
Damià Pons, Josep Ramoneda,
Ferran Requejo, Vicenç Rosselló,
Xavier Rubert de Ventós, Pedro
Ruiz Torres, Vicent Salvador,
Josep Maria Terricabras,
Vicent Todolí, Enzo Traverso,
Josep Antoni Ybarra

Edita: Universitat de València
i Edicions Tres i Quatre

Redacció, administració i subscripcions:

Publicacions de la
Universitat de València
c/ del Batxiller, 1-1a 46010 València.
Tel.: 96 393 71 74 Fax: 96 361 70 51
a/e: lespill@uv.es

Disseny gràfic: Enric Solbes

Fotocomposició i maquetació:

Publicacions de la
Universitat de València

Impressió: Tipografia Artística Puertes

Distribució: Enlace S.A.

Tels.: 96 186 10 34 / 93 338 14 00 /
971 71 30 78

ISSN: 0210-587 X

Dipòsit legal: V-2686-1979

Preu d'aquest número: 1.500 ptes./ 9 euros

L'anunciat projecte de reforma de les humanitats ha situat de cop i volta la història en el centre del debat polític. En bona mesura, la confrontació política dels pròxims mesos girarà entorn dels continguts de les assignatures d'història en l'ensenyament secundari, i la poca flexibilitat que ha mostrat el govern en altres polèmiques recents, emparat en la seua majoria absoluta, així com la significació especial que vol atorgar a aquest tema, no fan sinó augmentar els motius de preocupació. Sobre tot quan, com es veu, està disposat a jugar fort i ni tan sols dubta a comprometre en la seua particular croada el prestigi d'una institució com la Real Academia de la Historia, l'informe de la qual ha estat àmpliament desautoritzat pel seu escàs rigor i el caràcter esbiaixat de les seues conclusions. I és que la discussió sobre l'ensenyament de la història està lluny de ser una polèmica estrictament acadèmica o pedagògica, per a situar-se en el cor mateix de la confrontació ideològica, ja que afecta no sols la mirada que les societats actuals projecten sobre el seu propi passat, sinó també la manera en què aquestes societats es representen i es reconeixen.

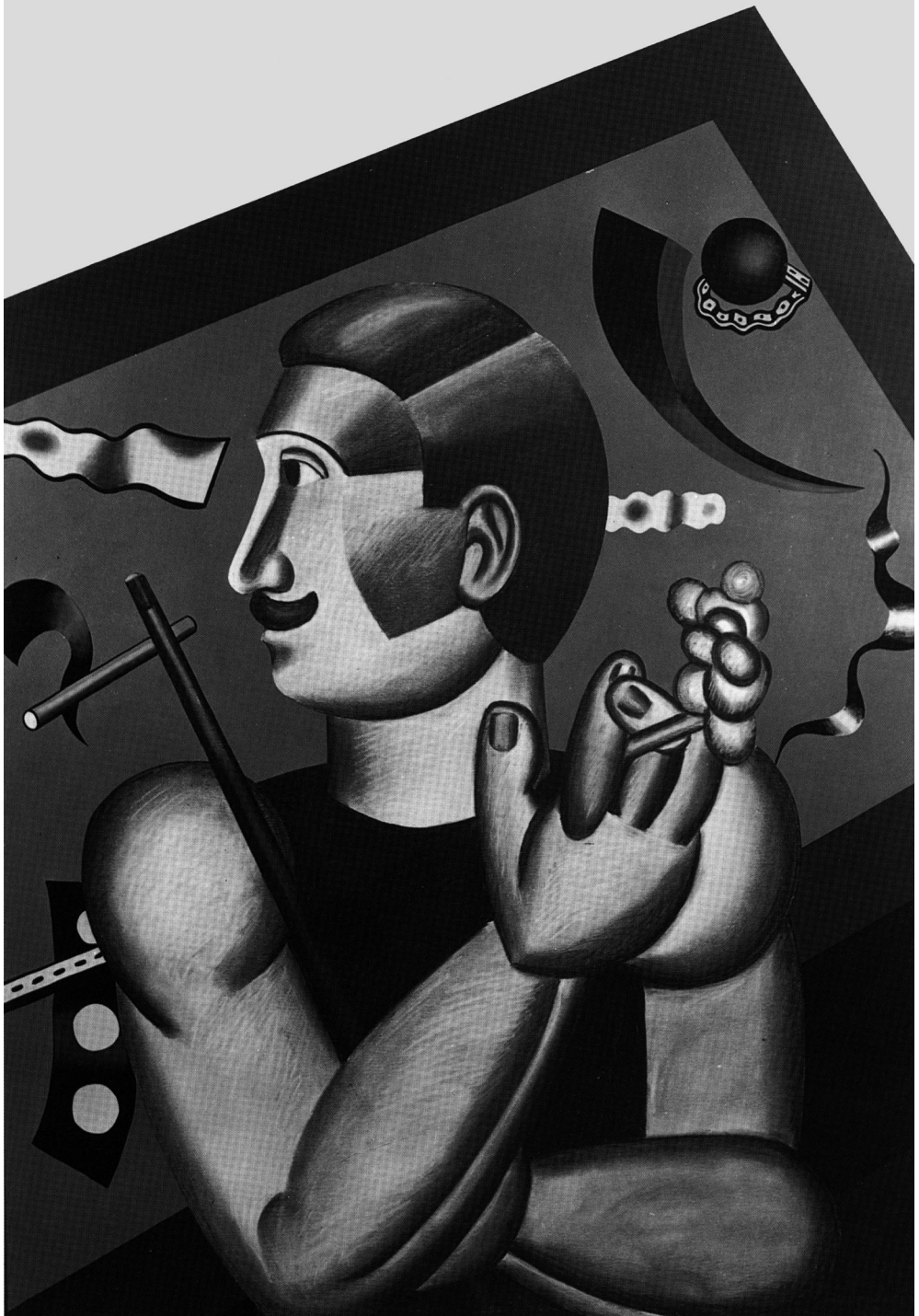
A ningú no se li escapa que l'ensenyament de la història ha tingut un paper primordial en la definició –i, encara més important, en l'acceptació i interiorització– de les modernes identitats nacionals. Quan al segle XIX s'«inventen» les nacions –l'imaginar «nacional» dels nous estats-nació–, la història en constitueix un dels ingredients essencials i, molt en particular, la seua difusió i socialització a través de l'escola. Va ser aleshores quan es codificà el model canònic d'una història d'Espanya, sustentat en una concepció centralitzadora i uniformadora de la nació i que ha sobreviscut, amb escasses variacions, fins al final del franquisme. Només als anys setanta, amb l'empenta modernitzadora que suposà la LGE, un intent del règim per homologar-se amb les democràcies del seu entorn, i, sobretot, la tasca renovadora dels mateixos docents, s'aconseguí erosionar el vell model i substituir-lo per un altre més obert als nous corrents historiogràfics i, també, molt més respectuós amb la pluralitat i complexitat del passat històric. I és justament aquest model el que avui està sota sospita, el que es pretén neutralitzar amb un retorn als orígens, a la història de sempre, elevada gairebé a la condició de «natural», enfront dels excessos de l'ensenyament modern.

La veritat és que la polèmica té molts flancs. Hi ha, d'una banda, el que enfronta els historiadors i els docents a propòsit

de quins continguts haurien de primar en l'ensenyament, si els historiogràfics o els pedagògics. Les crítiques sobre l'escassa importància acordada a la cronologia o als fets històrics en algunes propostes educatives poden tenir el seu fonament, encara que ben sovint, darrere d'aquestes crítiques, sembla surar una clara aposta per l'enciclopedisme en detriment de la reflexió i la comprensió historiogràfiques. Però aquesta discussió, antiga i comuna a molts altres països, ha estat instrumentalitzada en els últims anys pels sectors més conservadors per denunciar els excessos que ha comportat la configuració de l'actual Estat de les autonomies, amb el desdibuixament de la idea mateixa d'Espanya i la construcció d'uns imaginaris nacionals alternatius. Això és, molt més que no els aspectes purament pedagògics, el que realment preocupa aquests sectors i el que ha portat el govern a posar en marxa una veritable contrarreforma educativa que, amb el pretext de corregir els desvaris nacionalistes que han seguit als traspassos de competències a les autonomies en matèria d'educació, pretén precisament la rehabilitació dels tòpics més tronats i la tornada al vell model escolar.

I és que, mentre que els historiadors i els ensenyants catalans, bascos i gallecs no han deixat mai de ser crítics amb els propis tòpics i mites historiogràfics, amb la manera en què s'ensenyava la pròpia història, això mateix no s'ha fet en el cas espanyol, on encara continuen ben vius i arrelats molts dels continguts més rancis de l'ensenyament tradicional, començant per la idea mateixa de Reconquesta, i la convicció, estesa a una i altra banda de l'espectre polític, que la història té fonamentalment una funció patriòtica, de reforçament ideològic de la pròpia nació. Per això, quan l'estat-nació, a les acaballes ja del seu cicle històric, s'ha sentit doblement amenaçat, per la globalització i les noves formacions polítiques supraestats, d'una banda, i per l'afirmació de les identitats regionals i nacionals, d'altra, ha volgut recuperar de nou el control de l'ensenyament de la història, conscient que, ara com fa cent anys, continua sent una de les seues millors bases i un dels fonaments essencials de la seua identitat.

El debat té, doncs, moltes cares. Historiadors, docents i polítics hauran de discutir i decidir quina història ensenyar, i com. Però tots eixiríem guanyant si començàssim per acceptar que l'ensenyament de la història ha de tenir una finalitat eminentment crítica i no adoctrinadora. I que, en aquest sentit, el millor servei que ens pot fer avui és el de revelar precisament el caràcter històric —és a dir, temporal, amb una data d'inici i una altra, ai!, de caducitat— de les construccions polítiques, ideològiques i socials, començant per les mateixes nacions, que es pretenen naturals i eternes i són totes, unes i altres, un episodi en el temps.

Equip Crònica, *Professional II* (1977)

L'ESPILL

SUMARI

1 Editorial

6 L'essència del neoliberalisme
Pierre Bourdieu

11 L'eficiència com a força destructiva. Conseqüències ecològiques de la globalització
Wolfgang Sachs

21 La voluntat de poder. Poder i antiigualitarisme en Nietzsche i en Hitler
Ernest Tugendhadt

30 Fer colònies i la historiografia catalana
Miquel Barceló

DEBAT SOBRE LES HUMANITATS

47 Invenció i crisi de la història d'Espanya
Ramón López Facal

61 La història en els manuals:
entre textos i contextos
Rafael Valls

75 De la (im)possible objectivitat de la Història
Juli Capilla

92 I ara, el decret de mínims
Agustí Alcoberro

98 Humanitats i educació: un debat obert
Eva Serra i Puig

DOCUMENTS

109 El meu camí intel·lectual
Isaiah Berlin

---

128 Les Balears en venda
Joan Seguí

141 «Todo es nada». L'última gregueria de Ramón,
explicada per Josep Pla
Antoni Martí Monterde

150 Les relacions entre València i Barcelona
Josep Vicent Boira i Maiques

166 Escriptura i intimitat
Antoni Marí

LLIBRES

172 Ricardo Almenar, Emèrit Bono, Ernest Garcia.
La sostenibilidad del desarrollo: el caso valenciano
Joaquim Sempere

178 Sebastià Serrano. Comprendre la comunicació
Lluís Meseguer

L'essència del neoliberalisme

Pierre Bourdieu

El món econòmic, ¿és realment com diu el discurs dominant, un ordre pur i perfecte, que deriva implacablement la seua lògica de les seues conseqüències previsibles, i amatent a esmenar qualsevol deficiència mitjançant les sancions que aplica, bé de manera automàtica, bé –més excepcionalment– mitjançant els seus braços armats, l'FMI o l'OCDE, i les polítiques que imposen: baixada del cost de la mà d'obra, reducció de la despesa pública i flexibilització del treball? ¿I si no fos, en realitat, més que la posada en pràctica d'una utopia, el neoliberalisme, convertida així en *programa polític*, una utopia, emperò, que arriba a creure's, amb l'ajut de la teoria econòmica que reconeix com a pròpia, la descripció científica del real?

Aquesta teoria tutelar és una pura ficció matemàtica, fundada des de l'origen en una abstracció formidable: la que consisteix, en nom d'una concepció tan estreta com estricta de la racionalitat identificada amb la racionalitat individual, a posar entre parèntesis les condicions econòmiques i socials de les disposicions racionals i de les estructures econòmiques i

socials que són la condició del seu funcionament.

N'hi ha prou només amb pensar, per copsar la magnitud de l'omissió, en el sistema d'ensenyament, que mai no és tingut en compte *com a tal* en una època en què té un paper determinant en la producció de béns i serveis, com també en la producció dels productors. D'aquesta mena de pecat original, inscrit en el mite walrasià de la «teoria pura», se'n deriven totes les febleses i totes les mancances de la disciplina econòmica, així com l'obstinació fatal amb què s'entesta a promoure, per la seua existència mateixa, una oposició arbitrària entre la lògica purament econòmica –basada en la concurrència, vector d'eficàcia– i la lògica social, sotmesa a la regla de l'equitat.

Dit això, assenyalarem que aquesta «teoria» originàriament dessocialitzada i deshistoritzada té, avui més que mai, els mitjans per a *fer-se vera*, empíricament verificable. En efecte, el discurs neoliberal no és un discurs com els altres. De manera semblant al discurs psiquiàtric dins del manicomi, segons Erving Goffman,¹ es tracta d'un «discurs fort» que només és tan fort i tan difícil de combatre perquè té al seu favor totes les forces d'un món de relacions de forces que ell contribueix a fer com és, especialment orientant les opcions

Pierre Bourdieu és catedràtic de Sociologia i membre del Collège de France. Autor d'una obra molt influent, en català se'n publicà recentment *Contrafocs* (Ed. 62). Aquest article aparegué a *Le Monde Diplomatique*, març 1998.

econòmiques dels qui dominen les relacions econòmiques i sumant així la seua pròpia força, com a element pròpiament simbòlic, a aquestes relacions de forces. En nom d'aquest programa científic de coneixement, convertit en programa polític d'acció, hom du a terme un immens *treball polític* (negat perquè, en aparença, és purament negatiu) adreçat a crear les condicions de realització i de funcionament de la «teoria»; un *programa de destrucció metòdica dels col·lectius*.

El moviment, fet possible per la política de desregulació financera, cap a la utopia neoliberal d'un mercat pur i perfecte, s'acompleix a través de l'acció transformadora i, cal ben dir-ho, *destructora* del conjunt de mesures polítiques (la més recent de les quals n'és l'AMI, l'Acord Multilateral d'Inversions, destinat a protegir les empreses estrangeres i les seues inversions contra els estats nacionals) que tenen com a objectiu de *posar en qüestió totes les estructures col·lectives* que podrien ser un entrebanc per a la lògica del mercat pur: la nació, el marge de maniobra de la qual no cessa de reduir-se; les categories laborals, amb –per exemple– la individualització dels salaris i de les carreres en funció de les competències individuals i l'atomització dels treballadors que en resulta; els col·lectius de defensa dels drets dels treballadors, sindicats, associacions, cooperatives; fins i tot la família, que perd una part del seu control sobre el consum arran de la constitució de mercats per classes d'edat.

El programa neoliberal, que extreu la seua força social de la força politicoeconòmica d'aquells sectors els interessos dels quals expressa –accionistes, operadors financers, industrials, polítics conservadors o socialdemòcrates conversos a la nova fe

del *laissez faire*, alts funcionaris de les finances, més acarnissats a l'hora d'imposar una política que afavorirà la seua pròpia desaparició per tal com, a diferència dels quadres empresarials, no corren cap risc de pagar-ne, arribat el cas, personalment les conseqüències–, tendeix globalment a afavorir el tall entre l'economia i les realitats socials i a construir així, en la realitat, un sistema econòmic conforme a la descripció teòrica, és a dir, una mena de màquina lògica que es presenta com una cadena d'imponderables que obliguen, de manera indefugible, els agents econòmics.

La mundialització dels mercats financers, sumada al progrés de les tècniques d'informació, assegura una mobilitat sense precedents dels capitals i dóna als inversors, delerosos de rendibilitat a curt termini per a les seues inversions, la possibilitat de comparar permanentment la rendibilitat de les grans empreses i, doncs, de penalitzar-ne els fracassos relatius. Al seu torn, les empreses, davant aquesta amenaça permanent, han d'ajustar-se cada vegada més ràpidament a les exigències dels mercats. Han de fer-ho així o exposar-se, com se sol dir, a «perdre la confiança dels mercats» i, al mateix temps, el suport dels accionistes, els quals, desitjosos d'obtenir una rendibilitat a curt termini, es troben en posició, cada vegada més, d'imposar la seua voluntat als gerents i de fixar-los normes, a través dels directors financers, i d'orientar-ne la política en matèria de contractacions, de plantilles i de salaris.

Avui s'instaura el regnat absolut de la flexibilitat, amb les contractacions per temps determinat i les interinitats o les reiterades «reestructuracions de plantilla». Al si de l'empresa, a través de la concurrència entre filials autònomes, entre

equips obligats a la polivalència i, en fi, entre individus, a través de la *individualització* de la relació salarial, que inclou la fixació d'objectius individuals; les entrevistes individuals d'avaluació; l'avaluació permanent; els augments individualitzats dels salaris o la distribució de primes en funció de la competència o els mèrits individuals; les carreres individualitzades; les estratègies de «responsabilització» tendents a forçar l'autoexplotació d'alguns quadres que, tot i ser simples assalariats sotmesos a una forta dependència jeràrquica, són alhora considerats responsables de les seues vendes, de la seua producció, de la seua sucursal, del seu magatzem, etc., com si fossen «autònoms»; exigència d'«autocontrol» que estén la «implicació» dels assalariats, d'acord amb les tècniques del «*management* participatiu» bastant més enllà del que són pròpiament càrrecs mitjans de les empreses. S'hi tracta, és clar, de tècniques de sotmetiment racional que, bo i imposant una sobrededicació al treball –i no sols als llocs de responsabilitat– i augmentant-ne la intensitat, tendeixen, al remat, a afeblir les referències i la solidaritat col·lectives.²

L'establiment pràctic del món darwinianà de la lluita de tots contra tots, a tots els nivells de la jerarquia, que troba els ressorts de l'adhesió a la feina i a l'empresa en la inseguretats, el sofriment i l'estrés, no hauria pogut, sens dubte, reeixir de manera tan completa sense la complicitat de les *disposicions precaritzades* generades per la inseguretats i l'existència, a tots els nivells de la jerarquia i fins i tot als més elevats, especialment pel que fa als quadres, d'un *exèrcit de reserva de mà d'obra esdevinguda dòcil per causa de la precarització* i per l'amenaça permanent de l'atur. El fona-

ment darrer de tot aquest ordre econòmic que es presenta sota el signe de la llibertat és, en efecte, la *violència estructural* de l'atur, de la precarietat i de l'amenaça d'acomiadament que implica: la condició de funcionament «harmònic» del model microeconòmic individualista és un fenomen de masses, l'existència de l'exèrcit de reserva dels aturats.

Aquesta violència estructural pesa així mateix damunt d'allò que hom en diu el contracte de treball (sàviament racionalitzat i apartat de la realitat per la «teoria dels contractes»). Mai el discurs empresarial no havia parlat tant de confiança, de cooperació, de lleialtat i de cultura d'empresa en una època en què hom obté tot-hora l'adhesió fent desaparèixer totes les garanties temporals (les tres quartes parts de les contractacions són per temps determinat, la proporció d'ocupacions precàries no para de créixer, l'acomiadament individual tendeix a no estar sotmès a cap restricció).

Hom comprova, així mateix, com la utopia neoliberal tendeix a encarnar-se en la realitat d'una mena de màquina infernal, que s'imposa, ineluctable, als mateixos dominadors. A l'igual que el marxisme en un altre temps, amb el qual, en aquest sentit, té bastants punts en comú, aquesta utopia suscita una formidable creença, la *free trade faith* (la fe en el mercat lliure), no sols en aquells que viuen materialment d'ella, com ara els financers, els propietaris de les grans empreses, etc., sinó també en aquells que n'extreuen bona part de les justificacions vitals, com ara els alts funcionaris o els polítics. Aquests sacralitzen el poder dels mercats en nom de l'eficàcia econòmica; exigeixen la supressió dels controls administratius o polítics que po-

drien fer nosa als propietaris del capital en la recerca purament individual de la maximització del benefici individual, elevat a model de racionalitat; volen bancs centrals independents; prediquen la subordinació dels estats nacionals a les exigències de la llibertat econòmica dels senyors de l'economia, amb la supressió de totes les regulacions dels mercats, començant pel mercat de treball, la prohibició dels dèficits públics i la inflació, la privatització generalitzada dels serveis públics i la reducció de les despeses públiques i socials.

Sense haver de compartir necessàriament els interessos econòmics i socials dels autèntics creients, els economistes tenen molts interessos específics en el camp de la ciència econòmica que els fan retre una contribució decisiva –i tant fa els seus estats d'ànim quant als efectes econòmics i socials de la utopia que ells abillen de raó matemàtica– a la producció i reproducció de la creença en la utopia neoliberal. Allunyats per tot allò que és la seua existència i, sobretot, la seua formació intel·lectual –molt sovint purament abstracta, llibresca i teoricista– del món econòmic i social real, tenen una tendència especial a confondre les coses de la lògica amb la lògica de les coses.

Refiant-se de models que pràcticament mai no tindran ocasió de sotmetre a la prova de la verificació experimental, propensos a mirar-se amb desdeny els assoliments de les altres ciències històriques, en les quals no reconeixen la puresa i la transparència cristal·lina dels seus jocs matemàtics, i de les quals són incapaços sovint de comprendre'n la veritable necessitat i la profunda complexitat, participen i col·laboren en un canvi econòmic i social d'enorme volada. Tot i que algunes conse-

qüències d'aquest canvi potser els causaran fins i tot horror (i llavors cotitzaran al Partit Socialista i donaran consells experts als seus representats en les instàncies del poder), no pot desplaure'ls per tal com, malgrat que puga haver-hi fallides, que sempre podran atribuir a allò que en diuen de vegades «bombolles especulatives», tendeix tanmateix a donar realitat a la utopia ultraconseqüent (com algunes formes de bogeria) a la qual ells han consagrat la vida.

I malgrat tot, tenim el món davant nostre, hi podem veure directament els efectes de la gran utopia neoliberal duta a la pràctica: no tan sols la misèria d'una fracció cada vegada més consistent de les societats més avançades econòmicament, l'increment extraordinari de les diferències d'ingressos, la desaparició progressiva dels universos autònoms de producció cultural, cinema, edició, etc., com a conseqüència de la intrusió imposada dels valors comercials, sinó també i sobretot la destrucció de totes les instàncies col·lectives capaces de contrarestar els efectes de la màquina infernal i, en primer lloc, de l'Estat, dipositari de tots els valors universals associats a la idea d'allò *públic*, i la imposició a tot arreu, en les altes esferes de l'economia i de l'Estat, o al si de les empreses, d'aquesta mena de darwinisme moral que, amb el culte al *winner*, al guanyador, format en matemàtiques superiors i amb una gran elasticitat, instaura com a norma de totes les pràctiques la lluita de tots contra tots i el *cinisme*.

¿Podem esperar que la massa extraordinària de sofriment que produeix un règim politicoeconòmic com aquest donarà un dia lloc a un moviment capaç d'aturar la cursa cap a l'abisme? De fet, ens trobem ací davant una paradoxa extraor-

dinària: mentre que els obstacles que hom troba en la temptativa de realització del nou ordre —el de l'individu sol, però lliure— són atribuïts a hores d'ara a rigideses i arcaïsmes i hom blasma d'antuvi qualsevol mena d'intervenció directa i conscient, sobretot si és a càrrec de l'Estat, perquè considera que s'estavellarà contra el mur del mecanisme pur i anònim —el mercat (tot oblidant que aquest és també terreny de joc d'interessos)—, allò que en realitat fa que l'ordre social no s'enfonse en el caos malgrat el volum creixent de població precaritzada és, precisament, la continuïtat o la pervivència de les institucions i dels agents de l'ordre antic en vies de desballestament, i la tasca de tota mena de treballadors socials, així com els ressorts de solidaritat social, tant familiar com d'un altre tipus.

El pas al «liberalisme» s'acompleix de manera insensible, i imperceptible doncs, com la deriva dels continents; amaga així els seus efectes, els més terribles dels quals es veuran a llarg termini. Uns efectes que es troben així mateix dissimulats, paradoxalment, per les resistències que suscita tot d'una entre aquells que defensen l'ordre antic i posen en joc els recursos de què aquest diposava, les velles solidaritats, les reserves de capital social que protegeixen tota una part de l'ordre social actual i n'eviten la caiguda en l'anomia. (Un capital que si no es renova, si no es reproduïx, està abocat a la desaparició, però que no s'esgota d'una dia per l'altre).

Ara bé, aquestes forces de «conservació», que fóra massa fàcil dir-ne forces «conservadores», són també, des d'un altre punt de vista, forces de *resistència* a la instauració del nou ordre, i poden esdevenir forces subversives. I si es pot mantenir alguna esperança raonable és perquè hi ha

encara, en les institucions estatals i també en les disposicions dels agents (especialment en les més identificades amb aquestes institucions, com ara els quadres de l'administració), unes forces que si bé en aparença —com se'ls retreu sovint— defensen tot simplement un ordre desaparegut i els «privilegis» corresponents, de fet han de treballar —no poden fer una altra cosa— per inventar i construir un ordre social que no tindrà com a única llei la recerca de l'interès egoista i la passió individual del benefici, un ordre social on trobaran un lloc els col·lectius orientats vers la *recerca racional de fins col·lectivament elaborats i aprovats*.

Entre aquests col·lectius, associacions, sindicats i partits, caldrà reconèixer-li un lloc especial a l'estat, l'estat nacional o —millor encara— supranacional, és a dir, europeu (etapa cap a un estat mundial), capaç de controlar i gravar amb eficàcia els beneficis obtinguts als mercats financers i, sobretot, de contrarestar l'acció destructiva que exerceixen aquests en el mercat de treball, tot organitzant, amb l'ajuda dels sindicats, l'elaboració i la defensa de l'*interès públic* que, es vulga o no, no sortirà mai, ni tan sols amb alguna errada matemàtica, de la visió de comptable (en un altre temps hom n'hauria dit de «botiguer») que la nova fe presenta, a hores d'ara, com la forma suprema de la realització humana. □

Traducció de Jaume Soler

1. Erving Goffman, *Asiles. Etudes sur la condition sociale des malades mentaux*, Editions de Minuit, París, 1968.
2. Quant a tot això, vegeu els dos números d'*Actes de la recherche en sciences sociales* dedicats a les «Noves formes de dominació en el treball» (1 i 2), núm. 114, setembre 1996, i núm. 115, desembre 1996, i molt especialment la introducció de Gabrielle Balasz i Michel Pialoux «Crise du travail et crise du politique», núm. 114, pp. 3-4.

L'eficiència com a força destructiva

Conseqüències ecològiques de la globalització

Wolfgang Sachs

Fa segles ja que la recerca de matèries primeres i mercats ha impulsat les empreses capitalistes enllà de les fronteres dels seus països d'origen, però sols al llarg de les darreres dècades s'ha configurat un ordre internacional que opera, programàticament, per la formació d'una economia sense fronteres, transnacional. En el model mundial utòpic de la globalització econòmica la terra apareix com un espai homogeni, universal i permeable, en el qual els béns i el capital poden circular sense cap entrebanc. Hom se'l representa com un enorme mercat on els factors de producció es compren allà on són més barats (*global sourcing*) i les mercaderies es venen allà on atenyen els millors preus (*global marketing*). Però per a gran disgust dels neoliberals que voldrien prendre el cel per assalt, les societats es mostren a tot arreu indolents i escassament motivades. La feixuga tasca dels globalitzadors consisteix a adaptar una realitat bastant prosaica al seu model ideal. En l'horitzó dels seus esforços llueix la promesa de viure en un món que extreu el màxim dels seus limitats mitjans. Això és el que pretén la

liberalització dels mercats: assegurar per tot, mitjançant la força de selecció de la concurrència, l'ús eficient del capital, del treball, de la intel·ligència i també dels recursos naturals (i aconseguir noves opcions de poder). Només aquesta cura d'eficiència sempre renovada pot, segons la saviesa consagrada dels globalitzadors, posar les bases per al benestar de les nacions.

LA GLOBALITZACIÓ REDUEIX EL CONSUM DE RECURSOS

L'objectiu d'aquesta perspectiva el constitueixen sobretot els grans complexos productius estatals de l'antiga zona de poder soviètica i, també, de molts països del sud. De fet, el proteccionisme cap enfora i l'esclerotització de les estructures cap endins van molt sovint lligats. En països on les elits del poder ocupen l'estat i se n'aproprien de les riqueses es formen, amb molta facilitat, estructures parasitàries. Al costat de la monopolització de l'activitat empresarial per part de l'estat, la pressió sobre els treballadors i l'infraproveïment dels consumidors, és particularment l'explotació sense traves dels recursos naturals allò que ret, en aquests països, un benefici ràpid. El creixement es fa ben aviat sinònim d'augment de l'extracció de recursos naturals.

Wolfgang Sachs és director del Wuppertaler Institut für Klima, Umwelt, Eenergie. Recentment ha publicat *Planet Dialectics. Explorations in Environment and Development* (Zed Books, Londres, 1999).

Aquest ha estat el cas del petroli a la Unió Soviètica, a Nigèria o a Mèxic, del carbó a l'Índia i Xina, de la fusta a Costa d'Ivori i Indonèsia, dels minerals al Zaire. Naturalment, no és cap casualitat que el consum de recursos fos molt superior als antics països comunistes que a Occident. Les riqueses naturals hi eren cremades com a combustible gratuït, perquè era de propietat estatal, per a l'embranchada industrial, i més encara en la mesura que la palanca del creixement hi era la producció extensiva, no la intensiva. D'ací prové el guany d'eficiència en l'ús dels recursos quan les encararades economies estatals i burocràtiques s'obren a la concurrència mundial.

Aquest efecte de la globalització econòmica no recolza només en l'augment de l'acció del mercat. Els fluxos de comerç i inversions enllà de les fronteres obren també l'accés a tecnologies que tot sovint comporten, en comparació amb les que eren d'ús habitual, avantatges d'eficiència considerables. Aquest és el cas, en particular, de sectors com la mineria, l'energia, el transport i la indústria. Hi ha signes molt clars del fet que les economies obertes fan servir més aviat les tecnologies més eficients en recursos, ni que siga per l'accés més fàcil a la tècnica en cada cas més moderna. Per la seua banda, les empreses multinacionals tendeixen a fer un ús estandarditzat de les tecnologies més avançades als diferents països on operen, cosa que redueix els costos d'harmonització. La relació, certament, no hi és obligada, però és molt probable. L'efecte d'eficiència dels mercats oberts no obeeix només a la transferència de tecnologia. A més del costat de l'oferta, es pot observar també del costat de la demanda. Perquè les exportacions de mercaderies, que van dels nous països in-

dustrials als països postindustrials del nord, han d'ajustar-se a les preferències de consum d'aquests. Atès que en alguns mercats del nord predomina una demanda molt sensible a les qüestions ambientals, pot passar que les estructures productives del país exportador s'adapten a aquestes pautes. Així, aquest tipus de demanda ha fet que hom exporte ara des dels països del sud motors menys contaminants, joguines de plàstic menys tòxiques o una quantitat menor de fusta procedent de la desforestació.

La globalització econòmica té com a objectiu d'instaurar l'imperi universal de l'eficiència productiva. Aquesta s'entén en el sentit microeconòmic; tendeix a afavorir a tot arreu un ús òptim dels factors de producció. Sovint s'inclou també en aquesta mateixa consideració l'ús de l'energia i les matèries primeres, i aquest és el principi que poden invocar els protagonistes de la globalització quan exalcen la liberalització dels mercats també com una estratègia contra el consum de recursos i la contaminació del medi (OCDE 1998). Bé és cert que han de treure importància al punt feble d'aquesta estratègia, car l'augment de la racionalitat microeconòmica pot ben bé anar de la mà d'una davallada de la racionalitat macrosocial, tant pel que fa a l'entrellat polític social com a l'aspecte ambiental. Perquè la liberalització dels mercats pot fer minvar el consum específic de recursos, és a dir, l'ús de recursos per unitat de producte, però alhora el consum global de recursos augmentarà si el volum total d'activitat econòmica s'expandeix. En la història de la societat industrial, fins ara, els guanys d'eficiència s'han traduït per regla general en noves oportunitats d'expansió. Ací rau —des del

punt de vista ecològic— el taló d'Aquil·les de la globalització.

LA GLOBALITZACIÓ AMPLIA I ACCELERA EL CONSUM DE RECURSOS

També en l'època dels mercats globals, les empreses fan servir les estratègies tradicionals de creixement, com la racionalització o l'expansió. Si bé no tot creixement del producte brut implica un creixement equivalent dels fluxos de recursos, no hi ha cap dubte que la biosfera es troba sotmesa a una pressió creixent per l'antroposfera.

Entre 1980 i 1996 el comerç internacional ha crescut anualment una mitjana del 4,7 %, però les inversions estrangeres ho han fet el 8,8 %, els crèdits bancaris internacionals el 10 % i les transaccions de divises i accions un 25 % (*The Economist*, 8 d'octubre de 1997). Si considerem la distribució geogràfica d'aquests fluxos de capital, ensopeguem amb una novetat: per bé que la part del lleó de les transaccions de capital continua fent-se al si de la tríada EUA-Europa-Japó, les transferències privades de capital registren un augment gairebé explosiu especialment als deu *emerging markets* d'Àsia oriental i Amèrica del Sud. Aquestes transferències passaren de 44.000 milions anuals de dòlars a l'inici dels anys noranta a 224.000 milions de dòlars l'any 1996, per situar-se al voltant dels 170.000 milions de dòlars després de la crisi financera asiàtica del 1997 (French 1998, 7).

Amb la migració del capital d'inversió dels països de la OCDE, certament, es difon el model de desenvolupament fòssil als nous països industrials i molt més

enllà. Fàbriques d'automòbils a la Xina, plantes químiques a Mèxic, agricultura industrial a les Filipines: a tot arreu els països del sud s'afegeixen a la fase fòssil, intensiva en recursos, del desenvolupament econòmic. Aquest funest estil econòmic, que es consolidà a Europa cap a final del segle XIX i que es basa en bona part en la transformació de valors naturals gratuïts en valors-mercaderia, s'expandeix en amplíssimes zones del món acompanyant les inversions estrangeres. No cal dir que una part important d'aquest desenvolupament és impulsat també pel capital acumulat autòcton, però l'arribada massiva d'inversions estrangeres aprofundeix i accelera l'accés a les economies de rapinya ecològica. En el fons, regna una mena de mimetisme de la societat industrial que fa imitar modes de producció i de consum que, davant la crisi de la natura, caldria considerar ja superats històricament. Fins i tot quan l'ús específic de recursos és inferior al de la fase de desenvolupament corresponent dels països rics, el volum absolut de consum de recursos augmenta tanmateix poderosament.

Fet i fet, a la Xina i l'Àsia oriental es duplicarà el consum d'energia fòssil els anys 1990-2005 i amb això s'equipararà gairebé, quant a volum, amb el dels EUA. Cap al 1980 als carrers de l'Índia gairebé es podien veure només les antigues i venerables limusines tipus «Ambassador», uns artefactes que engoleixen força benzina, és cert, però dels quals emana un volum molt inferior de gasos contaminants que del gran nombre de vehicles eficients que a hores d'ara llancen a les vies públiques les nou companyies de fabricació d'automòbils que, d'aleshores ençà, s'han instal·lat en aquell país. És així com, a països

on fins ara el trànsit era bàsicament de bicicletes i transports públics, s'observa el bloqueig d'aquestes estructures de transport compatibles amb el medi i en comptes d'això, hi apareix un sistema de dependència estructural d'un alt consum de recursos. Respon del tot a aquesta lògica el fet que el Banc Mundial, tot i les nombroses declaracions favorables al *sustainable development*, esmerce dos terços de les seues despeses en el sector energètic a projectes adreçats a la mobilització de suports d'energia fòssil (Wysham 1997).

Són indefugibles noves «regles de joc» per a la concurrència econòmica, per tal de crear un espai de concurrència oberta que ja no estiga esmicolat en estils econòmics nacionals. Amb el nombre creixent de competidors que actuen en el mercat global, la concurrència esdevé cada vegada més forta. Per això a tot arreu els governs tendeixen a donar més importància a la competitivitat que a la protecció del medi ambient o dels recursos. És veritat que amb la creixent integeració del mercat mundial es pot observar també una certa convergència de les regulacions nacionals, però això es produeix massa lentament i a un nivell massa baix.

No pot sorprendre que l'ambició d'aconseguir condicions iguals a escala mundial per a la concurrència, particularment pel que fa al comerç internacional, ensopegue amb el dret dels estats i les nacions a configurar els processos econòmics. D'acord amb les regulacions de l'Organització Mundial del Comerç, els estats no podrien expressar les seues preferències en qüestions com ara els components químics amb els quals es poden fabricar tèxtils, si es pot fer servir fusta procedent de la desforestació o si es poden aplicar mètodes

de tecnologia genètica per a la producció vegetal. És així com no es va poder mantenir, en el famós cas de la pesca de tonyina en l'àrea de lliure comerç nord-americana (NAFTA), la prohibició de la captura no intencionada de dofins, de la mateixa manera que en el conflicte entre els EUA i els estats de la UE sobre la carn de vedella engreixada amb hormones es discuteix el dret a no acceptar als mercats europeus l'entrada d'aquesta carn hormonada. Però com que hi ha tota mena de pressions sobre els estàndards aplicats als mètodes de producció interns, quan els importadors es troben en situació d'aconseguir avantatges competitius a través de l'externalització dels costos ambientals, en pateix clarament la competència dels estats per a configurar amb criteris de compatibilitat ambiental els processos productius. L'interès per la desregulació anul·la així l'interès proteccionista. Sota l'efecte competitiu del lliure comerç es posa en suspens de seguida la tímida i prudent reorientació de l'economia cap a la sostenibilitat.

Tots els esforços a favor de la desregulació serveixen a més l'objectiu de posar els processos de producció al marge d'influències «alienes», per tal d'optimitzar l'eficiència en l'ús dels factors productius. Això hauria de beneficiar en primer terme els consumidors, perquè el funcionament desregulat permet una oferta més àmplia a través d'una entrada més fàcil al mercat i preus més baixos per la concurrència més gran. Tanmateix, un règim d'eficiència sense cap entrebanc en sectors ambientalment sensibles pot conduir, en conjunt, a un consum més gran de recursos. Si baixen els preus del gasoil de calefacció, de la benzina, de la fusta o de l'aigua, normal-

ment pujarà la demanda d'aquestes matèries i, a més, minvaran els incentius per utilitzar tècniques estalviadores de recursos. Els preus baixos, en un sistema de preus que no reflecteix adequadament els costos ambientals, acceleren el malbaratament de recursos. És difícil però córrer racionalment, d'una manera encara «més eficient» en la falsa direcció.

Enlloc no s'ha realitzat més completament que als mercats financers l'espai d'una concurrència globalitzada, al marge de fronteres. Amb els mercats financers electrònicament lligats, el capitalisme ateny finalment el seu ideal secret: uns moviments de mercat absolutament lliures d'entrebancs. El capital en cerca d'inversió es precipita als països i, amb idèntica facilitat, els abandona. Quan hi arriba, desperta falsos somnis; quan se'n va, hi deixa vides humanes i ecosistemes arruïnats (Cavanagh 1998). Les crisis monetàries constitueixen una amenaça per a la natura dels països afectats. Agregen la fam, de tota manera crònica, que tenen els estats, fortament endeutats, de divises, per poder pagar crèdits i importar un mínim d'aliments, productes i capital. En aquestes condicions sovint no hi ha una altra possibilitat que recórrer a la natura, de la qual se'n pot disposar de franc, com a proveïdora de divises. El boom actual d'exportació de petroli, gas natural, metalls, fusta, pinsos i productes agrícoles es veu alimentat, en bona part, per les greus crisis financeres dels països del sud. Boscos enormement valuosos cauen, a colps, a conseqüència de la càrrega del deute. Fins i tot hom podria parlar —com diu amb agudesia Menotti— d'una relació causal entre la caiguda de les monedes i la caiguda dels arbres.

I les mesures de sanejament que es prenen davant una crisi monetària i d'endeutament sota la tutela, sovint a frec del xantatge, de l'FMI, condueixen normalment a la venda forçada de recursos naturals al mercat mundial. Ara bé, els nombrosos programes d'ajust estructural als països del sud i de l'est es plantegen com a objectiu redreçar les balances de pagaments mitjançant l'augment de les exportacions, a fi i efecte de recuperar els inversors estrangers tot oferint una moneda estable. Una ullada a la història dels programes d'ajust estructural ensenya que —a més dels ciutadans, afeblits socialment— és justament el medi ambient el que és ofert com a ostatge per a l'expansió de les exportacions. Però no és estrany que la llei de l'oferta i la demanda anul·le els fruits del foment de les exportacions. L'augment de l'oferta als mercats de matèries primeres fa sovint baixar els preus i la reducció del rendiment final ha de ser compensada amb l'exportació de quantitats més grans. Si la crisi financera afecta també els països importadors, decaurà també, a més a més, la demanda, la qual cosa pressionarà ulteriorment sobre els preus. Exactament això és el que passà després de la crisi asiàtica de 1997. Els preus de les matèries primeres baixaren força al mercat mundial, amb una reducció fins i tot d'un 25 % en un any. Per tal com arran de la crisi minvà també la demanda a països com Japó, Corea i Malàisia, el moviment a la baixa dels preus experimentà un nou impuls, amb la conseqüència que els països dependents de les exportacions de matèries primeres acceleraren la rapinya. Els fluxos monetaris dominen així sobre els fluxos materials, molt marcadament quan es produeix una davallada econòmica.

Totes les formes de la globalització econòmica –tret de la dels mercats financers internacionals– recolzen en els transports físics. Les distàncies es difuminen pertot, tant pel que fa al consum com als factors productius i, així, trobem samarretes xineses a Alemanya, tomaques equatorianes als Estats Units; les màquines exportades des d'Europa s'agombolen als molls del port de Xanghai. El comerç mundial creix un 6 % anualment, gairebé dues vegades més que l'economia mundial. Els productes foranis, de la carn a la mecànica de precisió, tenen un paper cada vegada més important en molts països, de la mateixa manera com, a la inversa, fins i tot petites empreses busquen fortuna als mercats estrangers. Però l'expressió «comerç internacional» suggereix associacions foravidades. Les nacions ja no intercanvien aquells productes que recíprocament no produeixen –com era el cas, temps enrere, de l'intercanvi de matèries primeres per productes industrials– sinó que justament al comerç més important, que es dona al si de l'OCDE, hi apareixen proveïdors estrangers que s'afegeixen als nacionals. No vénen a omplir buits en l'oferta nacional. Més aviat tracten de desplaçar l'oferta nacional per mitjà de preus més baixos o de la diferenciació simbòlica del producte (Pastowski 1997). I així s'exporten automòbils coreans al país de l'automòbil per excel·lència, EUA; o s'exporta cervesa mexicana al país de la cervesa, Alemanya. La meitat, si fa no fa, del comerç mundial es du a terme al si de branques industrials, és a dir, les mateixes mercaderies són alhora importades i exportades (Daly 1996, 5).

El sistema de tràfic aeri internacional assegura, de manera particular, la relativització de les distàncies i la rapidesa del

transport de béns/persones d'alt valor. El transport aeri de persones augmenta un 5 % anualment, la qual cosa pot significar una duplicació el nombre de passatgers cada 15 anys. Tot i que, ara com ara, gairebé la meitat del transport aeri és de caire turístic, en l'augment dels fluxos de viatges es reflecteix la geografia de la globalització econòmica. Entre 1985 i 1996 els ingressos de les companyies aèries que operen amb línies interiors a Xina s'han multiplicat per set; els ingressos de les que operen amb línies de l'Àsia sud-oriental, amb línies entre Europa i l'Àsia nord-oriental i entre Nord-amèrica i l'Àsia nord-oriental s'han multiplicat per tres; mentrestant, en les altres línies es pot parlar, a tot estirar, d'una duplicació dels ingressos, quan no d'un estancament, com en el cas d'Àfrica (Boeing 1998). Encara més fortament creix el transport aeri de mercaderies. Després de taxes de creixement d'entre el 7 i el 12 % a mitjan dels anys noranta (Boeing 1998) hom calcula a llarg termini una taxa de creixement del 6,6 % anual. Ara bé, aquestes xifres són encara superades, i de lluny, per les taxes de creixement esperades del transport urgent internacional: DHL i altres firmes de missatgeria aèria tenen creixements anuals del 18 %.

L'obstacle de la distància desapareix. Com se sap, el preu del petroli està lluny de reflectir tots els costos ecològics, més aviat cau dràsticament des de 1980, i el petroli és la base, el ressort, de quasi tots els transports. Malgrat tots els avenços d'eficiència, el transport ha estat l'únic sector, als països de l'OCDE, en què les emissions de CO₂ han augmentat encara els darrers anys. A més, el transport exigeix alguna cosa més que combustible: ha de

comptar amb vehicles, carreteres, ports i aeroports; tota la infraestructura de la indústria del transport exigeix una quantitat ben considerable de materials i d'espai. Aquests costos, però, són traslladats a la societat en general; no apareixen en les tarifes. En aquestes condicions es fa fàcilment invisible fins a quin punt la superació de les distàncies geogràfiques i de la durada temporal es paga amb la derogació de la natura.

Els resultats de la ronda Uruguai del GATT, que es va cloure el 1993 amb l'aprovació d'un paquet d'acords comercials i la fundació de l'OMC, incloïen també un acord sobre drets de propietat intel·lectual: l'acord sobre *Trade-Related Intellectual Property Rights* (TRIPS). Sense un acord d'aquesta mena no tindria gaire futur comercial, per exemple, l'aprofitament de les noves reserves de matèria primera, el material genètic dels éssers vius. El TRIPS obliga tots els països a garantir la protecció legal de les patents d'invents i descobertes, bé de productes o de procediments, en tots els camps de la tècnica. Per a la comercialització de productes basats en una recerca intensiva les patents, certament, són imprescindibles. Perquè sols el títol de propietat constitueix una mercaderia; sense això els objectes útils serien d'accés lliure i part dels *commons*: un domini públic. Per aquesta raó l'ordenació garantida de la propietat és la cotilla juridicosocial d'una economia de mercat, de la mateixa manera que la supressió –més o menys violenta– dels dominis públics rurals (camps, praderies, boscos, pesqueres) fou històricament la premissa de l'expansió del capitalisme agrari. Ara: els éssers vius tenen la característica, ben poc afavoridora de la venda, que s'autorepro-

dueixen. Les llavors, per exemple, produeixen plantes, que al seu torn aporten les llavors de la sembra següent. Per això el caràcter de mercaderia d'un ésser viu no perdura gaire: ja a la segona generació no caldrà comprar-lo. Una mala notícia per a qualsevol inversor. Si les mercaderies poden autoreproduir-se, aleshores la reproducció del capital té els peus de fang. Davant d'aquest fet, només hi ha dues possibilitats: o impedir la reproductibilitat –temptativa que es du a terme mitjançant la introducció de l'anomenat «gen *terminator*» en les llavors– o obtenir rèdits de l'aprofitament d'un procés viu tècnica-ment modificat mitjançant la percepció de pagaments garantits per la llicència d'ús. Mentre que abans els colonialistes s'apropriaven dels recursos minerals o agraris mitjançant el control físic d'un territori, ara les empreses de biotecnologia s'asseguren l'aprofitament dels recursos genètics mitjançant la patent, mundialment reconeguda, de seqüències d'ADN.

LA GLOBALITZACIÓ TRANSFORMA LA GEOGRAFIA DE LA PRESSIÓ SOBRE L'ENTORN

Les conseqüències per a la diversitat d'espècies vegetals podrien ser similars. Ni tan sols caldrà insistir en les nombroses amenaces que podria comportar la difusió incontrolada d'espècies transgèniques. Fins i tot un desplegament sense accidents de cap mena de les tècniques de la manipulació genètica a l'agricultura del sud esborraria una gran varietat de plantes de l'evolució. Caldria preveure aleshores una cursa competitiva que deixaria de banda les varietats no industrials i les varietats locals.

Això socava la seguretat alimentària precisament dels més pobres, que no disposen de diners per a la compra de plantes industrials. I mena a la pèrdua de totes aquelles plantes que no pertanyen a les varietats seleccionades com a aptes per al cultiu a gran escala. Així doncs, un sistema global de patents biotecnològiques amenaçaria de conduir no res menys que a una simplificació de la biosfera.

D'uns anys ençà és normal trobar als restaurants una variada oferta de plats de salmó: marinat, fumat o al forn. Els alemanys consumeixen uns 70 milions de quilos l'any d'aquest peix tan preuat, que ve de les piscifactories de Noruega o Escòcia a les lleixes dels supermercats (Oppel 1999). Però com en qualsevol explotació basada en la cria i engreixament massiu d'animals, cal fer-hi servir quantitats ben considerables de pinsos fabricats amb aquesta finalitat. Per a ser exactes: per a obtenir 1 quilo de farina de peix cal esmerçar 5 quilos de peix de pesquera, i d'això se'n traurà 1 quilo de salmó. La matèria primera prové bàsicament de les captures que es fan a les costes del Pacífic de Sud-amèrica —on les quotes es redueixen com a efecte de la sobreexplotació—, transformades en farina de peix a les ciutats portuàries de Perú, que es troben a frec d'ofegar-se entre la contaminació, els residus i els vessaments d'aigües brutes. Aquest exemple permet copsar quina mena de divisió ecològica del treball s'ha instaurat entre els països del nord i els del sud (incloent-hi ara també els de l'est) arran de la prolongació de les cadenes de proveïment. En reparar un procés de producció en indrets de diferents països, s'imposa amb facilitat la tendència a separar costos i guanys i a redistribuir-los cap a dalt i cap a baix en la cadena.

De tota manera fóra un error creure que amb l'entrellaçament a escala mundial d'oficines, fàbriques, explotacions agràries i bancs té lloc ensem una descentralització de totes les funcions, de la producció al finançament passant pel planejament. I d'una descentralització dels ingressos, millor no dir-ne res (Sassen 1996). Malgrat tots els intents d'augmentar l'autonomia de les unitats inferiors, el que s'esdevé és més aviat el contrari: amb la subdivisió de les activitats econòmiques hi va aparellada una concentració del control i dels beneficis als nusos privilegiats de l'economia-xarxa (Castells 1996). El desplaçament d'inversions a països llunyans és compensat per un retorn de poder i de beneficis als països matriu o, més exactament, a les *global cities* del nord. Mentre que proliferen les zones especials d'exportació a BanglaDesh, Egipte o Mèxic —on la força de treball barata, la inexistència d'impostos i les permissives normes ambientals ajuden a rebaixar considerablement els costos de producció— a Hong Kong, França o Londres s'enfilen cap al cel les enormes torres d'oficines dels bancs i les seus centrals de les empreses.

Amb la redistribució del poder econòmic es transforma també la distribució de la càrrega ambiental en l'espai geogràfic. Si definim el poder en un sentit ecològic com la capacitat d'internalitzar, per una banda, els avantatges ambientals i d'externalitzar, per l'altra, els costos ambientals, es pot suposar que amb la prolongació de les cadenes econòmiques s'enceta un procés que en concentra els avantatges al capdamunt i els desavantatges al capdavall. Dit d'una altra manera: els costos ambientals que genera el procés transnacional de creació de valor augmentaran especial-

ment als països del sud i de l'est mentre que les economies postindustrials seran cada vegada més «ecològiques». De fet, al costat de nombrosos exemples particulars, avala aquesta interpretació també tota una sèrie de dades molt agregades relatives als fluxos materials internacionals. Així, la part del consum total de recursos que es fa a l'estranger és en el cas d'Alemanya el 35 %, de Japó el 50 % i d'Holanda el 70 % (Adriaanse *et al.* 1997, 13). Com més petita és la superfície d'un país industrial, més gran sol ser la separació geogràfica entre els llocs on recau la càrrega ambiental i els llocs on recauen els avantatges de consum. En el cas de la indústria de l'alumini, per exemple, l'extracció de bauxita es fa, a més d' Austràlia, sobretot a Guyana, Brasil, Jamaica i Guinea. La següent etapa del procés, que té lloc a les fonderies d'alumini, es va traslladar més i més, als anys 80, dels del nord cap a països com Brasil, Veneçuela, Indonèsia o Bahrein. Però l'activitat relacionada amb la investigació del material i les seues aplicacions es concentra bàsicament als països de l'OCDE (Heerings-Zeldenrust 1995, 33). En conjunt, i malgrat el fort consum, la producció d'alumini s'ha reduït molt al Japó i lleugerament a Europa; les importacions procedents del sud omplen el buit (Mason 1997).

Una ullada al sector dels ordinadors mostra fins a quin punt viu també precisament la indústria d'alta tecnologia de la nova divisió ecològica del treball: en les 22 empreses d'ordinadors dels països industrials, més de la meitat de la fabricació, amb un component tòxic important, de xips es fa a països en desenvolupament (French 1998, 28). ¿No constitueix això un esbós dels perfils de la futura reestruc-

turació de l'economia mundial? Les economies del nord basades en el *software* planifiquen i es vanten del seu medi ambient net; les economies industrials dels països emergents fabriquen i han de bregar amb la clàssica contaminació de l'aigua, l'aire i els sòls; mentre que les economies basades en matèries primeres del països pobres es dediquen a activitats d'extracció i soscaven la base de l'existència d'aquell terç de la humanitat que viu directament de la natura.

QUINA GLOBALITZACIÓ I DE QUI?

La globalització no és cap monopoli dels neoliberals. En la transnacionalització de les relacions socials participen els actors més diversos, inspirats per les filosofies més diverses. I el moviment ecologista és un dels agents més importants del pensament global. En qualsevol cas, el moviment ecologista ha de reconèixer avui que —ni que siga provisionalment— el missatge imperial ha guanyat. El sistema de normes del GATT, la NAFTA i l'OMC —nascut de l'esperit de superació de les fronteres— codifica el món com un espai econòmic de lliure accés, on gaudeix de primàcia la lògica econòmica. Les noves regles que hom ha establert tendeixen a convertir les empreses transnacionals en subjectes sobirans, alliberats d'obligacions envers regions i comunitats polítiques. Per això s'elimina qualsevol proteccionisme favorable als estats, però per a substituir-lo per un proteccionisme favorable a les grans companyies.

Mirant enrere, cap a la darrera dècada del segle XX, no podem evitar de treure la conclusió que Rio de Janeiro fou molt bo per a la retòrica, mentre que Marràqueix,

en canvi, ha estat aplicat d'una manera molt seriosa i operativa. I tanmateix, «Rio», la Conferència sobre Medi Ambient de les Nacions Unides de 1992, fou l'origen de la llarga sèrie de convencions internacionals sobre el clima i la biodiversitat a través de les quals hom ha fixat regulacions ambientals que havien de dirigir la dinàmica de l'economia mundial per vies ecològicament menys destructives. Per la seua banda, «Marràqueix» assenyalà el moment fundacional de l'Organització Mundial del Comerç, després de la Ronda Uruguai del GATT, i de la importància creixent del Fons Monetari Internacional com a govern en l'ombra per a molts països. Per un costat, les convencions sobre medi ambient impliquen els estats sobirans com a entitats responsables, cridades a fer valer l'interès comú als seus territoris respectius. Per l'altre, els acords econòmics tenen com a premissa empreses sobiranes, que operen a escala transnacional, que no pertanyen a cap territori i que, per això, no són responsables davant cap estat. Ja avui en formen part, de les 100 unitats econòmiques més grans del món, 49 països. La resta, 51, són empreses. □

Traducció de Gustau Muñoz

ADRIANSE, Albert *et al.* (1997), *Resource Flows: The Material Basis of Industrial Economies*, Washington.
 BOEING (The Boeing Company) (1998), www.boeing.com/commercial.
 BROWN, Lester *et al.* (1998), *Vital Signs 1998*, Washington.
 CASTELLS, Manuel (1996), *The Rise of the Network Society. The Information Age. Economy, Society and Culture*, vol. 1, Oxford.

CAVANAGH, John (1998), *Background to the Global Financial Crisis* (manuscrit), San Francisco: International Forum on Globalization.
 DALY, Herman (1996), *Free Trade, Capital Mobility and Growth versus Environment and Community*, conferència pronunciada el 26 de setembre de 1996 a La Haia.
 FLITNER, Michael (1998), Biodiversity: Of Local Commons and Global Commodities, a M. Goldman (ed.), *Privatizing Nature. Political Struggles for the Global Commons*, Londres, pp. 144-166
 FRENCH, Hilary (1998), «Investing in the Future: Harnessing Private Capital Flows for Environmentally Sustainable Development», *Worldwatch Paper 139*, Washington.
 HEERINGS, Hans i Zeldenrust, Ineke (1995), *Elusive Saviours. Transnational Corporations and Sustainable Development*, Utrecht.
 JOHNSTONE, Nick (1997), «Globalization, Technology, and Environment», *OECD Proceedings, Globalization and Environment*, París, pp. 227-267.
 JONES, Tom i Robert YOUNGMAN (1997), «Globalization and Environment: Sectoral Perspectives», *OECD Proceedings, Globalization and Environment*, París, pp. 199-221.
 LAPPÉ, Mark i Britt BAILEY (1998), *Against the Grain: The Genetic Transformation of Global Agriculture*, Londres.
 MASON, Melanie (1997), «A Look Behind Trend Data in Industrialization: The Role of Transnational Corporations and Environmental Impacts», *Global Environmental Change*, vol. 7, pp. 113-127.
 MENOTTI, Victor (1998), *The Environmental Impacts of Economic Globalization*, San Francisco: International Forum on Globalization.
 OCDE (1998), *Kein Wohlstand ohne offene Märkte. Vorteile der Liberalisierung von Handel und Investitionen*, París.
 OPPEL, N. v. (1999), «Aus fünf Kilo Fisch wird ein Kilo Zuchtlach», *Greenpeace Magazin* 1/1999, pp. 40-41.
 SACHS, Wolfgang (1999), *Planet Dialectics. Explorations in Environment and Development*, Londres.
 SACHS, Wolfgang (2000), «Wie zukunftsfähig ist die Globalisierung?», *Wuppertal Papers*, núm. 99, Wuppertal.
 SASEN, Saskia (1996), *Losing Control?*, Nova York.
 SPRENGER, R. U. (1997), «Globalization, Employment, and Environment», *OECD Proceedings, Globalization and Environment*, París, pp. 315-366.
 WYSHAM, Daphne (1997), *The World Bank and G-7: Changing the Climate for Business*, Washington.

La voluntat de poder

Poder i antiigualitarisme en Nietzsche i en Hitler: un al·legat contra la banalització

Ernst Tugendhad

Es pot parlar de Nietzsche i alhora de Hitler? Molts dels que varen dir la seua amb motiu del 100 aniversari de la mort de Nietzsche, s'hi han manifestat sense embuts: no. Tanmateix, és ben difícil fer abstracció de l'època nazi i si compare l'antiigualitarisme de Nietzsche amb el de Hitler no és sols perquè, tot i les diferències paleses, hi ha realment punts de contacte, sinó també perquè pense que Nietzsche no hauria dit moltes coses si hagués sabut allò que ara sabem. Això fa també la comparació, que s'hauria pogut posar davant Nietzsche mateix, plena de sentit. Qui llegeix avui Nietzsche, davant determinades afirmacions, no pot estar-se de tancar els ulls o d'exclamar: «Ah, si haguesses sabut!»

L'igualitarisme inspira, d'ençà de la Revolució Francesa, la idea que tenim de la moral i la legitimitat. Tot i que no és compartit per molts, domina tanmateix l'escena del debat. Com que això és així, els pensadors moderns que veuen les coses d'una altra manera no són simplement

no-igualitaris, sinó anti-igualitaris. Entenen la seua posició, de manera reactiva, com a lluita contra l'igualitarisme. Igualitarisme en aquest sentit no vol dir repartiment igual de béns materials, sinó –i en això coincideixen també Nietzsche i Hitler– que tots els homes tenen els mateixos drets fonamentals.

No sabem si realment Hitler va llegir Nietzsche, però les seues posicions antiigualitàries són similars a bastament. La primera impressió és: tant Nietzsche com Hitler refusen la idea de la igualtat, ambdós amb una energia remarcable. I a tots dos els sembla quelcom gairebé absurd i particularment incompreensible: en el *Zarathustra* de Nietzsche la doctrina de la igualtat se'ls adjudica a les taràntules, en Hitler és una idea de jueus.

En comptes de la igualtat, emperò, no ha d'haver-hi, diguem-ne, un altre criteri de justícia, sinó el poder. L'expressió de Nietzsche és «voluntat de poder», i Hitler declara: «El més fort té sempre dret a imposar la seua voluntat», aquesta és la llei de la natura. El poder tot sol –entès com a violència– decideix i, alhora, justifica. La igualtat és, doncs, refusada en nom del poder. I la justificació d'això, tant en Nietzsche com en Hitler, diu: és un fet que tota acció humana, i la vida en general, està de-

Ernst Tugendhad és professor emèrit de filosofia de la Freie Universität de Berlin. És autor d'una àmplia obra, centrada sobretot en qüestions d'epistemologia i de filosofia moral i política. Actualment viu a Tübingen. Aquest article fou publicat a *Die Zeit*, 38 (2000).

terminada exclusivament per l'ànsia de poder. I això implica (un altre punt d'acord entre Nietzsche i Hitler) que també la pulsó igualitària està determinada, en el fons, per l'afany de poder.

I tanmateix hi ha diferències essencials entre ambdues posicions. La posició teòrica de Hitler és molt simple, mentre que Nietzsche era un filòsof inusualment complex i ple de matisos. Hitler tenia un concepte elemental i esquemàtic del poder (en el sentit de violència), mentre que Nietzsche vinculava al seu concepte de voluntat de poder les respostes a diverses qüestions; no tenia un concepte unívoc. A més, Nietzsche tenia un interès fonamental per la moral com a concepte, mentre que Hitler es considerava home d'acció, no de pensament. S'interessava exclusivament pel seu poder i, doncs, com la mateixa cosa, pel poder del *Volk*, del poble, mentre que Nietzsche era un enemic del nacionalisme. Es considerava membre d'una elit d'individus de talent, la qual cosa anava lligada a la idea d'una desigualtat insuperable, determinada per la sang, entre els homes «superiors» i els homes «corrents». I així la desigualtat en què pensava Nietzsche era una dissimilitud quasi vertical, una desigualtat entre els que són a dalt i els que són a baix. Hitler, en canvi, tenia present sobretot la lluita de poder entre els pobles, és a dir, una desigualtat horitzontal.

Em referiré primerament, contra el criteri cronològic, a les posicions de Hitler. Pel que fa a Nietzsche, cal fugir de les simplificacions. Hom hi pot trobar línies argumentals molt diferenciades. D'aquestes, però, Nietzsche en tria finalment una que considera decisiva. I aquesta és la que dona lloc a una proximitat immediata entre Nietzsche i Hitler.

Hitler exposa en *Mein Kampf* la seua «concepció del món», cosa que cal entendre tant en termes teòrics com pràctics. Hitler era un voluntarista passional —«fanàtic»—, tota la seua voluntat es concentrava en un sol punt, treure el seu poble —el «*Deutschtum*»— de la «humiliació» del Tractat de Versalles i conduir-lo al domini del món. Aquest concepte pràctic s'articula amb la seua comprensió teòrica de la realitat, que manlleva del darwinisme social. Segons aquesta doctrina, la vida en general (i, pel que fa als homes, especialment la dels pobles) és «lluïta per l'existència». El dret és el poder, raó per la qual és natural i just que els forts guanyen i els febles s'enfonsen.

És un error creure que, en relació als jueus, Hitler es limità a portar a l'extrem els prejudicis antisemites corrents. Ja en una declaració de 1919, que acaba amb l'exigència que l'objectiu final «ha de ser indefugiblement l'expulsió dels jueus en general», Hitler distingeix el seu antisemitisme —del qual en diu «antisemitisme de raó»— de l'antisemitisme comú —«de sentiment». En *Mein Kampf* exposa la seua visió de l'evolució històrica dels jueus europeus, que divideix en onze etapes successives. En la darrera subsumeix sota els rètols «igualtat» i «internacionalisme» el liberalisme, la democràcia i el socialisme. Tot allò que Nietzsche qualifica d'«idees modernes», són en Hitler idees jueves. Aquest considera les idees igualitàries com la maquinació d'un enemic que, mancat d'arrelament nacional, les fa servir per destruir allò nacional i elevat i, doncs, allò «moral». Per a Hitler les idees igualitàries es personifiquen en els jueus.

Com veu Hitler la moral? La considera limitada al domini intern de la *Volksge-*

meinschaft, la comunitat del poble. Per a ell és decisiu que tot allò relacionat amb la «humanitat», és a dir, les consideracions relatives al bé de l'individu, només poden tenir «una significació secundària [...] en la lluita d'un poble per la seua existència». Cal «excloure-les totalment com a criteri definidor de les formes de lluita». La darrera frase, naturalment, té una significació literal: quan es tracta d'augmentar el poder de la comunitat pròpia (de la raça), no sols són permesos, sinó obligats, tots els mitjans.

D'aquesta manera Hitler construeix un tot normatiu consistent, lligat tan exclusivament al valor del poble com a raça, que no li cal combatre la moral en el sentit comú i corrent, sinó tan sols adjudicar-li un paper secundari. L'únic element normatiu que combat és l'igualitarisme, car aquest equival a la concepció que els individus, i no els pobles, són portadors de valor. Així, l'igualitarisme s'oposa diametralment a la idea de valor de Hitler. El programa d'extirpació dels jueus —els suposats portadors de les idees igualitàries— és una conseqüència del fet que els considerava una raça.

Quin era el punt de partida en Nietzsche? Karl Ulmer ha mostrat en el seu llibre *Nietzsche: Einheit und Sinn seines Werkes* que tot el pensament de Nietzsche pot ser entès a partir de la pregunta de com era possible que existís «una elevada condició humana i una cultura superior». Rere aquesta pregunta hi havia en Nietzsche la convicció que existien dues menes d'homes, els grans, els superiors, i els homes «corrents» o «inferiors». Aquesta distinció respon a la consciència elitista de Nietzsche, al seu axioma —que es remunta a l'adolescència— que els homes es dividien

en dues classes diferents, determinades per la sang. Nietzsche, al meu parer, mai no arribà a plantejar-se que aquestes diferències, fins on se'ls pot atribuir algun sentit mínimament clar, podrien obeir a un condicionament de context.

En un dels seus escrits primerencs, *De la utilitat i els inconvenients de la història per a la vida*, ho veu d'aquesta manera: els uns sols volen «viure a qualsevol preu», la seua vida s'ajusta a «l'apatia del costum»; el «gran home», en canvi, no «presta atenció» a l'«existència», li importa quelcom que va més enllà, viu en funció d'«una obra [...] una creació», de la «glòria». Ací allò inferior significa encara el convencional, mentre que allò superior està lligat a la independència personal i al fet de transcendir-se en una obra.

En el proemi d'aquella mateixa època a un llibre (que no arribà a escriure) sobre l'estat grec, Nietzsche fa un pas més enllà. Enfront de la «suposada igualtat de drets de tots» i dels «anomenats drets fonamentals de l'home», cal adonar-se que «l'esclavitud forma part de l'essència de la cultura». Perquè hom pugua assolir una «cultura superior», la «classe afavorida» ha de ser mantinguda amb el «plustreball» dels homes comuns. Així, doncs, per a Nietzsche la diferència innata existeix no sols com un fet o una dada; la considera també necessària, i per tant cal forçar-la si és que ha d'existir la cultura. L'home «en si mateix» no té «ni dignitat ni drets». En la necessitat de l'esclavitud com a «condició de tota cultura superior», hi va creure Nietzsche tota la vida. El seu convenciment de la desigualtat dels homes és anterior a la seua crítica de la moral i constitueix una característica invariable del seu pensament.

CONDUCTA MORAL I «VOLUNTAT DE PODER»

Nietzsche va introduir el concepte clau de la voluntat de poder en *Així parlà Zaratustra*. La tesi segons la qual tota vida és voluntat de poder «i res més que això» era, malgrat la indeterminació de l'expressió, però també precisament per això, una idea genial. Atès que tot el comportament humà ha de tenir aquesta estructura, Nietzsche n'extreu un concepte unificador de tot acte volitiu. I la diferenciació entre forts i febles li permet alhora assumir la diferència continguda en el seu axioma de la dissimilitud entre els homes superiors i els inferiors.

Des dels anys de primera maduresa Nietzsche volia demostrar que tota conducta suposadament altruista –i, amb això, tota conducta moral– era en realitat egoista. L'egoisme esdevé en la *voluntat de poder* un concepte homogeni, que alhora s'oposa diametralment a la moralitat.

Però no sols la conducta humana, també la vida en general l'entenia Nietzsche en termes de voluntat de poder. Creia que podia esmenar Darwin i afirmar que també en el domini orgànic el motiu primari no és la supervivència, sinó l'«ampliació del poder». Però, no és absurd dir que tots els processos orgànics són processos de creixement –o d'«increment de força» o d'«assimilació d'elements aliens»?

Quin motiu podia tenir Nietzsche per eixamplar d'aquesta manera tan poc raonable la seua teoria? La resposta més lògica hi seria: si la natura en el seu conjunt està dominada per aquesta llei, l'home no pot ser-ne una excepció. La intenció ací és la mateixa que la de Hitler quan diu que el dret del més fort és la llei de la natura.

Hitler es pensa que amb la seua teoria del poder coincideix amb Darwin. Nietzsche, en canvi, va veure encertadament que la teoria de Darwin no parla dels més forts, sinó dels més aptes per a sobreviure. Així, Nietzsche arribava a la mateixa tesi que Hitler, però sols perquè pensava que podia esmenar Darwin. D'una manera o d'una altra, la tesi és falsa.

¿Pot ser considerada la «voluntat de poder» almenys com a tret característic de tota conducta humana? ¿Realment es pot atribuir tota conducta moral, específicament, a la voluntat de poder? Fins i tot acceptant l'afirmació nietzscheana que tota acció humana i particularment el comportament altruista és d'entrada –o de cap a cap– egoista, cal dubtar tanmateix que allò que es vol siga sempre només poder.

Però sobretot hi ha una qüestió: el terme «poder» és altament ambivalent. Normalment s'entén en el sentit que cal parlar de «poder sobre», i és respecte d'això que s'exerceix el poder, sobre la voluntat d'unes altres persones. Però Nietzsche empra la paraula també en el sentit més general de «força» i «augment de la força», que correspon al terme llatí *potentia*. No hi hauria res a dir, és clar, davant la utilització del terme «poder» en un sentit més ampli, però com que Nietzsche no aclareix la diversitat de significats, oscil·la entre l'un i l'altre.

Si per poder s'entén força i vigoria, es planteja la qüestió de quin criteri ha de servir per a mesurar l'augment de força. Nietzsche hi ofereix les respostes més variades. La qüestió de l'«escala graduada de la força» esdevé fonamental, perquè d'aquesta depèn tota la qüestió de l'«ordre de precedència», de la «jerarquia», i amb això la problemàtica inicial de Nietzsche relati-

va a la diferència entre homes superiors i inferiors.

Nietzsche oscil·la, quan parla de força i salut, entre un concepte més intel·lectual i un altre de més físic. I quan no fa referència sols a la *potentia*, sinó al poder en sentit propi, és a dir, al poder sobre altres, no fa cabal de les diferents possibilitats d'exercici del poder i pensa, per sobre de tot, en la violència física. Per això el gran atractiu del seu concepte de poder era que li permetia de fer-lo servir en un sentit molt i molt ampli, en un temps en què, alhora, passava cada vegada més a primer pla el concepte de vigoria (*Stärke*) en el sentit físic i de poder (*Macht*), en el sentit de violència. I justament en la mesura que passava això, Nietzsche llicava devers la proximitat a Hitler.

D'una manera semblant s'estreny la seua idea dels «homes superiors» i de la seua virtut, l'«aristocratism». Davant la pregunta «què és aristocràtic?» (títol de la darrera secció de *Més enllà del bé i del mal*), Nietzsche fa referència a les societats «aristocràtiques» i, fins i tot, a les «bàrbares». Els homes superiors són per a ell «magnífics animals de presa» i –més a prop de Hitler– «bèsties germàniques rosses». El tret característic d'una aristocràcia «bona i sana» ha de ser no sols que «la seua moral siga capaç d'elevant-se a partir d'una afirmació triomfant» i que aquest sentiment forme part d'un «*pathos* de la distància» envers els febles, sinó també «que accepte amb bona consciència el sacrifici d'una infinitat d'homes els quals, per causa d'ella, han de ser rebaixats i minvats fins a esdevenir homes incomplets, esclaus, instruments».

Ara Nietzsche veu els inferiors, així doncs, no ja tant com els individus

corrents, sinó com els febles, i els forts no sols se'n diferencien, sinó que a més els reconeix de manera essencial el poder sobre els febles. «Ací cal pensar a fons i amb radicalitat i desempallegar-se de qualsevol feblesa sentimental: la vida mateixa és essencialment apropiació, ofensa, sotmetiment del que és aliè i més feble, opressió, duresa, imposició de formes pròpies, anèixió i com a mínim, en el millor dels casos, explotació.»

A prop de Hitler se situa també Nietzsche quan presenta Napoleó com la quintaessència del gran home. Per molta diferència que hi hagués entre Napoleó i Hitler, en una cosa són certament comparables: tots dos eren de cap a cap homes de poder, en el sentit corrent de la paraula. I aquest aspecte era decisiu per a Nietzsche. Per ambivalent que siga el concepte de voluntat de poder de Nietzsche, en la seua admiració per Napoleó i personalitats paregudes, com ara Juli Cèsar o Cèsar Borja, és ben unívoc.

Mentre que per a Hitler el poder en el sentit de violència era determinant i exclusiu, fins al punt que la moral tradicional havia perdut qualsevol sentit, el propòsit central de Nietzsche era promoure una «transvaloració de tots els valors», és a dir, devaluar la moral tradicional a partir del seu concepte llampant de la «voluntat de poder» i proposar una nova comprensió de la moral. Per fer-ho no n'hi havia prou, ni de bon tros, amb invocar motius altruistes a propòsit de la voluntat de poder. Aquests havien estat, al cap i a la fi, els *continguts* de la moral tradicional, mentre que per a Nietzsche del que es tractava sobretot era de destruir la *forma* de totes les morals anteriors, perquè eren sistemes normatius, morals del deure.

NIETZSCHE I ALLÒ SOCIAL

Nietzsche no distingeix entre dos conceptes d'autonomia: independència de judici («l'esperit lliure») i deixar-se dur pels desitjos propis (egoisme). La transvaloració dels valors, en la qual aprofundeix Nietzsche en els seus escrits tardans, no és una nova moral autònoma en sentit intersubjectiu, sinó l'enaltiment de l'individu i el seu egoisme. Cal retornar a l'individu el sentit del seu valor propi, la seua afirmació de la condició natural i de la vida. Ha d'alliberar-se de l'actitud d'averonyiment i de submissió que li havia exigit l'adaptació a la «moralitat del costum».

Tot i el caire alliberador que pot tenir aquest propòsit, la contrapartida que té en Nietzsche és que, atès que no distingeix els dos sentits de l'autonomia, no esbossa un nou concepte de moral intersubjectiva, sinó que la refusa en bloc. La moral li sembla exclusivament cosa dels febles, dels «animals de ramat». D'altra banda, Nietzsche insinua que l'individu, si fa cas dels seus desitjos egoistes, ha d'exercir poder sobre altres. Això és una conseqüència del fet que no distingeix, en el seu concepte de voluntat de poder, entre la *potentia* i el «poder sobre».

La «moral de senyors» no representa un nou concepte de moral intersubjectiva. Els forts (els individus de la «solitària (!) espècie d'animals de presa que és l'home») «malden per separar-se tan naturalment com els febles malden per ajuntar-se; si els primers s'apleguen és sols (!) amb la perspectiva d'una acció agressiva compartida i d'una satisfacció compartida de la seua voluntat de poder».

Nietzsche, doncs, no pot veure-hi, en allò social, cap mena de sentit positiu. Als

seus ulls l'única forma vàlida o en tot cas decent d'agrupament social és aquella que serveix com a vehicle de la voluntat de poder de l'individu. (En aquest punt difereix extremament de Hitler). Nietzsche veu la conducta interhumana només com a conducta contra altres i no com a conducta amb altres. Tan sols de manera esparsa –al llibre cinquè d'*Humà massa humà*– féu Nietzsche l'intent d'entendre l'autonomia, considerada des del punt de vista de l'esperit lliure, en la seua funció per a la societat.

En els seus escrits tardans Nietzsche redueix tot «amb» a un «contra», fins i tot la mateixa moral tradicional: ara descriu la moral de ramat sumàriament com a moral d'esclaus, com a sotmetiment –no pas a unes normes morals, sinó als senyors. El fet que es pot respectar els valor de l'autorealització dels individus i, alhora, reconèixer un sistema de normes intersubjectives, més encara, que un component essencial de les normes hauria de consistir a reconèixer als individus, però a tots els individus, drets d'autorealització, això era per a Nietzsche en part inconcebible i en part ho considerava desmentit pel fet que la idea mateixa d'igualtat formava part de la moral de ramat.

El punt convincent del problema de partida de Nietzsche era la pregunta sobre com era possible l'emancipació de la mera acceptació de les normes. Però ja que ara hom veu els homes de ramat sotmesos no sols a normes, sinó també a senyors, per a Nietzsche semblava una cosa natural, per sorprendent que pugui semblar, de vincular indiferentment la referència al sotmetiment amb l'obediència a normes o amb l'obediència a senyors. La feblesa dels febles rau ara en el fet que aquests només saben que obeir. Ha d'haver-hi homes que

només saben que obeir i, d'altra banda, homes de voluntat forta que saben manar-se a si mateixos i que, per tant, són els que de manera innata estan cridats a fer-se obeir pels febles.

Això quadra naturalment molt bé amb la doctrina de la voluntat de poder. No sols se cercarà la legitimitat en aquest món, tot repensant-la, sinó que s'esborra i les normes passen a ser ordres.

No hi hauria estat força més plausible una altra solució? Fet i fet, el problema de la reversió de la transcendència religiosa o moral de les normes a l'autonomia no és un problema que se li plantege *al* subjecte home, sinó *als* homes —a nosaltres. Tan bon punt es considera d'aquesta manera el problema, en primera persona del plural, es pot dir: serem autònoms en la nostra relació amb les normes intersubjectives quan, en comptes d'obeir una autoritat transcendent, ens obeïm i ens manem mútuament. Cadascú atorgaria aleshores tanta autonomia als altres com a si mateix. D'aquesta manera restaria superada la contradicció que existeix per a Nietzsche entre «moralitat» (norma) i «autonomia». És clar: per a Nietzsche una solució d'aquesta mena estaria fora de lloc, a causa de la igualtat que n'és element constitutiu, i tampoc no voldria atribuir-li-la.

Ara, si Nietzsche hagués tan sols considerat aquesta possibilitat, per a rebutjar-la tot seguit, no hauria pogut procedir de manera tan sumària a propòsit de la igualtat i de les «idees modernes» que es basen en ella. Però ell pensava que la igualtat és característica de la consciència de ramat; cal refusar la demanda d'igualtat de drets perquè la igualtat era equivalent a uniformitat i mediocritat i, per això mateix, enemiga natural de tota elevació i de tota cul-

tura. Nietzsche, com tants d'altres, no va copsar l'autèntica importància de la igualtat, el seu paper en la fonamentació recíproca de les normes.

És cert que Nietzsche ens ha fet veure-hi més clar quant a la rellevància, d'un abast tan gran, del factor «contra» en les relacions intersubjectives, però hi ha quelcom de fanàtic en la insistència exclusiva en aquest factor. És molt més plausible de dir que els individus normals de l'espècie humana estan proveïts genèticament tant del motiu d'imposar-se contra altres com del motiu de voler ser amb altres. Una altra singularitat del pensament de Nietzsche és que sempre es representa la voluntat com un moviment expansiu, aparentment *ad infinitum*, i mai no pren en consideració aquell aspecte de la volició, que des d'Aristòtil ha estat el tema principal de la filosofia en les seues discussions sobre el tema, que és el capteniment reflexiu respecte de la pròpia voluntat, del qual en forma part també, aleshores, l'autolimitació.

Si mirem enrere, veiem Nietzsche com instal·lat en una mena de pendent, en la mesura que, una vegada aferrat al concepte de voluntat de poder, es mou en el marc d'un llenguatge creixentment megalomaniac. Fins a quin punt té sentit suggerir que el punt d'arribada d'aquesta línia pot ser Hitler? Personalment Hitler representa com cap altra figura de la història recent el tipus de poder pur. Se'l pot trobar repugnant i dir que no era així com s'havia imaginat Nietzsche aquell de qui escrivia a *La genealogia de la moral*: «Qualque vegada, nogensmenys, en una època més forta que l'actual, trenquívola i vacil·lant, ha de venir sens dubte a nosaltres l'home redemptor». La descripció que fa Nietzsche

ací d'aquest superhome, no s'adiu gens a Hitler, sobretot quan el filòsof el descriu com a «home del gran amor i del gran menyspreu» i com a «esperit creador». Unes altres descripcions que Nietzsche dóna del superhome (gran força de voluntat, manca total de miraments), en canvi, sí que s'hi adiuen, i ben bé.

Però fem abstracció de Hitler com a persona. Quina relació hi ha entre les idees de Nietzsche i les concepcions de Hitler? En aquest punt sembla adient distingir, tant en l'un com en l'altre, les seues idees al·lucinades de les seues teories del poder. Tant en Nietzsche com en Hitler hi havia una idea que ocupava un lloc central en els seus sistemes, una idea que en podem dir, en sentit literal, esbojarrada: en Hitler és la representació «del» jueu com a rival del dimoni i en Nietzsche la idea, sens dubte no menys esbojarrada, que els homes es dividien per naixença en dues classes, la dels superiors i la dels inferiors.

Totes dues idees són, quant al contingut, molt diferents, però tenen tanmateix característiques comparables. En primer lloc s'hi tracta, en tots dos casos, de premisses, que no poden ser derivades de les teories del poder; en segon lloc ambdues són teories sobre diferències «de sang» i alhora (!) de valor: tant en un cas com en l'altre es tracta de diferències entre superhomes genèticament determinats i infrahomes genèticament determinats. I en tercer lloc es derivava, tant en Nietzsche com en Hitler, de la connexió de les idees «esbojarrades» respectives amb la teoria del poder, un programa exterminista. (Nietzsche parla de l'«anihilació de milions de malaguanyats», que els superhomes hauran d'assumir.)

Tant en Nietzsche com en Hitler, doncs, el desigualitarisme no deriva tan sols de la negació de la rellevància de la moral davant el poder. Tots dos l'extremen a través de l'afirmació que hi ha una desigualtat especialment rellevant, la que separa els superhomes dels infrahomes.

La forma en què es diferencien Nietzsche i Hitler en la visió d'aquest tipus de diferència bàsica té relació naturalment amb el fet que mentre que per a Hitler el subjecte de la lluita de poder són els pobles, per a Nietzsche ho són els individus. En un sentit secundari, de tota manera, també poden ser-ho per a Nietzsche els col·lectius, i quan parla així és quan més s'apropa als plantejaments de Hitler. En els escrits tardans es refereix sovint a imminents i terribles guerres, i en la *Genealogia de la moral* de la gran lluita de «Roma contra Judea i Judea contra Roma». Els romans són ací «els forts i els nobles». «Roma —escriu Nietzsche— trobava en el jueu una cosa semblant a la mateixa antinaturalesa, quelcom d'idèntic al seu monstre antipòdic.» Només cal posar en aquesta frase en comptes de Roma «els aris», cosa bastant fàcil perquè Nietzsche ha caracteritzat abans, en aquesta mateixa secció, els nobles com les bèsties germàniques rosses, i una altra vegada estem a la vora de Hitler.

Això seria, tanmateix, errat perquè Nietzsche entén la referència als jueus, almenys en aquest lloc, no en termes racials, sinó ideològics, i quan parla de Judea pensa més aviat en el cristianisme. Però, d'altra banda, Nietzsche no pensa d'entrada en col·lectius. La diferenciació de sang, fonamental per a ell, no s'estableix horitzontalment entre pobles o races, tot i que de

vegades pot parlar dels aris d'una manera pareguda a Hitler, sinó verticalment entre els homes superiors i els inferiors.

El desigualitarisme de Nietzsche era, contràriament al de Hitler, vertical i nostàlgic. Per tal com Nietzsche mai no va oferir criteris susceptibles d'esdevenir operatius quant a qui havien de ser considerats els febles i els malaguanyats, el seu programa no era en realitat, de cap manera, realitzable. Hitler, en canvi, tenia dots de gran virtuosisme que li permeteren, al llarg d'alguns anys de destrucció esborradora, de realitzar el seu concepte de poder i alhora la seua idea esbojarrada. El desigualitarisme horitzontal, i sols aquest, constitueix en les condicions modernes una possibilitat real, perquè pot ser considerablement igualitari al si de la comunitat nacional i perquè pot beneficiar-se de la tendència, que existeix en tot poble, a l'agressivitat cap enfora. Allò que Nietzsche menyspreava com a «bogeria naciona-

lista» és, en realitat, l'única possibilitat amb què pot comptar el desigualitarisme en un món igualitari.

Probablement el hitlerisme és avui, en el sentit més estricte, lligat a la idea esbojarrada de Hitler, una cosa del passat. Però l'antitigularisme horitzontal com a tal, que Hitler representà, perviu encara avui, amb tota la tendència destructiva que li és pròpia. També a Alemanya provoquen de bell nou els escamots antiigualitaris la por i l'horror. Imaginem que en comptes de procedir contra els estrangers, ho feren contra «els febles i els malaguanyats!»; Cal concedir una bonificació especial a Nietzsche pel fet que aquesta agressió, a diferència de l'adreçada contra els estrangers, fou impedida ben aviat per la sana ira popular? Fins i tot Hitler es va veure obligat a suspendre el seu «programa d'eutanàsia» intraalemany. □

Traducció de Gustau Muñoz

Fer colònies i la historiografia catalana

Miquel Barceló

«In principle what one of us may or may not know as to any given fact can't be a matter for inquiry to the others».

«Certainly not –Comrade Ossipon agreed in a quiet undertone– In principle».

Fragment de la conversa entre el Camarada Ossipon i el Professor, segurament al·ludint a les «grans conquestes hispàniques» (J. CONRAD: *The secret agent*. 1907 1990, p. 88).

En una clara evocació d'una pel·lícula d'infantesa, Josep Torró (1999) resumí tota la qüestió de la conquesta i colonització de l'actual País Valencià com «el naixement d'una colònia». Però, ben mirat, en l'expressió preferida d'en Josep Torró sembla haver-hi quelcom més que nostàlgia de les foscos del cinema els diumenges a la tarda. En el títol del llibre hi ha proposat un ambigu joc de significats sense que l'autor en doni manifestament les regles.

«El naixement d'una colònia» podria haver sigut també el d'una «nació», com a la pel·lícula, però l'autor no ho va voler, això. Aquest refús –tan poc que costaria dir-li nació– és indicatiu d'una ruptura forta amb els supòsits amb els quals ha funcionat i funciona la historiografia catalana. És a dir, amb aquelles nocions a partir de les quals s'ordenen les informacions, de procedència heterogènia, del

passat i dels límits cronològics i espacials, no sempre fixos, que aquest passat pot arribar a tenir. Són aquestes nocions les que atorguen la qualitat de saber transmissible, per exemple, als mers noticiaris i les que, en el fons, fan distingible, entre totes les escriptures, les de la narració de la història. Són, així, nocions simples i molt actives. La noció mateixa de conquesta n'és un bon exemple. Més enllà d'una acció sistemàtica de violència –la distribució selectiva de mort–, però esporàdica, empresa per un grup per a intervenir en les formes d'organització d'un altre, tot són significats imprecisos. És cert, però, que aquesta intervenció produeix alteracions variablement reconeixibles en les dimensions de la població i dels espais gestionats per ella. Tanmateix no hi ha resultats uniformes. Fins i tot l'extermini de l'altre grup pot ser no deliberadament produït. En principi, la conquesta no hauria de preveure'l, però tampoc no es descarta.

Aquestes consideracions sumàries haurien de bastar, al meu entendre, per advertir de la dificultat que conté la noció de

Miquel Barceló és catedràtic d'Història Medieval de la Universitat Autònoma de Barcelona. Recentment ha coordinat el llibre *Musulmans i Catalunya* (Empúries, 1999).

conquesta. La conquesta d'Amèrica sembla ser molt diferent de la d'al-Andalus i, no cal dir-ho, de la que feren, abans, els «moros» d'Espanya. Però estic segur que els ensenyants d'història d'arreu tindrien força dificultats per fer-ne distincions comprensibles.

La noció introdueix també simplificacions a altres nivells que el merament classificatori d'accions violentes concertades, selectives d'objectius i esporàdiques. La simplificació adherida és la de bo i dolent, que poc no té a veure amb les reduccions ètiques que se'n fan. Per exemple, la conquesta i extinció d'al-Andalus és bona perquè és la condició de les societats actuals que componen Espanya. La d'Amèrica també seria bona perquè suposà la introducció de connexions a una escala que feia possible ordres de producció insospitats fins llavors. Pot qualcú imaginar el món actual sense els Estats Units o sense la multitud de societats indígenes extintes, malmeses o insignificants? No, clarament. Res no seria així sense aquestes conquestes. D'això, el 1943, Schumpeter en digué la «destrucció creadora» i d'una forma o d'una altra –K. Marx la té sempre molt present, aquesta destrucció– es manté com a referent de sentit en totes les narracions o comptabilitats del progrés. De tal manera que, en successió, algunes d'aquestes conquestes, la d'Amèrica com a exemple principal, serien indicatives de l'existència d'una orientació evolutiva de l'espècie amb els europeus com a agents principals. Cada conquesta seria, doncs, un episodi singularitzat d'aquesta progressió.

Així, la simplificació de bo i dolent tindria un abast superior a les pietoses assignacions de dolenteria als «moros» de Tortosa o Mallorca i de bondat als seus

conqueridors catalans. És clar que aquest llenguatge, el del cristianisme, és el que s'usa per explicar aquest exercici conqueridor. I no és, de cap manera, un llenguatge encobridor de motivacions més crues que habitarien en el fons bestial de l'espècie, la cobdícia i la violència, per exemple. No és així; el llenguatge del cristianisme és, clarament, des de finals del segle XI, la formalització més estricta, rigorosa i apta per dur a terme un tipus de conquesta sistemàtica desconeguda abans: la conquesta sense fi, que té en la infidelitat del conquerible o del conquerit la incitació permanent a la destrucció. I d'aquesta manera la conquesta del cristianisme armat crea ordres socials irreversiblement nous. La seva finalitat destructiva no té, senzillament, límits. Resulta fascinant observar-ho a Amèrica des de 1492 fins a *Las Nuevas Leyes de Indias* del 1542, quan és ja ben palès pels conqueridors que els seus exercicis de destrucció, creadora si es vol dir així, han de ser controlats. L'experiència de l'extermini –«el consumo»– de les poblacions antillanes és una referència constant tant per a Hernán Cortés com per a Bartolomé de Las Casas.

L'efectivitat del llenguatge formalitzador de les conquestes depèn del rigor en què es fonamenti la impossibilitat social de la infidelitat –la incomprendibilitat de ser infidel s'acompanya de la necessitat imperiosa, inexcusable, de la propagació de la fidelitat cristiana– però també de si és capaç de difondre simplificacions més rudimentàries i clandestines. Aquestes variants són també les més atractives atès que la seva potència simplificadora actua sense ser reconeguda racionalment. Per exemple, «els que guanyen havien de guanyar». O més general, «el que ha passat era

el millor que podia passar». I el resultat d'aquesta selecció no podia haver estat un altre. Més endavant ja tornaré sobre això.

«El naixement d'una colònia» conté, com a títol, totes aquestes complicitats de significat. Sí, són els homes blancs contra els altres i guanyen blancs. Tenen, és clar, les millors armes i els millors sentiments. Parlen llengües més intel·ligibles. Les seves emocions i comportaments personals són els més educatius. Des de l'explorador de la profunda frontera de l'oest americà, plena de salvatges, fins a l'ascètic coronel britànic que defensa la ciutat de Khartoum en contra de les tribus sudaneses guiades per un delirant *mahdi*. Sempre la mateixa història: l'home blanc obrint-se camí dins la salvatgeria —la *solitudo*, l'*eremo*, del vocabulari monàstic medieval— o resistint-hi, una *polis*, un ordre intel·ligible dins el cor mateix de la foscor. Unes situacions de setge, al cap i a la fi. Fortins de fusta o de pedra, avançades del progrés.

En el títol escollit per J. Torró hi ha, doncs, molt més que nostàlgia de capvespres de cinema i d'històries d'aquelles conquestes fascinants, tan remotes. El que fa néixer l'autor no és una nació sinó una colònia, tot alterant el sentit convencional de la seqüència. Perquè el naixement d'una nació és percebut com a un resultat desitjable, mereixedor dels esforços, físics, és clar, fets. La metàfora orgànica és simple. La nació va néixer violentament, amb caminades, set, fam, perills, traïcions, setges, assalts, ferits, morts. Però el resultat final semblava atorgar a tota la seqüència un sentit que no podia sorgir de la mera successió d'episodis regits per un ús eficient i sistemàtic de la força. Tot plegat, a la fi, figurava formar només part d'un disseny irrevocable però mal de definir, o,

almenys, en termes diferents als que alguns lectors podran trobar inconvenients: el de l'home blanc a disposar dels altres. Diguin-li epopeia, missió civilitzadora, o història, simplement. En Joseph Conrad va advertir-ne la novetat tot diferenciant el que feien els romans del que feien els colonitzadors moderns:

«Mind», he began again, lifting one arm from the elbow, the palm of the hand outwards, so that with his legs folded before him he had the pose of a Buddha preaching in European clothes and without a lotus-flower —«Mind, none of us would feel exactly like this. What saves us is efficiency—the devotion to efficiency. But this chaps were not much account really. They were [els romans] no colonists, their administration was merely a squeeze, and nothing more, I suspect. They were conquerors, and for that you want only brute force —nothing to boast of, when you have it, since your strength is just an accident arising from the weakness of others. They grabbed what they could get for the sake of what was to be got. It was just robbery with violence, aggravated murder on a great scale, and men going at it blind— as is very proper for those who tackle a darkness. The conquest of the earth, which mostly means the taking it away from those who have a different complexion or slightly flatter noses than ourselves, is not a pretty thing when you look into it too much. What redeems it is the idea only. An idea at the back of it, no a sentimental pretence but an idea; and an unselfish belief in the idea —something you can set up, and bow down before, and offer a sacrifice to... (J. Conrad: *Heart of Darkness*, p.10).

La «idea», ve-te-la aquí. Ni Conrad ni els seus nombrosos comentaristes no precisen, però, quina era aquesta idea que els romans no tenien. No tenir-la feia dels romans uns simples lladres, uns depredadors. Quina «idea», doncs, pot fer que les mateixes accions adquireixin un sentit que per separat no tenen, quedant-se així en meres pulsions violentes reconeixibles com a actes humans, els dels romans, per exemple? Quina devia ser aquesta «idea»? Que hi havia una esclatxa en el tracte de l'espècie humana com a unitat era clar el 1899, la data de *Heart of Darkness*. Que hi havia estat abans també és probablement cert però mai no tan grossa ni de tan massives conseqüències com la que s'inicià amb la conquesta d'Amèrica. Justament, la discussió sobre la pertinència de conceptualitzar la fractura com una gradació en l'escala de l'animalitat –podien els indis viure com espanyols?– va començar de seguida. I cap al 1548 es tragué oficialment el *sanctristo* gros de l'Aristòtil per determinar si hi havia, en aquest cas els indis, subespècies no excessivament allunyades dels humans per poder fer-los servir. És a dir, per determinar si l'ús dels altres és d'ordre natural.

És resultat d'una percepció deformada considerar que el manteniment de la unitat de l'espècie fos un triomf de la, diguem-ne, raó; almenys, de la que té una dimensió pietosa. Una espècie més reduïda i fragmentada plantejava problemes de manteniment, a l'hora de sistematitzar les disciplines de treball i de reproducció, massa complexos, de maneig imprevisible. La unitat, doncs, de creació de Déu, narrada per la Bíblia dues vegades –la creació localitzada al Paradís i la dispersió post-diluvial, fora ja del Paradís– era insubs-

tituïble i funcionava com a factor de bloqueig de les incitacions que permanentment es feien des dels ordres colonials per a conceptualitzar la fractura, per fer-la intel·lectualment admissible. Perquè, en la realitat, la de l'ordre físic –assignació i ús dels espais, dictamen de les seues dimensions, selecció de les plantes i del bestiar, disciplines de treball i de dieta i normes de maneig de la reproducció– la fractura era un fet consumat, però un fet que permetia, justament, molta més fluïdesa de gestió que si hagués estat formalitzat amb el rigor que el tracte de domini, com a animals domèstics, implicaria. Clarament, la bona opció era la de fer conviure l'afirmació intel·lectual de la unitat de l'espècie –de la qual n'era constant indicatiu la feaent possibilitat reproductiva– amb pràctiques que cercaven d'establir, temptativament, els límits dins els quals s'haurien de moure els exercicis de domini social i d'intervenció sobre els tamanys poblacionals. Cap extremi estava descartat però no tots els que succeïren estaven previstos com a tals. Vet aquí un saber mal d'adquirir, fet d'errors, d'assaigs i de mesures equivocades, de poblacions que se'ls queden, als conqueridors, entre les mans. Tanmateix, l'adquisició d'aquest saber es fa amb relativa rapidesa i des de mitjan segle XVI ja es transmet com un conjunt de coneixements que permet fer previsions i discutir i avaluar l'eficiència dels exercicis i considerar-ne les restriccions adequades. La discussió sobre la *encomienda* d'indis és, des d'aquesta perspectiva, reveladora. L'extinció de la població índia antillana és denunciada, per Bartolomé de Las Casas, com a injusta –i és complicat precisar què vol dir això en els seus textos– i, a la vegada, com a políticament perniciososa, atès

que disminueix el gruix d'autoritat de l'emperador, el merma de súbdits. Hernán Cortés oferirà un argument similar el 1521. El *consumo* d'indis havia de ser interromput. Les xifres de la Hispaniola (J. Vicens Vives, II, p. 473-474), de 500.000 a 32.000 persones, entre 1492 i 1514, assenyalen sobriament l'abast de l'extinció. Les xifres de De Las Casas són més altes, d'1.100.000 a 46.000 el 1510. Sánchez Albornoz (1973, p. 63) confirma que el declivi antillà fou «indudablement» catastròfic. Era evident que la intensitat de l'exercici havia de ser molt rebaixada. Les repercussions sobre l'ordre polític i fiscal imperial podien esdevenir imprevisibles i incontrolables. S'hi prenen, doncs, mesures. Tanmateix, la seva eficàcia és molt discutible. L'única efectiva, segons De Las Casas, seria allunyar els espanyols dels indis tant com fos possible però mai no tant com per a no cristianitzar-los. A qualsevol distància, els espanyols els consumien. Estava clar que havia d'haver-hi normes que reguessin aquest consum. Aquestes normes són part del conjunt experimental sobre el maneig massiu de poblacions i de les formes d'alterar-les. Això, des d'aquesta perspectiva, està per estudiar. El que convé destacar és que mai en la discussió promoguda per De Las Casas –que ell pròpiament no comença– es reconeix la conquesta d'al-Andalus i la, en general, exhaustiva i pulcra extinció a què les poblacions andalusines foren sotmeses. De fet, De Las Casas cregué convenient introduir en la seva *Historia de las Indias* la conquesta de Canàries i la de l'Àfrica occidental com a formes anteriors a la de les Índies però mai no es fa esment de la d'al-Andalus, tot i que tant per a De Las Casas com per a Cortés, i tants d'al-

tres, estava fresca encara; la de Granada és del 1492 i les revoltes d'indígenes conquerits eren un constant recordatori de la seva encara existència fins al final de 1609. Jo tinc a mitges el seguiment de les referències que fa De Las Casas a aquesta conquesta i són escasses, opaques i fugisseres. En rigor, De Las Casas sembla tenir una taca cega als ulls. Però això mereix una anàlisi més detallada que faré en una altra ocasió.

Aquella idea, allò a què Conrad al·ludia, és ben detectable a les colònies modernes, però no resulta bona de descriure. Està feta de tres ingredients principals: disciplina, progrés i irreversibilitat. Però allò que els uneix i barreja és l'autoritat indiscutible per a fer-ho. La resta del món és vista, pels europeus, com un botí. Espècies, cristians i armes són així indestriables, una mateixa i activa cosa. I, sobretot, és la percepció correcta de la irreversibilitat de la conquesta colonial, el convenciment raonable que mai res més no tornarà a ser igual, que els europeus han posat en moviment una mecànica social que tot ho altera, un autòmat fet de tècnica i de càlcul de mesures com mai no s'havien preses, la resistència al qual només pot ser arcaica i foscament salvatge. Hi ha un tacte permanent del progrés en l'augment indefinit de mercaderies i en la implantació d'un camp comptable –la moneda, per fi, sense cap suport físic determinat– que condueix, a la vegada, a la celebració suprema del passat –un passat excepcional, destinat a produir aquest present– i a la seva estricta cancel·lació –una vegada format, el capitalisme no en pot tenir, de passat. Aquest era el sentit de la proposta de la fi de la història.

* * *

Tot això, tan palès ja a la conquesta d'Amèrica i a les colònies modernes, té un començament. Si es vol considerar, però, com l'expressió històricament singularitzada —és a dir, narrada— de la violència animal de l'espècie, no cal ni parlar-ne més, tan banal és la qüestió. Si, al contrari, es considera que la violència organitzada és la forma principal d'intervenció en la determinació de les dimensions de poblacions —dels pagesos de la plana de Vic al segle X o de les valls del riu Níger des de finals del segle XVII fins ara, per exemple— s'haurà proposat un problema complex en els termes del qual hi figuren, pregonament, plantes i bestiar, indestriables dels humans en el bloc tècnic de la reproducció i propagació selectiva d'aquests.

La formalització primerenca d'aquesta seqüència destructiva és detectable al final del segle XI. I, a la meitat del segle XII, ja són observables exercicis complets de conquesta amb designi d'extermini. La prèdica de la Primera Croada, el 1095 i les elaboracions teològiques entorn de la monstrositat de l'Islam durant, sobretot, els posteriors cinquanta anys solen ser, amb raó, assenyalades com les formalitzacions intel·ligents sense les quals les seqüències de conquesta i extermini ni s'haurien produït ni haguessin estat replicables. No he triat frívolament el mot de monstre per a referir-me a l'Islam, pensat pels teòlegs de monestirs i bisbats. Està prou ben estudiat (Daniel, 1962) i només vull recordar que el monstre no és resultat de cap ignorància ni de cap impuls d'intolerància cristiana. No és de cap manera un malentès. El monstre és imprescindible en aquesta mecànica perquè, en rigor, la seva connexió amb la realitat és tènue i episòdica. Els pagesos de les alqueries de

Tortosa, Lleida, Mallorca, Menorca i Eivissa no eren l'Islam. Ni tampoc ho eren les ciutats. Les accions de conquesta es dirigeixen, finalment, contra els ordres pagesos que fonamenten l'organització de la vida amb regulacions religioses ben aparents, però indeterminants. La discussió sobre la susceptibilitat, de finals del segle XII i al llarg del segle XIII, de si aquests pagesos podien ser persuadits de la conversió o forçats a ella, ha esdevingut banal per la pràctica eficient de la conquesta i les accions posteriors de deportacions poblacionals, de concentracions obligades i selectives, i de les dislocacions que tot això introduïa en els ordres de reproducció pagesos. L'exercici de destrucció resultava tenir, tal com era concebut, una propietat inesperada: la irreversibilitat. En cap cas els clivells introduïts en els ordres socials conquerits varen poder ser tancats. La destrucció immediata, tècnicament molt ben descrita per J. Torró, s'acompanyava d'una amenaça efectiva sobre els factors de generació indígena futura. En això l'exigència de conversió o extermini, de fet, les dues coses —la impossibilitat teològica d'alteració de l'infidel—, era la formalització del caràcter indefinit i infinit de la conquesta on només un resultat era previst. Podia haver-hi ajornaments en el procés d'obtenir-lo, pauses, però només un era l'objectiu: una *christianitas* sense cap entorn infidel, una Jerusalem pura, eternament alliberada. Aquí rau, crec, la gran novetat d'aquesta conquesta. L'espiral podria ser la imatge geomètrica que millor la descriu: la transmissió concentrada i efectiva d'una força inicial, sense pèrdues, i la irreversibilitat de la seva acció.

És clar, per altra banda, que, en els segles XII i XIII, tot i que estigués ben for-

mulat, que ja fos viu, aquest objectiu tenia aspectes informes pel que fa a la seva realització. Les principals dificultats consistien en la complexitat física dels exercicis de conquesta perdurable i les incongruències que sorgien entre la formalització teològica molt exigent de l'extermini i les pràctiques més flexibles en què es duia a terme. Els capitans de vaixells genovesos i pisans en la segona meitat del segle XII parlaven, comerciaven, s'entien amb ciutadans i pagesos musulmans d'al-Mahdiyya, Zawila, Tortosa, Almeria, Mallorca i Menorca. Sabien que el monstre teològic elaborat pels clergues —posem pels monjos de Cluny— no podia intervenir en la regulació de relacions necessàriament determinades per consideracions de càlcul, les comercials, el reconeixement d'equivalències, també les llengües i les traduccions. No obstant, eren els capitans i més tard els feudals, com en els casos de Tortosa i Lleida, els que, en efecte, duïen a terme la conquesta formalitzada com a guerra justa pels clergues. Els tractes determinats racionalment resultaven, doncs, compatibles amb l'elaboració teològica, especulativa, d'un monstre —és a dir, quelcom esporàdic, sorgit en els intersticis de l'ordre— exterior a la *christianitas*, que havia de ser aniquilat. No es tracta d'una macta-fra o d'una «mentalitat». Significativament, la pràctica de l'extermini està feta amb seqüències més racionalment determinades que el seu disseny. El cristianisme no és separable de l'extermini ni n'és una cobertura ideològica. Tampoc no és un llenguatge, entre altres possibles, en el qual trobi expressió un ordre feudal agressiu envers un exterior, sempre mal de precisar i generador de fortes disciplines en un seu interior igualment difícil de

determinar. Les dificultats per discernir el que és només interior o només exterior, els historiadors, almenys els més laxos en l'ofici, les resolen recurrent, per exemple, als anomenats conflictes de civilitzacions, el de l'Islam i la Cristiandat, en l'exterior i, en l'interior, a les pulsions derivades, siguin el que siguin, del creixement econòmic distingible documentalment des del segle XI. I així se'n surten.

Vista de prop l'operació de crear el monstre teològic de l'Islam, ben clara a la segona meitat del segle XII, és molt senzilla. Però no hagués passat de ser una criatura informe, una cabòria conceptual, si, justament, els capitans de barques i els feudals no haguessin dut a terme les conquestes. Les conquestes esdevenien la condició sense la qual moriria, com un albat, sense nodriment, el boig especulatiu teològic. Tanmateix, aquest, viu, atorgava a les conquestes el caràcter permanent d'insatisfacció que les feia sistemàtiques i infinites. A l'interior de l'ordre feudal, la persecució disciplinària és també el fonament de la construcció d'autoritat i de poders (Moore, 1987). I qui sempre perfila les fronteres de l'autoritat i el seu caràcter rígidament vertical —una cadena estricta de comandament— és l'Església cristiana. A. Guerreau (1980) insistí en la inseparabilitat, tot i que fos només analítica, entre ordre eclesiàstic i sistema feudal. I, justament, resistir a aquesta separació, constantment incitada per la historiografia, resulta ser la condició de la intel·ligibilitat de qualsevol recerca. A. Guerreau (1996) observà, també, que és inadequada la percepció historiogràfica d'un estadi expansionista del sistema feudal, com si es tractés d'una deformació que requereix un tipus d'explicació dife-

rent del de la seva formació. Poc ressò acadèmic ha tingut tot això. Millor seria dir poca difusió, perquè ressò n'ha tingut. Els mestres de l'acadèmia prou que han percebut l'amenaça que aquests tipus de coneixement i de recerca significa per a les seves rutines que, a la vegada, són el repulsiu més ferm a l'exercici de la raó.

És, tal vegada, evident que les consideracions fetes són poc proclius a formar part dels programes acadèmics habituals, molt determinats per les «històries nacionals» –quan comença, què fa, amb quina fluïdesa ho fa, quines adversitats troba en el seu camí, quan té plenitud i quins factors l'aboquen a decadència, com reviu si reviu, etc.– i pels «temes» que, almenys des del franquisme tardà, són pròpiament dominants en l'acadèmia euro-americana. Això, a Catalunya, té connotacions singularitzades respecte a l'acadèmia espanyola, en general.

Per entendre l'abast i el sentit d'aquestes singularitzacions, ben visibles en la historiografia, cal observar les traces menys perceptibles –sobretot per la gent que no és de l'ofici– de la provisió de places acadèmiques que s'ha fet i es fa en un interior espanyol que determina, i molt, les orientacions de la recerca. Tant que, en la historiografia medieval, no hi ha més gruix temàtic detectable que el que ha determinat l'acadèmia espanyola. Ningú no pot saber bé com hauria estat un medievalisme català si no s'hagués produït la victòria nacional de 1939. Jo crec que els marges de desenvolupament historiogràfic no eren diferents als de l'espanyol. Tanmateix, ara no n'hi ha d'altre més que el que hi ha, amb genealogies intel·lectuals, també inevitablement personals, ben fàcils de fer. Posaré dos exemples d'això, un força

esquemàtic i sumari i l'altre més detallat.

La qüestió del sorgiment de l'ordre feudal en el que serà posteriorment Catalunya és, sens dubte, el tipus de qüestió historiogràfica que fàcilment, però no per força, pot ser convertida en «orígens», en la figuració d'un començament narratiu. En els darrers 25 anys tot el gruix de recerca acadèmica ha girat entorn del llibre de P. Bonnassie (1975-76) i, molt majoritàriament, les òrbites han estat fetes sense cap curiositat crítica envers el text tan atraient. I, així, la mescladissa historiogràfica, d'«orígens nacionals» i d'una narració en un llenguatge ambigüament marxista de com es forma el feudalisme català, és completa i resistent. Evidentment, sense que P. Bonnassie ho digui clar. Seran els seus comentadors els que mantinguin la barreja sense parar de remenar-la. Sota l'aparença de repetides síntesis d'història medieval de Catalunya, es produeix la recepció, de tanta durada, acrítica, del llibre de P. Bonnassie. Cal, tot d'una, recordar, però, que va haver-hi una reacció inicial de rebuig al llibre, entre els grups acadèmics més declaradament franquistes, fins i tot amb estirabots públics de mal gust –jo en recordo un– i això va ajudar a bloquejar la curiositat crítica envers el text. Tanmateix, la causa principal d'aquesta inhibició era la migradesa mateixa de la recerca acadèmica catalana i dels coneixements que manejava. Quina era aquesta acadèmia l'any 1976 a Barcelona, València i Mallorca i com s'havia format després de la victòria nacional del 1939 haurà de ser contat qualche dia. Per altra banda, la fortalesa del guió de P. Bonnassie es devia en gran part a la seva capacitat de sintetitzar en una temàtica renovada, i no sols com efecte de llenguatge, les seqüències

factuals i explicatives d'orígens de Catalunya de R. D'Abadal, F. Soldevila i historiadors joves associats al projecte de J. Vicens Vives. La suposada concentració de població a la muntanya, esdevinguda refugi de catalans amenaçats per la «invasió musulmana», és un excel·lent exemple de com conciliar un guió historiogràfic tradicional amb una crua explicació naturalista, la fam que es passava a la muntanya i que empeny a baixar a les planes. I, a més, es fa la connexió amb una de les metàfores fundacionals del catalanisme, a finals del segle XIX, les muntanyes són el lloc de l'existència inaugural de Catalunya que l'esforçada pràctica de l'excursionisme permetia revisitar (Marfany, 1995, p. 293-306). Així, formació del feudalisme, origen nacional i maneig acrític, groller, de les tradicions del medievalisme tant espanyol com català, han estat fets compatibles per una acadèmia on, justament per la mescladissa, és força difícil diferenciar les orientacions i el sentit de la recerca, que acaben per confondre's amb els aparentment capriciosos itineraris biogràfics. També els desacords són, erròniament, interpretats com a prejudicis personals.

L'altre exemple que he triat ajudarà, penso, a ressaltar la importància i singularitat d'aquesta suspensió de la crítica. Les conquestes catalanes de Mallorca, Eivissa, Menorca i de l'actual País Valencià, dutes a terme entre el desembre de 1229 i 1245, per a donar dates precises –Menorca, per exemple, sotmesa a tractat feudal no serà conquerida fins el 1287–, han estat permanentment mantingudes fora d'estudi per l'acadèmia. I això no és insignificant. En la primera part de l'article he esmentat reiteradament les conquestes de Tortosa i Lleida com primerencs exercicis de con-

questa amb l'embalum suficient per a poder-los considerar com a casos de la pràctica nova de la conquesta amb dissenys colonials, és a dir, tot preveient la regulació del consum de gent, dels conquerits, del seu ús.

Hauria de sorprendre que, acadèmicament, s'hagi menystingut la possibilitat de considerar l'estudi d'aquestes conquestes com a prioritari, justament, per tractar-se d'instàncies de recerca que podrien generar coneixements de qualitat sobre un tipus de fenomen nou innegablement decisiu en la formació directa del món que coneixem. Fora del que, sense cap menysteniment, pot anomenar-se erudició local, no consta cap recerca sistemàtica sobre la qüestió. S'ha d'esperar fins a les publicacions –parcials primer (1997) i la més completa de l'any 2001– d'A. Virgili per tenir un tractament sistemàtic de la conquesta de Tortosa. De fet, el llibre inaugura una temàtica molt més complexa encara.

En aquest context, tampoc no és gens insignificant que les conquestes posteriors i majors (Balears i País Valencià) no hagin estat objecte de recerques específiques i la seva presència en les lliçons escolars i universitàries ha de ser per força informe i d'escampadissa. Així era en la primera edició de la *Història de Catalunya* de F. Soldevila (1934-1935; segona edició, 1962). «Les grans conquestes hispàniques» són, per a Soldevila, obra del rei En Jaume, però obra fortament constrenyida per indicacions geogràfiques, el comtat de Barcelona era un «nucli cultural» amb pulsio a expandir-se (p. 113) i un «itsme» havia unit antigament Catalunya i Balears, del qual les illes eren tros de «terra pairal» enmig de la mar deixat (p. 277). Final-

ment, per l'esperit, «la sang, l'idioma i la cultura», la identitat geològica era refeta (p. 277). És clar que amb aquest tipus de cosa no es pot anar massa lluny. I, de fet, no s'hi va, amb l'excepció d'A. Santamaría que, l'any 1970 (p.85-86), fa la connexió del que hi ha implícit en el desvarieg de Soldevila amb la «Reconquista» espanyola com a gènere historiogràfic específic.

Sorprenentment, doncs, les «grans conquestes hispàniques» queden reduïdes a escarits comentaris del *Llibre dels fets* o incloses, elles mateixes com a episodis, en una més magna «expansió» que, segons Carme Batlle, vol dir «una etapa de la història de Catalunya ben coneguda per l'existència de les magnífiques cròniques contemporànies, que en remarquen els aspectes més gloriosos i atraients». Abasta, aquesta gloriosa etapa, més d'un segle, des de la fi de la minoritat de Jaume I (1225) fins a la reincorporació del regne de Mallorca (1344-1349) (1988, p. 21). El motiu de l'expansió és aquest: «s'inicia l'etapa expansiva quan la nació comença a ser ben conscient de la seva pròpia identitat i també de la seva força un cop ja s'ha refermat la monarquia» (p. 21). Ja ho saben. I, després, en set planes s'enllestixen les conquestes del País Valencià i de les Balears. Entre el volum II, escrit per J.M. Salrach (1987) i el III, escrit per C. Batlle (1988) de la *Història de Catalunya* es perd, com en un inesperat interstici, en una esquerra, aquell episodi que hauria de constituir allò tan delicat i desitjat com la «consciència» i «identitat» nacionals i que ha de portar a la «plenitud» (Batlle, 1988, pp. 84-115). Cal advertir que aquesta operació d'escapolir-se de la conquesta no es pot fer en les historiografies, molt conceptualment vacil·lants, valenciana i balear,

les acadèmiques, vull dir. Qualsevol maneig documental o tema d'estudi topa sempre amb la conquesta. Però aquesta és tota una altra qüestió i per això deixo fora d'esment els estudis de R. I. Burns i P. Guichard, clarament al marge de l'acadèmia espanyola, sobre la conquesta de València.

Hauria de quedar clar també que no es tracta de ximpleries lèxiques, tot i que ara puguin ser així considerades. És inequívoc el llenguatge col·lectivament emprat, del qual C. Batlle n'és una casual usuària, de la irracionalitat colonial, imperial si voleu, arrossegat de mala manera per totes les sales de banderes de l'acadèmia franquista i que, curiosament, reapareix, esquàlid i com en disfressa, en una obra volgudament important de difusió. A veure, no és que el llenguatge i la seqüència explicativa que proposa –nació, consciència, identitat, realització de l'estat i expansió– fos invenció deliquescents de l'acadèmia franquista. Ni de bon tros. Aquest era l'idioma de la potència imperial, de les nacions triomfals que tenen i manegen colònies, que fan l'Orient. Espanya, després de la victòria nacional de 1939, no és ben bé això. Perduren encara les queixes de 1898, entre militars, funcionaris, intel·lectuals i el problema d'Espanya –fos quin fos– és permanentment discutit. Tanmateix, però, fins fa poc era el recurs conceptual que es feia servir per atorgar sentit o sentits a la «Reconquista» que, aquesta sí, constituïa tota mena de plenituds nacionals, i en dibuixava una que era, fins i tot, més plena que totes les altres, la de la unitat d'Espanya. No són, doncs, paraules vanes, o almenys políticament vanes. Per això pot sorprendre al lector que no sigui de l'ofici, que un idioma tan pretèrit sigui tan ex-

plícitament usat. Cal dir que no es tracta, aquest idioma, d'una adherència retòrica que l'autora, en aquest cas, en pogués prescindir sense que el text del que escriu en patís alteracions. No és així. Tot el volum està pensat a partir de la seqüència abans descrita. És el que li confereix sentit, el que l'organitza. Cal tot d'una advertir que tampoc no es tracta d'una dèria d'autor. Representa bé, al contrari, el que ha estat la forma majoritària, a l'acadèmia, de seleccionar la temàtica i l'escriptura de l'anomenada «Baixa Edat Mitjana» que, en el cas de Catalunya, es feia coincidir amb una expansió comercial, de vaixells, de contractes, de consolats de mar, de crèdits, de diner, de fires, d'enginy... Un nombre considerable d'estudis parcials d'historiadors estrangers havien acabat perfilant una alternativa doblement atractiva, per la seva erudició moderna i pel que potencialment tenia de singularitzador de la història catalana, a la narració imperial espanyola. I aquí, en J. Vicens Vives hi jugà un paper decisiu però breu. Basta rellegir la seva encara potent *Aproximación a la historia de España* (1957) per advertir la capacitat d'il·luminació instantània que té aquell text. Així, després, acaba per produir-se la paulatina mescladissa entre l'acadèmia nacional, ben estructurada amb places, escalafó i funcions repartides, i quelcom informe de conceptes i institucionalment desvalgut que se'n pot dir, temporalment, medievalisme català, el dels que queden fora de la universitat dels vencedors. Atapeïts, com en una improvisada sala d'espera, molts factors anaven sent dipositats. Aviat es podrà veure que la seva barreja no era impossible i que acabarien constituint-se en matèria degradada.

Bé, doncs, ¿per què, justament, l'episodi principal de la «nació», la conquesta militar, l'expansió, arribats al 1988, es fonedís a la recopilació historiogràfica més oficial que mai no s'ha fet? Abans de proposar una explicació voldria assenyalar que el que s'hauria d'haver fet és dir-ho, fer-li avinent al lector que les qüestions de la conquesta no estaven estudiades i ja està. També s'hagués pogut dir que, tal vegada, era innecessari fer-ho atès que «la conquesta» formava part del besllum narratiu popularment difós. Una narració ingràvida i indeterminada, sense formes precises, és la que els dictats d'origen requereixen. La majoria de lectors la coneixen, aquesta narració sense contorns. Sí, les conquestes, els moros, i els mercaders, els pactes, la Corona d'Aragó, quin temps aquell. I no gaire més. En els manuals d'història, els de l'ofici, no es va molt més enllà d'això. El que això pugui tenir de paradoxal pot entendre's si es tenen en compte els següents motius. Primer, la narració de conquesta com episodi extrem de vessament nacional –es conquereix un «exterior»– només es pot consolidar si és fet triomfalment, és a dir, des d'un estat que vigili i difongui el discurs del qual n'és, finalment, el subjecte. I aquest no és el cas. Segon, després de la victòria nacional de 1939 no hi ha altre guió possible de la història que el d'Espanya. I el de l'Espanya «medieval» és, en la seva fesomia coneguda, relativament recent i és el que surt tot tibant a *l'Espanya invertebrada* de J. Ortega y Gasset, el 1920. És un guió molt simple i, per això, molt resistent. Té poques peces i, per tant, les modificacions en el seu ordre són escasses i curt és el rang de variacions que s'hi poden fer. Tot l'espectre acadèmic el comparteix, els que es

queden amb la victòria i els exiliats. En el congrés de Jaca de 1947 (publicat el 1954) se li dóna un nom precís: «La Reconquista y la repoblación del país». Les dues peces finalment connexes i ben explícitament, que és l'important. La «Reconquista», la lluita fundacional, de retrobament del territori, de l'espai de la nació i la modificació biològica imprescindible per a la construcció d'una ètnia final. Tot i la pregonia participació dels mossens en la construcció del guió i en la determinació inicial, com s'ha vist abans, de la monstruositat incorregible de l'Islam, és, avui, evident que la dimensió específicament cristiana és prescindible, indeterminant, en una narració nacional moderna. El que compta és l'impuls conqueridor inicial, històricament cristià però, en el fons, subordinat a una exhalació ètnica, amb llengua, és clar, inclosa.

En el senzill guió res no hi ha que un medievalisme català no pugui compartir. De fet és el mateix guió. Amb una diferència grossa, però. Cal recordar que tots els guions historiogràfics es fan coneixent el final, un final que pot no ser feliç. El final conegut del medievalisme espanyol és l'estat, la nació. El del medievalisme català, almenys el 1939, era quelcom dissipat o, pitjor, quelcom que no havia ocorregut tot i tenir les mateixes peces que l'altre.

Tant era així que el discurs guanyador de la «Reconquista» espanyola fa finalment presoner qualsevol intent de «reconquesta» catalana. L'única sortida singularitzadora era l'expansió comercial marítima tot deixant de banda les glòries militars de les que l'altre, l'espanyol, en fa ostentació fina a Amèrica. Els costos intel·lectuals, en termes clars de l'exercici de la raó, són ben evidents. I no s'han de

veure només com a l'abandonament d'una fracció substantiva del passat –generador d'un present específic, Balears i País Valencià– sino també com a suspensió perenne i acadèmicament consolidada dels procediments analítics.

Un dels resultats més espectaculars d'aquesta deixadesa és la discussió sobre la «identitat» del País Valencià, que com un prisma que giravolta reflecteix totes les variants de l'equívoc. Que ha estat sempre plantejat en termes ètnics no hi ha dubte, i hi ha tots els vergonyosos textos i els noms dels autors. Aquests termes impliquen sempre que hi ha hagut i s'han seguit contemplat modificacions desitjades de població perquè només triant-ne una d'específica s'aconsegueix la identitat. Així les coses, doncs, s'entén l'esforç colossal d'Enric Guinot (1999) per establir documentalment la nòmina de la identitat inaugural, tot i que només en l'ús de la llengua, després de la conquesta catalana de l'actual País Valencià.

Tercer, el procés, abrupte i curt, des d'una perspectiva europea de descolonització fa que els historiadors espanyols i catalans de caire progressista o d'esquerres manifestin recels a manejar la noció de «Reconquista» i siguin del tot displicents a fer servir la de «repoblación».

Però els marges per descriure l'extinció d'al-Andalus són curts. Gastades les trampes de fer els «moros» espanyols diferents de religió i de llengua –tots els erudits locals i els mossens sabien que la discussió acadèmica era una ximpleria–, l'opció d'esquerres queda, de fet, reduïda a rebair fins on es pugui la dimensió cristiana de l'impuls de la «Reconquista», sobre la qual havia insistit el medievalisme acadèmic, i descobrir-hi motivacions més intel·

ligibles i menys historiogràficament arcaïques. Hi havia també qualque cosa més en joc: la possible anul·lació de l'esperit com a generador de l'acció històrica i la seva substitució per seqüències explicatives més discretes, de lògiques identificables i comprovables. Es tractava, doncs, de la matèria que, finalment, compareixia, en el medievalisme espanyol, vestida amb el lèxic novedós de l'anàlisi –marxista i blochià– del feudalisme com a sistema. El fet que la «Reconquista» tingués «orígens socials» –com proposen A. Barbero i M. Vigil (1974) –resultava per a alguns reconfortant i introduïa un crull considerable en la representació crua i descomunal d'uns «reconquistadores» moguts per una exhalació espiritual on el que era Espanya i el que era mandat diví estava inextricablement confós. Les reaccions acadèmiques a les propostes d'A. Barbero i M. Vigil foren tremendament adverses. Finalment, tampoc s'ha aconseguit anul·lar el mot. Justament, Josep Torró (2000) ha argumentat amb precisió com és d'imprescindible desprendre's del feix de significats, ensems banals i perversos, que el mot introdueix a qualsevol discurs historiogràfic.

Resulta que hi ha poques maneres d'analitzar un extermini que és, només en aparença, llarg en el temps i gradual en la seva pràctica. No són 800 anys. És fals el compte. També, convé assenyalar que un dels efectes, insidiós i persistent, de què la «Reconquista» fos resultat de processos discernibles dins la matèria social del feudalisme, era canviar el caràcter de la violència, com si l'agressió religiosament motivada tingués un grau d'animalitat superior a aquella produïda per seqüències socials de confecció detectable. Per exemple, la necessitat de monestirs i feudals de

dominar i consolidar els itineraris de transhumància i estendre les pastures del sud, de les extremadures, és quelcom de comprensible i els mecanismes militars per a dur-ho a terme són ja part d'un procés historiogràficament comparable al que tracta l'acadèmia europea. En canvi, l'impuls religiós, espiritual –repetit després a Amèrica– produeix imatges de conqueridors feréstecs i diferencialment espanyols. La deriva particular d'un cert medievalisme català evocant una expansió preferentment comercial sorgeix, en part, del rebuig d'aquesta mena de «Reconquista». Els costos d'això, però, són grans. No és fàcil fer compatible en una mateixa narració els almogàvers, amb el seu ferro despert, el sopar de negocis a casa del Sr. Carles Martell on es decidí la conquesta de Mallorca, els pacífics i actius consolsats de mar, les ànsies ara missioneres ara de croada d'en Ramon Llull...

L'embull i les tensions historiogràfiques que genera foren detectades i ben explicades per J. N. Hillgarth el 1975, justament. Havia de ser un historiador estranger, especialista en Ramon Llull i freqüent resident a Mallorca, qui plantegés l'entremaliada qüestió de l'existència o no d'un imperi català a la Mediterrània. És el text d'un historiador perplex per l'enigma d'aquell estat imprecís, sobre les dimensions i l'estructura del qual hi ha manifesta confusió però del qual, en canvi, hi ha profuses notícies com d'avistaments d'un gran peix, entre 1229 i 1327. De fet, tal com assenyala l'autor, era una discussió sobre anàlisis i propostes d'estrangers (P. Vilar, R. H. Bautier i J. L. Shneidman).

Un dels costos més immediats de la fosca perspectiva historiogràfica era i és la suspensió indefinida de la lectura del

Llibre dels fets del rei en Jaume. Una lectura i un ús d'historiador, vull dir. A tant arriba la renúncia equívoca a les glòries militars que solen acompanyar les conquestes eficientment conduïdes. El *Llibre* és un text on, entre altres discerniments, es pot estudiar com s'organitza un botí, com és, en efecte, creat. Però això no es fa. I tot i que el text ha estat ben editat –la darrera edició de Jordi Bruguera de 1991 és excel·lent– manté una existència remota però intimidant com la d'un bosc on hi ha un secret.

Al final, doncs, les renúncies acadèmiques catalanes i els límits del medievalisme espanyol, en general, i els més estrictes del d'esquerres per a tractar la conquesta d'al-Andalus, estan estretament imbricats. I no són resultats adventicis. Al contrari, formen una línia compacta d'ombra on es pot llegir qui va guanyar l'estat i qui el va perdre.

I, finalment, el quart motiu, estudiar una conquesta és, certament, complicat. Cal identificar els tipus diversos d'informacions que la conquesta deixa, els motius de perquè els deixa, i cal, també, conservar, seleccionar i jerarquitzar aquesta documentació sempre parcial i observar com canvia a mesura que la pràctica colonial es desenvolupa... I en el cas especial d'aquesta conquesta és convenient mirar de conèixer com era la societat conquerida per a identificar, sobretot, els límits dins els quals s'hauran de produir la instal·lació de colons i el ritme amb què, per deportació o anihilació immediata de la població indígena, se'ls haurà de fer lloc. Per exemple, és clar després de l'estudi que hem fet sobre els pagesos andalusins d'Eivissa, just abans de 1235, que dur-hi colons catalans requeria un buidat efectiu dels indígenes. No hi cabien, sinó. Això

és molt clar ara (Barceló (coord.), 1997; Kirchner, en premsa). Igualment havia de passar així a les valls del peu de muntanya de Mallorca, Bunyola, Coanegra, Alaró, Orient (Kirchner, 1997) o a Felanitx (Barceló, Kirchner, 1995) o a Pollença (Argemí, 1999). La grandària dels assentaments pagesos andalusins i la forma com havien estat produïts i organitzats no permetien una duplicitat d'ocupació i de feina. No s'hi podien, doncs, instal·lar colons si no es feia net de gent primer. Una altra cosa és que després aquestes mateixes unitats d'assentament agrícoles resultessin adequades per a colons que havien de pagar renda a senyors que no en tenien mai prou. Però sobre això l'estudi dels indígenes no hi afegeix cap il·luminació. Els ajustaments posteriors, el maneig d'indígenes en blocs segregats, són història inequívocament colonial. I tampoc es tracta d'estudiar, singularitzats, els humans només, sino també els ordres agraris que introdueixen i els que destrueixen, els sistemes de plantes i els de bèsties. El que ja fa anys va observar R. Soto (1985-86), que la colonització de Mallorca era duta a terme per uns grups familiars gestors, gairebé especialistes en fer de tot –de ramaders, d'impulsors de cultius, de compradors de rendes reials, de comerciants, d'esclavistes...– ocorre també, a Mèxic. Hernán Cortés és un molt actiu i innovador empresari, agricultor, ramader, navilier, comerciant, miner i el primer aclimatador de cucs de seda (Martínez, 1997). I tot això significa modificacions deliberades de les poblacions i la determinació de la seva generació futura. En el cas de Mallorca, per exemple, s'ha calculat que cap al 1270 no hi queden ja indígenes (Soto, 1985-1986).

L'estudi de les conquestes ha de ser, doncs, forçosament complex i delicat. Així, estudiar conquestes exigeix una crítica persistent del quadre conceptual que s'hi fa servir. La noció d'«exportació» del feudalisme (Portella, 1998), que introduïa indubtable precisió en el lèxic historiogràfic habitual, resulta, ara, al meu parer, insuficient i fins a un cert punt deformadora. Certament, l'ordre social produït per «les grans conquestes hispàniques» és el del feudalisme. Però, com és evident en els treballs de R. Soto (1994), H. Kirchner (1995, 1997), J. Torró (1999) i d'A. Virgili (2001), això ocorre en la mesura que la conquesta genera migracions de gent, de pagesos, de «pobres blancs». No hi hagué forma coneguda de «feudalitzar» els indígenes. No es varen poder mai refer els exercicis de dominació –sobre la generació controlada de reproducció humana, sobre les dimensions de l'agricultura, tots confosos amb la cristianització– que l'havien produït. Les societats indígenes només pogueren ser diversament destruïdes. Per això, la noció d'exportació del feudalisme denota insuficientment una realitat més complexa i intel·lectualment torbadora. Esclavitud, aljames mudèjars, eixarics, moriscos, «indios encomendados» són les formes particulars de què fer amb els indígenes. Quan ja, inesperadament, no n'hi ha, quan s'han acabat, quan s'han consumit, a Mallorca i a les Antilles, per exemple, les substitucions es fan ja a partir de nous criteris de necessitat colonial –les plantacions en són una mostra– que es resolen amb la importació selectiva de pagesos de lluny tornats esclaus.

L'estudi de les conquestes també requereix dedicació, personal, temps i diners. I, per descomptat, coordinació. No

necessàriament una coordinació directa, que és, tal vegada, sempre el més desitjable, sinó recerques implicades, que siguin reconegudes com a formant part d'un conjunt ben explícit de pressupòsits i net de vocabulari, acadèmicament ineludible. Això és, justament, el que, com he tractat d'explicar abans, l'acadèmia espanyola i la catalana no propicien.

Era tan fàcil escriure sobre «el naixement d'una nació». Però Josep Torró va decidir escriure sobre com neix una colònia. Greu és l'alteració que ha introduït en la recerca i en la rutina acadèmica. De fet, és impensable un tractament de «les grans conquestes hispàniques» com altra cosa que creacions colonials en el context, clar, en que el mateix J. Torró (2000), en un article recent, les ha situades, «Jerusalem o València: la primera colònia d'occident». Així. L'acadèmia pot perfectament simular que la discussió és inexistent. De fet, es fa. Tanmateix, per sota el joc historiogràfic acadèmic es mouen, tèrboles, velles matèries de foscor, ben vives però, del passat i del present. Aquesta, per exemple: el passat, en efecte, no ha deixat moriscos al País Valencià, en canvi, sí que s'ha estès profusament Espanya. És per pensar-hi. □

BIBLIOGRAFIA

- ARGEMÍ, M. (1999): *A les vores dels torrents. Una prospecció dels assentaments pagesos andalusins de Pollença. Anuari 1999*, 6. Ajuntament de Pollença. Pollença.
- AA.VV. (1951): *La reconquesta espanyola y la repoblación del país*. Escuela de Estudios Medievales, Instituto de Estudios Pirenaicos. Saragossa.
- BARBERO, A. i M. VIGIL (1974): *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*. Ariel, Barcelona.

- BARCELÓ, M. (1997) (coord.): *El curs de les aigües. Treballs en curs sobre els pagesos de Yabisa (290-633 H- 902-1235 d.C.)*. Eivissa.
- BARCELÓ, M. i M. KIRCHNER (1995): *Terra de Falanis. Felanitx quan no ho era*. Palma de Mallorca.
- BATLLE, C. (1988): «L'expansió Baix Medieval, segles XIII-XV», en VILAR, P. (dir.): *Història de Catalunya*, vol III. Edicions 62.
- CONRAD, J. (1963): *Heart of Darkness*. A Norton Critical Edition, Nova York/Londres (3a ed., 1988).
- DANIEL, N. (1962): *Islam and the West. The Making of an Image*. Edinburgh.
- GUERRAU, A. (1980): *Le féodalisme. Un horizon théorique*. Le Sycomore, París.
- (1996): «Quelques caractères spécifiques de l'espace féodal européen», en BULST, N., R. DESCIMON i A. GUERREAU (dir.): *L'État ou le roi. Les fondations de la modernité monarchique en France (XIVe - XVIIe siècles)*. Éditions de la MSH, París.
- GUINOT, E. (1999): *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*. Tres i Quatre, València.
- HILLGARTH, J. N. (1975): «The problem of a Catalan Mediterranean Empire 1229-1327», *The English Historical Review*. Longman, Londres.
- KIRCHNER, H. (1997): *La construcció de l'espai pagès a Mayurqa: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*. Universitat de les Illes Balears. Palma de Mallorca.
- (en premsa): «El mapa de los asentamientos andalusíes de la isla de Ibiza», en *Asentamientos rurales y territorio en el mundo mediterráneo en época medieval*. Berja (Almería), 2-5 noviembre 2000.
- MARFANY, J. L. (1995): *La cultura del catalanisme*. Empúries.
- MARTÍNEZ, J. L. (1990): *Hernán Cortés*. Universidad Nacional de México, Fondo de Cultura Económica, Mèxic.
- MOORE, R. I. (1987): *The formation of a persecuting society*. Blackwell Publishers.
- PORTELLA, J. (1998): «Cómo se exporta el feudalismo. El caso de Mallorca», en BARCELÓ, M. i P. TOUBERT (dirs.): *L'incastellament. Actas de las reuniones de Girona (26-27 noviembre 1992) y Roma (5-7 mayo 1994)*. Roma, pp. 85-98.
- SALRACH, J. M. (1988): «El procés de feudalització, segles III-XII», en VILAR, P. (dir.): *Història de Catalunya*, vol II. Edicions 62.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, N.: *La población de América Latina. Desde los tiempos precolombinos hasta el año 2000*. Madrid, 1973.
- SANTAMARÍA, A. (1970): *Historia de Mallorca*, IV, (coord. J. Mascaró). Palma de Mallorca.
- SOLDEVILA, F. (1934-1935): *Història de Catalunya*. Alpha, Barcelona (1962, 2a ed., revisada i augmentada).
- SOTO, R. (1985-1986): «Alguns casos de gestió "colonial" feudal a la Mallorca del segle XIII», en *La Formació i Expansió del Feudalisme Català*. Núm. monogràfic d'Estudi General. Girona, 5-6, pp. 345-369.
- (1994): «La situació dels andalusins (musulmans batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXX-1, pp. 167-206.
- TORRÓ, J. (1999): *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. Publicacions de la Universitat de València, València.
- (2000): «Jérusalem ou Valence: la première colonie d'Occident», *Annales, Histoire, Sciences Sociales*, 5, pp. 983-1008.
- (2000): «Pour finir avec la "Reconquête". L'occupation chrétienne d'al-Andalus, la soumission et la disparition des populations musulmanes (XIIe-XIIIe siècle)», *Cahiers d'Histoire*, 78, pp. 79-97.
- VICENS VIVES, J. (1957): *Aproximación a la Historia de España*. Centro de Estudios Históricos Internacionales, Universidad de Barcelona. (1960, 2a ed.).
- (1957): *Historia social y económica de España y de América*. (Reedició per Ed. Vicens Vives, 1971.)
- VIRGILI, A. (1997): «La qüestió de Tarraçona abans de la conquesta catalana», *Quaderns d'història Tarraconense*, vol. IV, pp. 7-36.
- (2001): *Ad detrimendum Yspanie... La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. València-Barcelona.

Debat sobre les Humanitats

PRESENTACIÓ

La discussió sobre la reforma de les humanitats i, concretament, de l'ensenyament de la història té, certament, moltes cares. Hi ha, en primer terme, un aspecte indefugible –sovint passat per alt– que és la contribució que aquest ensenyament pot fer a la difusió d'una manera crítica i informada d'enfrontar-se als fets històrics. Les noves generacions han de comptar amb els recursos de saber necessaris per a comprendre processos històrics complexos i conflictius, que no es poden reduir a esquemes lineals. I que haurien d'excloure visions apologetiques, esquemàtiques, mitològiques i ofuscadores. La nova consciència ciutadana, emmarcada en paràmetres més amplis que no aquells amb vocació de reducte, ha d'incorporar el llegat crític d'una cultura que, a l'alçada del segle XXI, ha estat capaç de mirar amb uns altres ulls el seu passat, de treure a la llum els determinants estructurals de trajectòries no precisament beatífiques, de superar prejudicis i vells dogmes. És aquest terreny on conflueix la voluntat d'objectivitat exigida per l'aspiració científica amb la promoció d'una consciència ciutadana adulta i madura el que hauria de servir com a referència de qualsevol reformulació d'un ensenyament amb una vessant clarament formadora. Però, en segon terme, el debat té lloc en un marc polític molt concret i determinat en el qual no predomina, ara com ara, la serenitat i la voluntat de fer un pas endavant en el sentit esmentat, sinó més aviat una clara propensió de retorn a la instrumentalització política i a l'uniformisme. Aportar elements per a una avaluació del sentit del debat en curs, per a una comprensió de la seua lògica i el seu rerefons, ha estat la intenció que ha animat la realització d'aquest dossier, a contrapèl sens dubte dels discursos oficials avui en voga. Hi han participat destacats especialistes que reconstrueixen la història de l'ensenyament de la història i el seu moment actual i que, alhora, apunten explicacions sobre la lògica política que subjau a una discussió en la qual es juga, literalment, un aspecte cabdal de la convivència. I, més enllà, de l'assentament, o la frustració, d'una manera d'entendre el passat compatible amb les exigències de la ciutadania democràtica, plural, crítica i equipada amb els instruments de coneixement escaients.

Invenció i crisi de la història d'Espanya

Ramón López Facal

En aquests moments en què s'estén un cert sentiment de crisi sobre la història que s'ensenyava, convé reflexionar sobre la seua evolució en el passat. Amb aquest article es pretén contribuir a un debat que des d'instàncies oficials sembla voler evitar-se. El debat desgraciadament s'ha limitat a penes a comentaris periodístics caracteritzats –llevat d'honroses excepcions– per la pobresa argumental, l'absència de dades i, fins i tot, les obertes falsedats. Pobresa argumental que resulta més sorprenent quan existeixen anàlisis rigoroses sobre l'evolució de l'ensenyament de la història a Espanya.¹

Aquest treball sobre la situació de la història escolar tracta de la invenció de la història d'Espanya en el segle XIX i la llarga pervivència dels tòpics elaborats en aquell moment que bastants profans identifiquen exclusivament amb el franquisme; és complementari de l'estudi de Rafael Valls en aquest mateix número.

La ideologia dominant durant el franquisme –l'anomenat *nacionalcatolicisme*– estava ja molt arrelada en el pensament

reaccionari espanyol des de l'últim quart del segle XIX, del qual és deutor en molta mesura més que no dels feixismes europeus. El nacionalisme integrista espanyol, per la seua banda, ha tingut més punts en comú amb el nacionalisme progressista dels que es reconeixen habitualment; tots dos han compartit molts dels tòpics romàntics, tot i que amb diferent èmfasi.

En la segona part s'aborda la profunda modificació de la història ensenyada a Espanya que es va produir com a resultat dels canvis socioeconòmics ocorreguts en els anys seixanta, abans de la mort del dictador. La Llei General d'Educació (LGE) de 1970 va significar l'abandó definitiu del nacionalcatolicisme en els llibres de text i una adequació metodològica més coherent amb la política de desenvolupament empresa poc abans. Moltes de les mesures adoptades llavors se solen atribuir avui a la LOGSE, llei que ha estat menys *rupturista* que la LGE respecte dels continguts escolars. L'actual intent de reintroduir en l'ensenyament el biaix nacionalista –historicoorganicista– similar al promogut des del segle XIX és, al meu parer, contradictori amb els objectius democràtics i pluralistes que han d'orientar l'ensenyament.

Ramón López Facal és catedràtic d'Història. És coautor del llibre, a cura de Juan Sisínio Pérez Garzón, *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder* (Crítica, 2000).

ELS ORÍGENS: LA TRADICIÓ LIBERAL

L'Estat-nació a Espanya, igual com en altres països, tingué els orígens en els canvis revolucionaris liberals i es va anar assentant de manera vacil·lant però progressiva al llarg de tot el segle XIX. Les velles institucions de la monarquia absolutista van ser substituïdes per unes altres representatives de la «nació». Les *clases mitjanes* —les situades entre l'aristocràcia decadent i les masses populars sumides en la pobresa i la ignorància— reclamaren amb èxit el poder polític i van aconseguir d'exercir-lo sense complexos en benefici propi, excoent fins i tot del dret al sufragi la majoria de la població durant molt de temps.

En un siglo mercantil y literario como el presente, es necesario que las clases medias dominen porque en ellas radica la fuerza material, y no corta parte de la moral, y donde reside la fuerza está con ella el poder social, y allí debe estar también el poder político. [Alcalá Galiano, *Lecciones de Derecho político constitucional* impartides a l'Ateneo de Madrid i publicades el 1843.]

Però qualsevol poder necessita instruments de cohesió social que vagen més enllà dels mecanismes merament coercitius si pretén perpetuar-se. Durant l'antic règim la religió va representar aquest paper essencial de difondre valors de submissió a l'ordre social, interioritzat com a natural i etern pels seus suposats orígens divins. La burgesia que va exercir el poder després de les revolucions liberals va descobrir molt d'hora el paper mobilitzador del nacionalisme com a nova religió laica que permetia unir voluntats mitjançant la

lleialtat al nou imaginari: la nació. El nacionalisme espanyol va adoptar, des dels seus orígens, alguns elements essencialistes i de manera destacada un historicisme que encobria els canvis revolucionaris com a recuperació d'antigues essències: les Corts, dipositàries de la sobirania nacional, es presentaven com hereves de les velles institucions medievals i fins i tot dels concilis de Toledo; es pretengué fer derivar l'autonomia i la representació dels ajuntaments dels antics municipis romans; i fins i tot es van relacionar les llibertats constitucionals amb les reivindicacions de la rebel·lió comunera. En aquest sentit és molt significatiu el consell de Jovellanos² a Marina el 1808: «para sacar de ellos [dels governants] algún partido convendría argüirles no tanto con razonamientos como con los hechos de la Historia».

La historiografia romàntica va assumir amb entusiasme una perspectiva nacionalista de la qual mancaven les històries escrites durant l'Antic Règim, realitzades amb intencions ben diferents. Modesto Lafuente va publicar la seua *Historia General de España* a partir de 1850 i hi va utilitzar, en bona manera, informacions obtingudes de l'obra de Juan de Mariana publicada per primera vegada 250 anys abans, però va adoptar canvis molt significatius: no solament va abandonar els aspectes mítics més fantàstics que Mariana havia pres de les cròniques medievals, sinó que, fonamentalment, va introduir un canvi tant en l'objecte com en el subjecte de la història. Si la història, des de l'antiguitat, s'havia justificat com a discurs moral per als individus (recordeu la cita de Ciceró, reiterada fins a l'avorriment, *historia magistra vitae*) ara va irrompre la idea que l'exemplaritat del passat és especialment útil

per als pobles, per a les nacions, i que són precisament aquestes les protagonistes de la història.

La història romàntica va passar a ser alguna cosa més que la mera relació cronològica de regnats i dinasties, i va convertir el «pueblo español» en el vertader protagonista. Abans de les revolucions liberals, ja hi va haver sentiments protonacionalistes (en denominació de Hobswam); el mateix Mariana va justificar l'edició llatina de la seua història (1592) en la necessitat de mostrar a altres nacions «els principis i mitjans [pels quals Espanya] es va adreçar a la grandesa que avui té»; i d'expressions similars, se'n poden trobar en Cervantes, Quevedo o Saavedra Fajardo. Aquesta mena d'expressions, molt minoritàries, no implicaven la identificació d'Espanya amb una unitat política supraindividual, sinó més aviat amb un territori –la *Hispania* de la versió llatina que, per descomptat, incloïa també Portugal o el Rosselló, però no les illes Canàries– en què se sustentava la glòria d'una monarquia catòlica protegida per la providència divina. A partir de la historiografia romàntica, per contra, es va desenvolupar la idea de nació comuna, compartida, concebuda com un organisme amb una ànima eterna –o formada en un passat molt remot– que es manifesta tant en la continuïtat de les institucions jurídiques com en les accions d'individus singulars que en determinats moments expressaven l'afany col·lectiu, el caràcter nacional. La nació és el subjecte històric cap al qual es promou el sentiment de lleialtat, i l'exaltació de la monarquia es fa en funció d'aquest subjecte. Molts historiadors, com ara Lafuente, van continuar essent providencialistes, però ara concretaren la predilecció divina sobre la nació i

no sobre una determinada dinastia real. La transició entre la historiografia de l'antic règim i la liberal nacionalista va ser relativament senzilla. L'edifici liberal es va construir reutilitzant els materials de l'etapa anterior i rebutjant-ne molt pocs; el desig de legitimació històrica del nou règim va facilitar la continuïtat enfront de la ruptura. Des de començament del segle XIX, els aspectes jurídics s'han considerat com una expressió més del caràcter nacional –d'acord amb els corrents iusnaturalistes–; existeix una opinió compartida segons la qual els legisladors traduïen en cada època el sentiment comú de les nacions; per això es destacava la importància d'institucions –com la monarquia– que posaven de manifest l'*ànima del poble* al llarg de la història nacional.

L'ensenyament de la història es va institucionalitzar després de les revolucions liberals. En l'Antic Règim havia mantingut la tradició clàssica i humanista de considerar la història com una modalitat menor de la literatura, amb una finalitat moral com s'ha dit ja, limitada a minories educades en un reduït nombre de col·legis religiosos. Amb tot, va ser en aquesta etapa quan es van fixar les pautes que presidiren la història escolar posterior: una síntesi global que s'iniciava en els orígens bíblics, seguits d'un ampli resum de la història grecoromana i d'una successió de dinasties reials protegides per la providència, completada amb les figures dels grans herois i guerrers.³

L'estat liberal que va emergir arran de les Corts de Cadis va ser conscient des dels seus inicis de la importància de l'educació, i que el control del sistema escolar era un dels instruments bàsics per a la consolidació del procés de construcció nacional.

Això no obstant, fins als anys trenta no es va produir el triomf d'un estat constitucional, basat en la igualtat jurídica i en les llibertats individuals; projecte polític que solament era possible si s'assentava en un ampli cos de *ciutadans*, és a dir, d'un conjunt d'individus conscients que coneixen i assumeixen els nous drets polítics i que participen en els afers públics. La institucionalització del sistema educatiu a mitjan segle XIX, nascuda del canvi polític, va comportar una nova percepció de la història; no va significar una ruptura radical amb la historiografia escolar anterior. De fet es van continuar utilitzant manuals escrits el segle XVIII (Isla, Iriarte) o d'altres que s'hi inspiraven directament (Díaz de Rueda) fins i tot fins a la Restauració. Però alhora es van començar a publicar nous llibres de text en què es van plasmar els tòpics nacionalistes romàntics i que van contribuir a difondre'ls i a consolidar-los fins a temps recents. A partir de la segona meitat del segle XIX es va elaborar una interpretació canònica de la història d'Espanya, fonamentada en quatre pilars:

La idea de sobirania territorial: la nació –Espanya– és formada per un territori amb certa unitat, delimitat per unes fronteres que estan determinades en gran manera per una realitat geogràfica «natural».

La idea abstracta de nació es materialitza visualment a través dels mapes, tant els escolars com els que presidiren des de llavors els nombrosos organismes i institucions públiques.

La unitat legislativa i política: s'identifica *la nació* amb cert grau d'unitat política, amb un govern central i un sistema legislatiu comú, en qualsevol moment del passat. En aquest sentit és interessant constatar el canvi en la valoració de la

monarquia dels visigots, o la dels Reis Catòlics a què ens referirem més avant.

El caràcter comú és la base de la identitat nacional. Els espanyols mantenen, i han mantingut sempre, comportaments i actituds similars; aquest suposat caràcter comú és fruit, sobretot, de compartir un mateix marc territorial essencialment homogeni en la seua diversitat (el relleu accidentat hi ha propiciat l'individualisme). La idea segons la qual les condicions físiques (sobretot el clima) determinen el caràcter de les persones no és innovadora. És present des d'Heròdot o Polibi a Ibn Haldun i, a partir del segle XVIII, es convertirà en un lloc comú (Montesquieu, Hume o, a Espanya, Masdeu). La innovació del segle XIX és la identificació dels atributs d'aquest suposat caràcter inventat, fonamentalment, pels legitimistes europeus dels anys 20 i 30, fascinats pel que percebien a Espanya com la continuïtat d'un temps passat: la societat de l'Antic Règim en què les classes populars no qüestionaven els valors tradicionals (religió, monarquia). Aquests nous tòpics sobre el caràcter espanyol, que no tenen res a veure amb els que van reflectir els escriptors europeus en segles anteriors, es van difondre a través de la literatura romàntica (Victor Hugo, Merimée) i van acabar essent acceptats universalment: en la literatura (Galdós), la música (les sarsueles de la Restauració), la premsa i, per descomptat, la historiografia i els llibres de text.

La unitat religiosa catòlica: el catolicisme, i fins i tot l'església catòlica com a institució, va contribuir a forjar la identitat comuna dels espanyols. Aquesta valoració, comuna al liberalisme moderat i al tradicionalisme integrista, es va acabar imposant fins i tot entre els ambients liberals

progressistes del segle XIX. Aquest estereotip enfonsa les seues arrels tant en la literatura apologètica de la contrareforma com en els tòpics romàntics esmentats en el paràgraf anterior.

Aquests quatre elements proporcionen les claus de l'anàlisi del passat que es recull en els llibres de text i que conformaran els tòpics reproduïts per la historiografia escolar que detallem tot seguit.

1. En els «primitius pobladors» ibers es va manifestar per primera vegada el «caràcter espanyol» (valor, austeritat, individualisme, generositat, amor a la independència, resistència a tot allò que vinga de fora...), com es «constata» en les lluites per la «independència» contra fenicis, cartaginesos i, sobretot, contra els romans. La mitificació de les guerres contra els romans es va produir sobretot a partir del segle XVI (Cervantes, Mariana), amb la reinterpretació de textos llatins que permeteren exaltar (equiparar) els orígens patris amb l'antiga esplendor romana, en un moment en què en els ambients cultes de les ciutats italianes s'identificava les tropes de la monarquia dels Àustria amb els nous *bàrbars*, culturalment menyspreables. Aquests primers escrits protonacionalistes tingueren continuïtat i desenvolupament en la historiografia del segle XVIII i es van incorporar a la del XIX amb un caràcter ja obertament nacionalista.

2. Els romans, si bé inicialment odiosos en tant que conqueridors estrangers, mereixen una valoració positiva a partir de l'època imperial (després de la conquesta) en la mesura que aportaren unitat política a la península, unitat lingüística i, per damunt de tot, per considerar providencial el seu paper en la difusió del cristianisme d'acord amb la tradició eclesiàstica d'origen agustinà.

3. S'exalta la monarquia visigoda com a fundadora del primer estat nacional, per haver unificat el territori peninsular jurídicament i políticament, i per haver-lo dotat d'una única identitat religiosa després de la conversió de Recared. La mitificació de la monarquia goda que va nàixer en ambients eclesiàstics medievals –probablement mossàrabs– per tal de legitimar les aspiracions de les noves cases reials cristianes en la seua lluita enfront d'al-Andalus va acabar convertint-se en un dels tòpics propagandístics de les successives dinasties necessitades de legitimar-se recorrent a suposats orígens ancestrals. La historiografia romàntica s'encarregaria d'identificar monarquia i nació i de situar els orígens jurídics d'aquesta en aquells temps.

4. La Reconquesta es planteja com una gran «prova» en què els «espanyols» (exclusivament els cristians)⁴ expien els pecats de la seua desunió i vicis passats i, després de vuit segles d'agosarats esforços, aconseguiran recompondre la «unitat perduda» i sempre enyorada. La primera historiografia liberal va utilitzar també aquesta vella interpretació moral del passat en clau nacional: la responsabilitat moral correspon, en aquesta nova perspectiva, al poble (a la nació) i no exclusivament als monarques.

5. Amb els Reis Catòlics s'assoleix l'apogeu històric quan restauren la unitat nacional d'Espanya. La figura d'aquests monarques havia estat enalçada ja en vida (Alfonso de Palencia, Nebrija, Pulgar, Diego de Valera i, sobretot, Andrés Bernaldez). Aquesta tradició es va mantenir en segles posteriors en tant que autors i promotors de la unitat religiosa i de l'expansió territorial (Mariana, Salazar i Mendoza) com a singular model en èpoques de decadència (Salazar i Castro) o pels il·lus-

trats del XVIII (Ferrerias, Masdeu). Però fins ben entrat el segle XIX el que destaca d'aquest regnat és el fet d'haver conquerit el regne de Granada, d'haver posat fi a la delinqüència nobiliària baixmedieval o d'haver promogut l'expansió territorial; en cap cas es menciona que hagen aconseguit la *unitat nacional* tal com figurarà en tots els manuals entre 1859 i 1970.

6. Amb la monarquia dels Àustria s'inicia la decadència espanyola, perquè dediquen la major part dels seus esforços a les empreses exteriors i obliden els vertaders problemes de la nació (que eren els assumits pels comuns). En contrast amb els Reis Catòlics, els Àustria han estat tractats amb fredor i fins i tot amb duresa durant la major part del segle XIX. Les raons poden ser, d'una banda, la tradició il·lustrada del segle XVIII que va assumir la interpretació esbiaixada elaborada des dels primers anys del regnat de Felip V, que va accentuar els trets més negatius per tal de caracteritzar l'etapa anterior i ressaltar, per contra, les *virtuts* de la nova dinastia. A aquesta tradició s'hi va sumar el rebuig frontal dels liberals per aquells trets que consideraven més execrables de l'Antic Règim a Espanya: Inquisició i intolerància religiosa, supressió de les «llibertats» tradicionals (repressió de la revolta comunera, execució de Juan de Lanuza) i que relacionaven amb l'*absolutisme* de la casa d'Àustria. Els manuals escolars del segle XIX solen identificar la casa d'Àustria amb l'inici de la «decadència» de la «nació espanyola», i consideren que fins i tot els Àustria *majors* (Carles I, Felip II) s'havien equivocat quan dedicaren la major part dels seus esforços a empreses exteriors i oblidaren les *vertaderes* preocupacions de la *nació*, representades, entre altres, pels

comuners. En l'últim terç del segle XIX s'assisteix a la reivindicació de l'obra d'aquests monarques des d'una triple perspectiva: pel tradicionalisme catòlic (Menéndez Pelayo i el pensament neocatòlic) que destacaren positivament la seua intransigència religiosa contra la reforma protestant; per Cánovas i el liberalisme conservador, que enyoren la projecció internacional de la monarquia dels Àustria en contrast amb el limitat paper de l'Estat espanyol en la política imperialista de la seua època; i pel liberalisme progressista dels institucionistes (Altamira), que reivindiquen la projecció de la cultura hispànica a Amèrica. Per això, ja en el segle XX, es percebia en els llibres escolars una valoració extraordinàriament positiva dels primers Àustria, i les crítiques se centraven únicament en els monarques del segle XVII i els seus *validos*.

7. La valoració del segle XVIII comença a ser més divergent, en funció del biaix ideològic d'historiadors i autors de manuals. Pràcticament absent en els manuals de la primera meitat del XIX, va ser, en general, positiva entre els liberals. Modesto Lafuente no va amagar el seu entusiasme pels Borbó; i així, mentre anomena «austriacs» fins i tot els monarques hispans del segle XVII, afirma pel contrari que, als pocs anys de cenyir la corona espanyola «Felip [V] no és ja un príncep francès, sinó el monarca espanyol». Però entre els escriptors antiliberals del darrer terç del XIX, es va iniciar una revisió crítica del segle precedent, que censurà els esforços modernitzadors dels il·lustrats com a estrangeritzants i contraris a la tradició espanyola, alhora que s'exaltava, com acabem de dir, la política d'intransigència religiosa dels Àustria.

8. El dur enfrontament ideològic que es va desenvolupar durant el segle XIX va quedar pràcticament exclòs dels continguts dels manuals escolars; solament va començar a ser esmentat en obres de l'etapa restauracionista. L'únic esdeveniment a què es va prestar una atenció especial, amb valoracions coincidents, va ser l'anomenada, des de començament del XIX, «guerra de la Independència» contra els francesos (1808-1814). La mitificació d'aquell conflicte –mitificació iniciada coetàniament en els ambients liberals de Cadis i que va tardar a ser assumida pel pensament més conservador– va passar a ser l'eix retòric fonamental sobre el qual giraria el nacionalisme espanyol del XIX i primer terç del XX.⁵ Els setges de Saragossa i Girona foren reinterpretats sistemàticament com a modernes reedicions de Numància i Sagunt. Aquesta tradició es mantingué fins els anys 50 del segle XX. En sentit contrari, pot sorprendre la nul·la atenció que se li presta a la pèrdua de la major part de l'imperi colonial durant el regnat de Ferran VII (no es menciona en cap llibre de text), en contrast amb la pèrdua de les colònies el 1898, de moltíssima menys importància territorial i econòmica i que, com és ben conegut, representà un vertader revulsiu entre els intel·lectuals de l'època. L'explicació és complexa.⁶ La primera guerra d'independència de les colònies americanes es va percebre, fins i tot pels liberals més destacats d'un país escassament *nacionalitzat* (en què ni tan sols les elits assumien formar part d'un projecte comú, compartit amb tota la població) com un assumpte quasi privat del monarca, qui, per culpa de les seues iniquitats havia merescut el càstig de perdre algunes *propietats*. Pervivia, doncs, una

mentalitat prenatal pròpia de l'Antic Règim. Mentre que, a partir dels anys setanta (campanya de Prim al Marroc) fins i tot els sectors més tradicionalistes catòlics començaren a assumir la identitat nacional com a element central de cohesió social, i les campanyes exteriors seran interpretades –cal insistir a dir que ens referim sempre a la minoria amb accés a la informació– com un projecte nacional. En aquest canvi va representar, sens dubte, un paper rellevant l'escolarització de les classes mitjanes.

Aquest conjunt de tòpics, amb escasses modificacions, es farà present en la historiografia escolar fins als anys finals del franquisme, fins a l'aprovació de la LGE de 1970. Les diferències ideològiques i metodològiques, molt notables, no afectaren essencialment la idea de nació. Així, la tradició liberal progressista va contribuir a la modernització historiogràfica i pedagògica (difusió del *mètode històric* o positivisme, modernització de continguts escolars, que comencen a incloure temes de prehistòria, etc.); això no obstant va compartir amb l'integrisme catòlic una orientació nacionalista similar, deutora de l'historicisme organicista.

Rafael Altamira, que a més d'historiador s'ocupà nombroses vegades de problemes relacionats amb l'ensenyança de la història, també autor de llibres de text, va enriquir el discurs escolar amb noves aportacions: tractà que la història escolar es referís a la «civilització espanyola» per donar-hi cabuda a allò que llavors se'n deia «història interna» (economia, cultura...) enfront de la tradicional «història externa», que es limitava a una relació d'esdeveniments polítics; hi va incorporar estudis recents de prehistòria, incloent-hi les teo-

ries de l'evolució, i d'història antiga tenint en compte les aportacions de l'arqueologia; va valorar positivament les aportacions culturals de l'islam a al-Andalus; l'expansió colonial a Amèrica, les reformes borbòniques del XVIII i el procés de modernització del XIX. Però, alhora, coincidia amb altres tòpics del discurs històric romàntic, a penes modificats per un major rigor documental: la perspectiva evolucionista de la història, concebuda com un procés de progrés continuat des de les antigues divisions fins a un estat nacional centralitzat, és bastant pareguda a les idees expressades ja per Modesto Lafuente mig segle abans, encara que difereix de la de l'integrisme catòlic que es va reformular per aquesta època. També és similar la valoració dels visigots (unitat religiosa, superació de la divisió cultural...) tot i que critique la pràctica política d'una aristocràcia guerrera insolidària. El seu barem per valorar el passat, i especialment l'època medieval, és el major o menor grau d'unitat política assolit en cada moment; el regnat dels Reis Catòlics és per a ell, per tant, el moment de «cristal·lització de l'ideal nacional» perquè posa fi a les divisions medievals. La valoració és, per tant, similar a la que figurava ja en la historiografia romàntica. Fins i tot, a pesar de les seues conviccions democràtiques, justifica l'expulsió dels jueus –encara que moralment li sembla condemnable– perquè obeïa a una *finalitat superior* que era la *unitat nacional*. Aquesta tradició liberal va quedar truncada per la Guerra Civil.

LA INTERPRETACIÓ INTEGRISTA DE LA HISTÒRIA I EL FRANQUISME

El pensament integrista catòlic es va reestructurar a partir dels anys 80 del segle passat amb aportacions d'origen divers. D'una banda es va consolidar un tradicionalisme que tenia com a referent historiogràfic l'obra de Víctor Gebhardt (1861) i el polític en la Unió Catòlica de Pidal i els grupuscles contrarevolucionaris escindits del carlisme; l'intel·lectual més influent en aquest entorn va ser, sens dubte, Menéndez Pelayo. A recer del sentiment de crisi de les acaballes de segle i en contacte amb pensadors europeus com ara Barrès o, més tard, Maurras, va emergir a més una dreta radical que es pot personificar en l'evolució ideològica de Ramiro de Maeztu; simpatitzant del maurisme, primoriverista després i ideòleg del nacionalisme contrarevolucionari i antirepública a través d'Acción Española durant la Segona República.

Encara que seria més adequat parlar de dretes que d'una única dreta espanyola, i malgrat les diferències de matís entre el tradicionalisme integrista antimodern i les declarades vel·leïtats regeneracionistes i renovadores de Maeztu, totes dues tendències compartiren bastants tòpics amb la historiografia romàntica i, fins i tot, amb la liberal. És comuna la creença d'un suposat caràcter espanyol amb atributs semblants: ascètic, espiritual, individualista, intuïtiu, guerrer... com reflecteix, per exemple, Ganivet en *Idearium español* (1897). Les diferències més importants són el rebuig –sobretot en els primers– a la modernitat i al progrés i una simplificació de la idea de nació de la qual

destaquen de manera obsessiva la dimensió religiosa catòlica a la qual subordinen un altre dels seus elements de referència: la monarquia. Aquests són els camps de confrontació amb el pensament progressista, atès que hi comparteixen altres dimensions de la nació que, per això, solen passar desapercebudes: la identificació de la sobirania territorial com una realitat intemporal i l'existència mateixa d'un caràcter nacional (*l'ésser* d'Espanya) organista i metafísic.

L'integrisme catòlic no va comptar amb cap àmbit d'investigació equiparable al Centro de Estudios Hispánicos, ni historiadors del prestigi d'Altamira o Menéndez Pidal. La seua influència en el món acadèmic va ser limitada, encara que van començar a organitzar-se a partir dels anys vint de la mà d'Herrera Oria i d'alguns joves universitaris com Pedro Sainz Rodríguez. Encara que van tenir una influència escassa en la Universitat o entre els intel·lectuals de major prestigi, van aconseguir una important influència social a través del clergat i de les organitzacions catòliques (cercles jesuítics –*Razón y Fe*– lligues catòliques, ACNP d'Herrera Oria) i sobretot, en el quasi monopoli de l'educació de les classes mitjanes a través dels col·legis religiosos que, des de començament del segle XX, van tractar d'estendre a tota la societat (Majón, Poveda).

Es van fundar editorials orientades a difondre el pensament catòlic en l'ensenyament que s'encarregaren de proporcionar els instruments necessaris per a la contraofensiva ideològica catòlica enfront del pensament pedagògic progressista animat per la ILE. Els llibres de text es caracteritzaren no solament pel seu integrisme religiós, sinó també per un accentuat ar-

caisme metodològic, historiogràfic i pedagògic, fins i tot mantenien l'estructura de preguntes i respostes (inspirada en la tradició eclesiàstica dels catecismes de l'Antic Règim), ignoraven les noves aportacions de la ciència (arqueologia) i defensaven un immobilisme agressiu enfront de tot allò que significara qüestionar la literalitat de la Bíblia o de la tradició eclesiàstica (prehistòria, evolució).

En aquests manuals integristes anteriors (i posteriors) a la Guerra Civil es troben encara arcaïques definicions de la història: «El fin de la Historia es darnos con el ejemplo de los siglos pasados útiles enseñanzas para el porvenir»; referències a la filiació bíblica dels primers habitants («...Túbal y Tarsis, descendientes de Jafet...»); per a legitimar el «coneixement» recorren com a font d'autoritat a *pares de l'església*: «Según san Agustín, los antiguos Españoles creían en un solo Dios, incorruptible y creador. Strabón afirma que los Celtíberos adoraban un Dios innominado; así pues, la primera religión de los españoles fue el monoteísmo». Els tòpics nacionalistes adquireixen una dimensió marcadament clerical; es pot apreciar una manifestació d'aquesta mena de continguts, per exemple, en el manual editat pels salesians de Sevilla el 1925.

Els visigots:

Las consecuencias de esta conversión [de Recaredo] fueron: la del pueblo arriano, que en su mayoría siguió al Monarca, pues tanto atrae el buen ejemplo; la unión íntima entre la Iglesia y la Monarquía; la benéfica influencia del episcopado católico en el consejo de los reyes y la gobernación del Estado, y finalmente la fusión de las razas dominada y dominadora. (p. 28)

Els musulmans d'al-Andalus:

Muchos de los emires y kalifas perseguieron cruelmente a los Cristianos que, como los de los primeros tiempos de la Iglesia, sellaron con su sangre la fe de JC, datando de los tiempos de la dominación árabe un sinnúmero de mártires y santos, cuya pureza de vida contrastaba sobremedera con la corrupción de costumbres del pueblo mahometano. (p. 39)

Orígens de la «reconquesta»:

De Asturias partió el primer grito de amor patrio, al que respondieron el escaso número de esforzados Españoles y fervientes Cristianos que, al amparo de aquellas montañas, esperaban ansiosos la voz de mando para demostrar a los hijos de la media luna que era una empresa irrealizable el dominar al pueblo español, dándose principio con aquel glorioso alzamiento a la Reconquista astúrica (718). (p.41)

La Inquisició:

Con el objeto de velar por la pureza de la Fe Católica contra los judíos, que a más de inducir a gran número de cristianos a apostatar, eran también aborrecidos por los muchos crímenes, sacrilegios y profanaciones de que se les acusaba, así como por sus escandalosas usuras, trataron los Reyes Católicos de restablecer la Inquisición, [...]. (p. 104)

Esta institución ha sido objeto de innumerables ataques por parte de apóstatas y herejes, refiriéndose por sus enemigos un sinnúmero de hechos horribles realizados por este santo Tribunal, hechos inventados por su malicia y perversidad, pero que desgraciadamente han hecho creer a los ignorantes, deseosos siempre de novedades. Es lo cierto que la Santa Inquisición conservó

en España la unidad católica, libró a nuestra Patria de las terribles guerras religiosas que inundaron en sangre a Europa en los siglos XVI y XVII, con motivo del protestantismo, y lejos de haber sido, como pretenden sus enemigos, rémora del pensamiento y de la cultura en España, el período del mayor predominio de ella fué también aquel, en que llegaron a su mayor florecimiento y apogeo las letras, ciencias y artes en nuestra querida Patria. (p. 106)

La guerra «de la Independència»:

El levantamiento contra la invasión napoleónica no fué obra de los Reyes, presos en Francia, ni de los Consejos de Estado, sometidos al invasor, ni de los generales, más bien opuestos que favorables a los primeros movimientos, ni de las clases ilustradas, de las cuales salieron los afrancesados, sino del verdadero pueblo Español, no contaminado por las teorías francesas, y dirigido o impulsado por el clero. (pp. 186-187)

Un to apològic semblant es pot trobar en altres editorials catòliques, i aquesta mena de discurs no va baixar la seua bel·ligerència fonamentalista durant la Segona República. Sens dubte, la preocupació republicana per potenciar una escola laica estava condicionada per l'extremada agressivitat antidemocràtica que es difonia als col·legis religiosos. La *intelligentsia* republicana participava probablement de les preocupacions del primer liberalisme («digámoslo de una vez, la cuestión de la enseñanza es cuestión de poder: el que enseña, domina; puesto que enseñar es formar hombres y hombres amoldados a las miras del que los adoctrina. Entregar la enseñanza al clero, es querer que se for-

men hombres para el clero y no para el Estado», havia escrit Gil Zárata el 1851) i es van iniciar les mesures reformistes que van quedar aviat paralitzades pel triomf dretà de 1933.

Tant l'integrisme com el liberalisme progressista anteriors a la Guerra Civil van compartir bastants idees nacionalistes comunes de tipus *historicista* (creença en una identitat col·lectiva forjada i expressada a través del temps) i *organicista*. Són comuns el valor que s'atribueix a la *llengua* comuna –el castellà– com a expressió del caràcter del poble espanyol; la idea de *raça* espanyola com a unitat cultural o espiritual més que no biològica i que assumeixen explícitament tant Menéndez Pelayo o Maeztu com Ortega i Menéndez Pidal; la idea de *sagrada unitat territorial* que es projecta cap al passat; la convicció que existeix una «ànima» col·lectiva del poble espanyol que transcendeix els individus; la mitificació de tradicions i *costums* que reflectirien aquesta ànima comuna (l'*austeritat* del camperol castellà...); i fins i tot, com hem indicat, la *dimensió religiosa* –catòlica– del caràcter espanyol. A pesar d'això, la dictadura franquista va eliminar –fins i tot físicament– la tradició liberal en l'ensenyament de la història lliurant l'educació al control del clergat. Paral·lelament a la depuració del professorat, va establir la llista de llibres autoritzats (H.S.R., Luis Vives, Bruño, Sociedad de Maria, El Magisterio, etc.) El seu nacionalisme es va tornar encara més excloent en considerar no solament *no-espanyols* sinó fins i tot *antiespanyols* tots aquells que no compartien els seus punts de vista: el valor positiu espanyol s'identifica amb catòlic que accepta la supremacia de l'església enfront del poder civil; i qualsevol altra actitud era

considerada negativa, anticatòlica i, per tant, antiespanyola. Les escasses diferències amb l'integrisme catòlic anterior als anys trenta es limitaven a certes fórmules externes que van adoptar del feixisme italià (exaltació de l'imperi, del *caudillo*) o a evitar pronunciar-se sobre l'opció monàrquica com a forma de govern desitjable.

LA CRISI DE LA HISTORIOGRAFIA ESCOLAR NACIONALISTA

El franquisme ha estat, entre altres coses, una manifestació exacerbada de nacionalisme espanyol que, paradoxalment, va acabar propiciant la crisi d'aquesta identitat nacional que pretenia promoure. Vinculant la idea de nació a valors premoderns, obertament enfrontats a la idea de progrés, va contribuir a fer que entrara en crisi tan aviat com es va iniciar als anys seixanta un procés de modernització de la societat espanyola. El canvi és perceptible a partir de l'aprovació de la LGE el 1970.

Amb la LGE, els sectors *tecnocràtics* van tractar d'adaptar el règim franquista als models dominants en el món capitalista desenvolupat, i s'hi van obrir pas valors associats al liberalisme i a les democràcies que havien estat negats i perseguits durant més de trenta anys. Sense entrar a valorar ara la importància de la LGE en l'extensió de l'escolarització, en relació amb l'ensenyament de la història el resultat ha estat una ruptura radical amb les formes que s'havien establert en el segle XIX i que havien mantingut caràcters comuns –un nacionalisme espanyol historicoorganicista– per damunt de les òbvies diferències ideològiques.

En l'EGB, que va substituir l'anterior ensenyament primari, els continguts d'història d'Espanya es van diluir en una àrea de coneixement de *Ciències Socials*, en què s'incloueren continguts d'història universal, geografia física i humana i alguns temes d'educació vial, cívica, etc. En el batxillerat, a més d'una assignatura d'*Història de les Civilitzacions* en el primer curs, se'n va implantar en tercer una altra inicialment denominada «Geografía e Historia de España y de los países hispánicos», amb aquesta al·lusió tan ambigua a l'àmbit *hispànic* que connectava amb el concepte d'*hispanitat* formulat per Ramiro de Maeztu —i que el règim de Franco havia convertit en un dels seus fonaments ideològics— i també amb la tradició americanista liberal de preguerra.

A partir de la LGE l'ensenyament de la història tindrà com a principal referent historiogràfic la influència indirecta d'*Annales* en la versió difosa a Espanya a partir de Vicens Vives i els seus deixebles, i hi incorporarà també, en certa mesura, la perspectiva marxista de Pierre Vilar. La història política va disminuir dràsticament la seua presència en els continguts escolars, i s'hi va incrementar notablement la dimensió econòmica i social. S'hi van eliminar les referències més tòpiques a la fundació de la nació espanyola en èpoques pretèrites (ibers, visigots, Reis Catòlics...) encara que amb alguna excepció, i no s'hi relacionava la construcció de l'estat nacional amb cap època, ni tan sols amb les transformacions liberals del segle XIX; senzillament s'eludia el problema. Paradoxalment s'afirmava explícitament en quasi tots els manuals que amb els reis Catòlics *no* es va aconseguir la unitat nacional, sinó que es va tractar simplement d'una «unió

dinàstica», però sense aclarir en quin moment es va aconseguir aquesta «unitat nacional» que posteriorment es dona per descomptada. L'absència de la més mínima informació i reflexió sobre el procés de construcció nacional a Espanya i el corresponent nacionalisme espanyol, motor d'aquest procés, no ha impedit —més aviat ho ha afavorit— que es perpetuen de manera implícita les concepcions tradicionals, historicoorganicistes, sobre la nació espanyola, tant a través de mapes (els mapes històrics solen incorporar la frontera pirinenca, fins i tot els referits a l'època romana) com en el discurs o en les activitats.⁷

La LOGSE ha significat un canvi molt menor que la LGE amb relació als continguts i les orientacions historiogràfiques. Això no obstant, no és la percepció que se'n té en determinats ambients, tant polítics com periodístics o acadèmics. A aquest respecte són conegudes, per la polèmica originada al seu entorn, les posicions mantingudes per la RAH (Real Academia de la Historia) que han desembocat en l'actual contrareforma educativa, que pretén tornar a imposar els perfils *canònics* d'una història d'Espanya construïda pel nacionalisme espanyol en el segle XIX.

El final de la dictadura franquista va anar acompanyat per un rebuig popular generalitzat als seus símbols. Se'n van qüestionar els *valors* excoents que havia tractat d'inculcar per la força. El desig de superar com més aviat millor el règim que acabava de desaparèixer va facilitar l'abandó de les idees en què s'havia sustentat el nacionalisme espanyol des dels seus orígens, tant els mites fundacionals de la nació (Sagunt, Viriato, Don Pelayo) com la mateixa concepció centralista i uniformadora de la nació. Alhora, van adquirir

legitimitat democràtica idees i pràctiques alternatives al vell nacionalisme centralista espanyol; aquesta reacció és un element que s'ha de tenir en compte per explicar tant l'eclosió dels nacionalismes perifèrics –basc, català, gallec, valencià... i altres– com la quasi nul·la oposició popular a la profunda transformació política i administrativa de l'estat que va significar la nova estructura autonòmica.

Els nous àmbits de poder nascuts amb la transició democràtica es van afanyar a crear els elements simbòlics que legitimaren la seua existència, recorrent novament al *descobrimet* de les essències regionals o nacionals a través d'elements historicistes i organicistes.⁸ En pocs anys totes les comunitats autònomes s'han dotat de les corresponents històries i geografies que *demostren* la seua unitat orgànica en el temps i en l'espai; quasi totes elles finançades amb fons públics, bé de caixes d'estalvi, bé de les mateixes instàncies polítiques. Quan han assumit les competències en educació, els governs autònoms –no solament els nacionalistes– han tractat d'incorporar aquests continguts al currículum escolar.

La nació és una idea, un sentiment, no una realitat material; és una construcció politicoideològica que s'ha desenvolupat a partir del segle XIX i que tracta de garantir la cohesió social d'una col·lectivitat a partir de l'acceptació d'una identitat compartida. Quasi tots els nacionalismes europeus són deutors de la tradició essencialista romàntica, i l'ensenyament de la història ha estat al servei d'aquesta idea. Fins que el context internacional (procés d'integració europea en el marc de la guerra freda) en va propiciar la superació, almenys en els aspectes més xenòfobs i

bel·licistes. Però aquest procés no ha anat acompanyat d'una reflexió crítica –és a dir, històrica– sobre la naturalesa del concepte de nació, la seua gènesi i evolució. Simplement s'ha ocultat davant una allau de nous continguts i enfocaments tendents a *demonstrar* la identitat comuna dels països democràtics d'Europa occidental (des del passat grecoromà, fins a la pretesa uniformitat de les societats feudals, la il·lustració o la revolució industrial).

La pervivència de concepcions essencialistes, vergonyosament ocultades pels vells nacionalismes europeus (espanyol, francès o britànic) es manifesta sense embuts ni complexos en aquells altres que són alternatius perquè es refereixen a àmbits que, des del segle passat, han tractat d'englobar i de negar, siga l'escocès, el cors o el gallec, que en el cas espanyol, es vesteixen a més d'una legitimitat democràtica, pel seu passat antifranquista, que li és negada a l'espanyol. D'aquest contrast naix la sensació de crisi en aquells sectors de la societat que se senten orfes de les úniques referències nacionals que han conegut i en què s'han format (la història *comuna*, el territori *comú*, el caràcter *comú*... dels espanyols) qüestionades pels que tenen un referent nacional alternatiu que es basa en la *diferència* i en l'afirmació d'una *comunitat* diferent. No està en crisi la història d'Espanya, sinó un cert sentiment de la nació espanyola nascut en unes circumstàncies molt diferents a les actuals.⁹

Tractar de promoure avui un nacionalisme essencialista –historicoorganicista– bé siga espanyol o amb un referent nacional diferent, pot comportar el perill, al meu parer, d'obrir una fractura social o aprofundir-la allà on ja existeix. Per aconseguir la cohesió social interclassista, que

és l'objectiu i la virtualitat política dels nacionalismes, cal que la societat assumisca valors comuns. L'actual evolució política espanyola fa cada vegada més improbable que els valors que es pretenen comuns s'assenten en tòpics, mites i elements creats per l'essencialisme romàntic, des del moment en què han arrelat en cada comunitat autònoma referències incompatibles amb ells.

Potser serà més raonable fonamentar la legitimitat de les institucions en valors democràtics, en el sentit que va expressar Habermas quan es referia a un *patriotisme constitucional*, que podrien fer possible la convivència de persones amb referents simbòlics distints. Però no es pot pretendre que es torne a orientar l'ensenyament de la història cap a una finalitat patriòtica i adoctrinadora; seria renunciar a la seua dimensió formativa crítica, que és la que ha de justificar avui la seua presència en el sistema escolar. □

Traducció de Josep Agusti

1. Entre altres: Carolyn P. Boyd (*Historia Patria. Politics, History and National Identity in Spain, 1895-1975*, Princeton U. Press, 1997); Raimundo Cuesta Fernández (*Sociogénesis de una disciplina escolar: la Historia*, Pomares Corredor, Barcelona, 1998); Sisinio Pérez Garzón *et al.* (*La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*, Crítica, Barcelona, 2000); o, en un altre sentit, José M. Ortíz de Orruño («Historia y sistema educativo», *Ayer*, 30, Marcial Pons, Madrid, 1998).
2. *Apud* J. G. Beramendi, «A función da historia no nacionalismo español», dins *Actas Congreso da Cultura Galega*. Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1992, p. 126.
3. *Vid.* R. Valls Montés, «La exaltación patriótica como finalidad fundamental de la enseñanza de la Historia en la educación obligatoria: una aproximación histórica», dins *Didáctica de las Ciencias Experimentales y Sociales*, 5, València, 1991, pp. 33-47. Sobre els orígens de la història escolar resulta imprescindible Cuesta (1998), *op. cit.*
4. *Vid.* Eduardo Manzano: «La construcción histórica del pasado nacional» en J. S. Pérez Garzón *et al.* 2000. *op. cit.*, pp. 35-62.
5. José Álvarez Junco, «La invención de la guerra de la independencia», dins *Studia Historica*, vol. 12, Universidad de Salamanca, 1994, pp. 75-99.
6. José Álvarez Junco, «El nacionalismo español como mito movilizador. Cuatro guerras», dins R. Cruz, i M. Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España Contemporánea*. Alianza, Madrid, 1997, pp. 35-67.
7. Me n'he ocupat de manera bastant àmplia en «La nación ocultada»; *apud* J. S. Pérez Garzón *et al.* 2000, *op. cit.*, pp. 111-160.
8. A. Rivière: «Envejecimiento del presente y dramatización del pasado: una aproximación a las síntesis históricas de las Comunidades Autónomas españolas (1975-1995)» en Pérez Garzón *et al.* (pp. 161-220).
9. Aquesta crisi del sentiment nacional no existeix solament a Espanya. El diputat conservador britànic John Stokes s'expressava així en una sessió parlamentària, en 1990: «En l'actualitat hi ha una gran preocupació sobre l'ensenyament de la història en les nostres escoles. En lloc d'ensenyar generalitats i grans temes, per què no es torna als bons temps antics en què s'aprenia de memòria els noms de reis i de reines d'Anglaterra, batalles, fets i tots els gloriosos esdeveniments del nostre passat?» [Citat per Pilar Maestro en la seua tesi doctoral, Universitat d'Alacant, 1996.]

La història en els manuals: entre textos i contextos

Rafael Valls

Qualsevol persona que s'acoste als actuals manuals escolars d'història advertirà, immediatament, com han canviat respecte als seus antecessors de finals dels anys setanta i fins i tot dels vuitanta. Transformació que és molt més evident si la comparació es remunta als manuals anteriors a la Llei General d'Educació de 1970, que ja va significar un canvi considerable en algunes de les seues diverses facetes.

Entre els aspectes que més han variat cal destacar, en primer lloc, l'abundant presència d'imatges, que cobreixen més de la meitat del conjunt de les pàgines. El mateix s'esdevé, encara que en menor escala, amb relació a la incrementada presència de documents escrits coetanis de les diverses èpoques històriques abordades en aquests manuals. També és important l'espai dedicat a formular preguntes o interrogants a l'alumnat, com també a ensinistrar-lo en la utilització de distintes tècniques historiogràfiques relacionades amb l'ús adequat de la documentació, la seua manipulació, presentació gràfica o comunicació, alhora que se li plantegen petites

investigacions de major o menor consistència i dificultat.

La primera constatació, per tant, és que els actuals manuals han canviat molt i positivament, almenys en les característiques enumerades, atès que els aspectes anotats no eren presents en els manuals precedents o ho eren molt menys.

Si ens endinsem en el text escrit pels autors dels manuals (ja quasi no hi ha cap manual d'un sol autor, una altra diferència respecte dels seus antecessors previs a 1970), també les coses han canviat, perquè la distància que separa la investigació històrica més avançada i la història contada en els manuals s'ha escurçat, encara que en aquest sentit les diferències siguen menys cridaneres. L'aspecte més innovador des d'aquesta perspectiva és, sens dubte, el de la incorporació de la història regional a l'hora de tractar els temes relacionats amb la història general d'Espanya, per bé que aquesta història *local* no signifiqui sinó una part molt reduïda del total (en el cas dels principals manuals usats als centres valencians, per exemple, no arriba ni al 7 % del total dels continguts temàtics).

Aquest conjunt d'innovacions van ser possibilitades, fins i tot fomentades, pels canvis legislatius impulsats per les reformes educatives de principi dels anys no-

Rafael Valls és professor d'Història Contemporània a la Universitat de València i autor de diversos treballs sobre l'ensenyament de la història. Ha publicat el llibre *La Derecha Regional Valenciana (1930-1936)*, IVEI, 1992.

ranta, incloent-hi els decrets d'«ensenyaments mínims», que estableixen uns currículums oberts i flexibles i que, per tant, deixaven un marge ample de maniobra i d'autonomia en les decisions finals, tant a les editorials i als autors dels manuals com al conjunt del professorat. Aquesta flexibilitat i escassa definició dels continguts *mínims* permetia que la selecció i la seqüenciació pogueren adoptar formes molt diversificades. Però, va ser realment així?

ELS TEXTOS ESCOLARS EN EL SEU CONTEXT

Els manuals escolars, especialment els de les principals cases editorials (cinc de les quals –Santillana, Anaya, S.M., Vicens Vives i Ecir– representen al voltant del 80 % dels manuals utilitzats en l'Educació Secundària Obligatòria i el Batxillerat), són productes extremadament complexos. En la seua elaboració incideixen una àmplia sèrie de qüestions que han de ser esquivades a l'hora d'examinar-los i de raonar sobre les seues característiques més destacades.

Aquests manuals són, sempre que es donen les condicions de lliure mercat, com és el nostre cas, un producte comercial que ha de resultar rendible i, per tant, ser atractiu per a aquells que decideixen d'adquirir-los. Encara que els manuals són elegits pels consells escolars de cada centre, són els docents els que en realitat fan l'elecció a partir d'uns raonaments més o menys fonamentats. Les grans editorials tenen molt en compte, a través dels seus estudis de mercat, les característiques concretes del professorat a l'hora de definir les propostes editorials. En l'àmbit espanyol ens trobem un professorat més preparat

historiogràficament que no didàcticament, fruit obvi de la distinta preparació que ha rebut en els dos camps, tant en la seua formació inicial com en la posterior. Aquesta situació, distinta segons el nivell educatiu a què ens referim, ha estat descrita, de manera concisa però contundent, com *un ensenyament pedagògic, però sense història* (per al cas de l'educació primària) i com *un ensenyament d'història, però sense pedagogia* (per al cas de la secundària).

Els manuals de secundària, sobre els quals centrem la nostra anàlisi, són, en gran part, fruit d'aquesta descompensada preparació del professorat de secundària i han donat prioritat als continguts acadèmics respecte als tractaments didàctics.

Els canvis introduïts en els currículums vigents podrien haver servit per modificar aquesta situació, atès que s'hi plantejaren com a continguts també fonamentals els anomenats continguts procedimentals, és a dir, la capacitat dels alumnes en l'adquisició dels procediments i tècniques propis de cada disciplina, de manera que no reberen solament uns coneixements ja acabats, que havien de ser memoritzats sense més, sinó que anaren capacitant-se, mitjançant una praxi escolar distinta a la tradicional, per poder aprendre per ells mateixos, de manera progressivament autònoma (allò que ha estat formulat com «aprendre a aprendre»).

Aquests nous enfocaments legislatius de l'educació històrica es veuen reflectits de manera bastant parcial en els nous manuals, perquè les preguntes, qüestions, petites investigacions i introduccions a les tècniques de treball, que solen acompanyar les distintes parts de cada unitat didàctica, estan plantejades habitualment d'una manera excessivament simplista, ja

que són factibles mitjançant la selecció d'una part del text mateix del manual, la qual cosa no possibilita un treball més creatiu per part dels alumnes, ni que puguin arribar a interrogar-se i a raonar realment sobre les qüestions tractades.

Els manuals parteixen generalment d'una concepció molt tancada, objectiva i definitivista de la ciència, en aquest cas de la historiogràfica (una cosa molt semblant ocorre amb la resta de les disciplines escolars), sense a penes donar entrada a formulacions divergents o contraposades, siga dels documents utilitzats, siga en el text escrit pels autors dels manuals. Això es reflecteix clarament en la quasi absoluta exclusivitat de la tercera persona, en el seu ús impersonal, com a forma bàsica de la narració desenvolupada en els manuals d'història.

Una situació similar es dona també pel que fa a l'abundantíssima documentació iconogràfica continguda en aquests manuals. És cert que s'ha avançat a fer un ús més documental de les imatges respecte de l'ús il·lustratiu i decoratiu anteriorment majoritari, però encara persisteixen fortes insuficiències i, de vegades, marcades contradiccions que seria molt convenient anar superant. Enumeraré tot seguit aquelles que considere més fàcilment millorables per part dels autors dels manuals (en el cas que siguin ells els que s'hagen fet càrrec de la selecció de les imatges i de la seua presentació didàctica) o de les editorials, si és el cas que els seus gabinets (de disseny i d'assessorament didàctic) han estat els que han desenvolupat aquesta tasca.

En primer lloc, la identificació i catalogació de les imatges reproduïdes és habitualment escassa o insuficient. Una mínima contextualització, que permetria fer

una anàlisi una mica menys superficial, és pràcticament inexistent en la majoria dels casos i, quan aquesta es produeix, és de tipus marcadament esteticoformalista, cosa que no afavoreix gens una aproximació de tipus més cultural, social i historiogràfic. Els textos escrits, tant a peu d'imatge com en el text principal dels manuals, no se solen plantejar aquest problema i, per tant, no donen prou pistes per a guiar i possibilitar que els alumnes en facen la seua *lectura* i *anàlisi*, fins i tot en aquells casos en què els símbols i els relats presents en les imatges, per la seua historicitat, fan pràcticament inviable que es comprenquen sense aquests suports iconogràfics. En alguns casos, les qüestions o preguntes que es plantegen als alumnes suggereixen que els autors dels manuals sí que s'han plantejat aquesta aproximació, però no han pogut o no han sabut donar el tractament didàctic adequat, perquè difícilment s'hi pot entreveure la forma en què els alumnes podran donar una resposta acceptablement adequada a les preguntes formulades. El fet que es plantegen qüestions i interrogants sobre les imatges no és una qüestió insignificant, més aviat al contrari. Distints estudis han mostrat l'escassa atenció, fins i tot la nul·la consideració, que els alumnes atorguen a les imatges presents en els manuals.

Als alumnes no se'ls ha ensenyat a aprendre de les imatges i no les consideren fonts serioses d'informació. En algunes d'aquestes investigacions empíriques s'ha arribat a establir que un grup important dels alumnes ni tan sols havien mirat les imatges i que un 25 % ho havia fet exclusivament com a distracció de la lectura. També es va comprovar que la gran majoria dels alumnes no contemplava aquestes

imatges amb un mínim d'atenció si no se'ls impulsava explícitament a fer-ho, especialment a través d'indicacions escrites.

Una atenció més acurada a les qüestions esbossades en aquesta primera observació permetria, donant per descomptat que totes les imatges estigueren acompanyades del seu corresponent peu explicatiu i d'alguna qüestió sobre el significat, evitar, per exemple, els freqüents anacronismes que es produeixen quan es mesclen, sense la distinció i contextualització pertinents, les imatges coetànies, considerades fonts o documents primaris, amb les interpretacions realitzades per la pintura històrica del segle XIX, tan utilitzades tradicionalment en els manuals d'història, que exigeixen un tractament profundament divers. S'ha avançat poc en aquest sentit, encara que ocasionalment ja es respecte aquesta cautela bàsica, almenys a l'hora de la catalogació de la imatge reproduïda.

Una segona possibilitat molt escassament atesa pels manuals d'història és el contrast entre les imatges utilitzades en els manuals. Aquestes no s'han beneficiat, o ho han fet de manera molt escassa, i més casual que intencionada, de la millora dels textos escrits pel que fa a la diversitat i contraposició, encara que aquesta pràctica textual no es faça present de manera reiterada. Ampliar aquesta pluralitat històrica a les imatges presents en els manuals no seria difícil pel que fa, de manera especial, al conjunt de les edats moderna i contemporània. El *corpus* icònic que ens ha arribat ho permet, sense necessitat de noves i costoses investigacions. Poden servir com a exemple, a banda de la ja habitualment incorporada de la Revolució Francesa, les possibilitats ofertes per tota la rica iconografia relacionada amb les

guerres de religió dels segles XVI i XVII o les generades amb motiu de la colonització espanyola d'Amèrica.

Les grans editorials, a l'hora de dissenyar els manuals d'història, es troben amb una situació de molt difícil solució, que fins i tot es complica encara més si els currículums oficials són oberts i flexibles. D'una banda saben que si fan una selecció restrictiva dels temes, per tal que els alumnes puguen realitzar-ne un aprenentatge més raonat, aquesta mateixa decisió els pot originar dificultats amb aquells docents que no troben en aquests manuals els continguts a què estan habituats o que consideren preferibles als proposats per l'editorial en qüestió.

Evidentment, aquesta opció, atès que són els docents els que decideixen l'adquisició dels manuals, pot resultar perjudicial per als interessos comercials de l'editorial. Però les editorials tampoc no poden reproduir els manuals tradicionals sense més, perquè hi ha un altre sector del professorat que vol trobar-hi les innovacions pedagògiques i historiogràfiques més destacades, com també un tractament didàctic adequat a les principals aportacions recents. Per això la tendència dominant en les grans editorials és incloure el major nombre possible de temes, encara que això es faça a costa d'una visió més simplificada i d'un tractament didàctic més superficial, amb la qual cosa difícilment s'aconseguirà que els alumnes arriben a comprendre'ls d'una manera mínimament sòlida, atès l'escàs marge de temps disponible per a cadascun dels temes.

A les variants anotades cal afegir la rapidesa amb què, d'uns anys ençà, s'han de dissenyar i produir els manuals escolars: si abans de 1970 la vida mitjana d'un ma-

nual es podia allargar durant uns quants decennis, aquesta es va reduir, durant els vuitanta, a poc més de deu anys, i actualment, segons els indicis que tenim, encara s'ha escurçat més, independentment de les decisions administratives de canviar els currículums, cosa que no deixa de ser un nou i molt delicat problema tant per als autors dels manuals com per al conjunt de les editorials.

Aquesta concepció comercial, pedagògica i indirectament professional que hem anat comentant és la que, en la nostra opinió, subjau també en l'escassa presència de les característiques específiques regionals en els manuals escolars. Cap de les grans editorials no desitja, o no es pot permetre, perdre o reduir les seues quotes estatals de mercat. La confecció d'un manual és costosa en temps i inversió, i la preparació de diverses variants de cada manual (actualment totes les autonomies espanyoles tenen plenes competències educatives) complicaria enormement aquest procés. Per això les opcions desenvolupades per aquestes grans editorials són molt similars i, d'una manera o altra, han optat, en quasi totes les variants realitzades, per crear un manual bàsicament homogeni per a tot l'Estat al qual s'afegeixen petites variants regionals. Aquesta actitud, en la meua opinió, és també la majoritàriament acceptada pel professorat de secundària, que coneix millor els plantejaments estatalistes tradicionals que no els estudis historigràfics regionals desenvolupats fonamentalment en els darrers vint i trenta anys. Hi deu haver contribuït, sens dubte, que més de la meitat del professorat tinga una antiguitat docent superior als vint anys.

Gràcies a les investigacions educatives recents se sap que el denominat *codi curri-*

cular dels docents és molt potent. Per codi curricular entenem el conjunt d'idees, valors, suposicions, reglamentacions i rutines pràctiques, de caràcter exprés o tàcit, que orienten la pràctica professional dels docents i que, si no estan prou qüestionades i repensades des d'una didàctica crítica, s'inspiren bàsicament en la tradició esbaterla. Aquesta presència de la tradició escolar és la que, entre altres raons, explica el marcat caràcter tradicional dels manuals (en el sentit de mantenir uns continguts pretesament culturalistes i omnicomprensius, en perjudi d'una orientació més selectiva, contrastada i raonadora), a pesar de les variacions de caire fonamentalment extern (il·lustracions, preguntes, resums, vocabularis, etc.) que, sense deixar de ser interessants i importants, no arriben a modificar aquest caràcter tradicional.¹

Aquestes consideracions són, igualment, les que expliquen que les variants regionals presents en els manuals ho siguen fonamentalment a títol d'exemplificacions de la matèria tractada de manera més general en les distintes unitats didàctiques.

El referent utilitzat sol ser de caire generalista, siga teoricoabstracte, siga europeu, especialment europeu occidental, o siga espanyol. Es pràcticament impossible trobar-hi cap concepte o paraula clau que es referesca, de manera més particular, a l'àmbit regional.

ELS DIFERENTS TIPUS DE MANUALS D'HISTÒRIA EXISTENTS

Les *grans editorials escolars* van optar per establir, gairebé sense excepció, uns continguts històrics i una seqüenciació bas-

tant respectuosa amb els continguts temàtics preexistents a la reforma educativa dels noranta, juntament amb les innovacions formals ja descrites i afegint-hi uns breus capítols específics dedicats a les característiques específiques de cadascuna de les comunitats autònomes.

Les *editorials de caràcter més regional* han plantejat uns manuals que, sense diferir bàsicament de les característiques formals dels anteriorment abordats, presten una major atenció a aquestes especificitats regionals (les peculiars del seu mercat editorial més particular) i amb més distanciament del referent estat-nació, fet que ha provocat que siguin objecte de freqüents desautoritzacions, gens fonamentades, per part dels defensors d'una història d'Espanya més homogeneïtzadora i «espanyolista». La importància quantitativa d'aquests manuals varia d'unes regions a altres, però es mantenen, en general, en percentatges que difícilment superen, en conjunt, el 10 %.

El caràcter genèric i poc detallat dels «programes de mínims» va permetre igualment que aparegueren altres formes de concreció final dels manuals. En la segona part dels anys noranta alguns grups didàctics, vinculats directament a la docència, van generar *nous materials escolars*, que es poden considerar com els fruits més innovadors de la proposta programàtica de 1991.² Els materials curriculars creats per aquests grups didàctics – sobre els quals els condicionants del mercat editorial són menors, en principi –, constitueixen un fenomen molt interessant dins del panorama educatiu espanyol. Unes propostes d'aquestes característiques no pogueren aparèixer, òbviament, sense l'existència de

circumstàncies determinades que els van fer possibles. En aquest sentit és just recordar els intents ja realitzats des de la segona meitat dels anys setanta a través d'alguns grups de docents (Germania-75 i el col·lectiu 13-16, entre els principals), encara que els materials d'aquests comptaren, fruit de les circumstàncies generals d'aquells moments, amb una menor fonamentació teòrica i experiència acumulada. Aquests nous materials curriculars *alternatius*, però, signifiquen alguna cosa qualitativament distinta dels precedents, tant en la seua concepció de les característiques i de les funcions socials del coneixement i de la cultura escolars com en la seua consideració de les peculiaritats de tota mena que condicionen el conjunt de components de la comunitat escolar.

Aquests materials han intentat explorar convenientment les possibilitats ofertes per les actuals característiques *obertes i flexibles* dels currículums vigents en benefici d'un ensenyament més reflexiu i crític, que sobrepassi l'enfocament prioritàriament informatiu, enunciatiu i transmissiu de l'ensenyament de la història i de la geografia (o de les ciències socials, com ells prefereixen denominar-les), encara molt marcat pel model de les geografies i les històries generals d'èpoques passades, tendents a sobreestimar les continuïtats historicocronològiques i a presentar l'evolució històrica com un fet natural, indiscutible i sense llacunes, fomentant una percepció legitimadora de l'existent, d'allò que finalment ha triomfat.

Com s'intenta concretar en aquests manuals alternatius aquesta opció per un ensenyament reflexiu i crític? Aquests materials, a pesar de la seua diversitat, partei-

xen de certes premisses que tots comparteixen. Solament en destacaré dues, que considere les principals.

La primera és l'establiment d'una seqüència temporal que, partint del present (plantejament d'un problema rellevant, del qual els alumnes necessàriament tenen alguna experiència prèvia), aborda el passat, més o menys remot (en funció d'obtenir noves informacions significatives, d'ampliar l'experiència històrica i d'intentar que els alumnes vagen generant un coneixement més complex del problema estudiat).

La part última de cada tema o unitat didàctica torna al present mitjançant una recapitulació final oberta també a les perspectives possibles del futur immediat. El fet de proposar aquesta seqüència temporal no és una qüestió anodina, ans al contrari, comporta la necessitat de seleccionar, repensar i reorganitzar els continguts escolars des d'una definició compromesa amb els problemes del present i de superar, en la mesura que siga possible, els usos erudits i marcadament culturalistes.

La segona és la contínua interpel·lació als alumnes perquè es mostren i siguin conscients de les seues idees o concepcions respecte a les distintes facetes del tema-problema proposat. Aquesta mena d'activitats són presents al llarg de totes i cadascuna de les parts de cada unitat didàctica, i conclouen en la síntesi final en què els alumnes han de contrastar les seues idees inicials amb les adquirides mitjançant les activitats realitzades.

Com a exemple de com aborden l'ensenyament aquests materials didàctics alternatius, i de les seues diferències respecte a altres tipus de manuals, podem analitzar, encara que siga molt esquemàticament, la

primera unitat del quart curs d'ESO del grup Insula Barataria, dedicada a l'estudi del subdesenvolupament i que es titula «Mundo rico, mundo pobre».

Després d'una breu introducció en què s'analitzen les distintes denominacions que aquesta realitat desigual ha rebut i dels paràmetres més usuals per a definir-la i quantificar-la (mostrant les deficiències i tendenciositats que alguns d'aquests conceptes poden comportar), es planteja als alumnes una sèrie de deu factors possibles (geogràfics, econòmics, socials, culturals o polítics) per explicar aquesta situació. Els alumnes, servint-se dels contraexemples i les proves invalidadores aportades en aquesta unitat didàctica pel que fa als factors enunciats, han d'excloure'n aquells que consideren manifestament falsos i jerrarquitzar els que estimen com a vàlids.

La segona part de la unitat està dedicada a acotar cronològicament el problema de la desigualtat, partint d'una documentada constatació: que els actuals països empobrits no sempre han patit aquesta situació, sinó que es va generar fonamentalment a partir de la industrialització del nord i del procés colonitzador que la va acompanyar. Aquest plantejament anticolonial és matisat mitjançant contraexemples històrics (Austràlia, Canadà) que obliguen els alumnes a generar respostes més matisades que les contestacions anteriors.

Tot seguit es passa a estudiar el procés de descolonització i les seues característiques diversificades (exemplificades amb els casos de l'Índia, Cuba, Zaire i la República Democràtica del Sahara), com també les principals conseqüències de la dependència econòmica posterior i de l'ordre econòmic mundial impulsat pel nord (intercanvi desigual i deute extern, princi-

palment), juntament amb la complicitat de molts dels dirigents polítics dels països empobrits en el manteniment o increment de la situació de subdesenvolupament. Finalment s'hi analitzen les característiques principals dels actuals programes d'ajudes al desenvolupament i les seues insuficiències. La unitat conclou amb la proposta de realitzar «una dissertació sobre la teua visió del problema de les desigualtats entre els països del planeta».

En una mirada ràpida es pot constatar que les principals variants que aquesta unitat representa respecte als manuals més habituals són, d'una banda, un tractament més cohesionat i contextualitzat dels problemes abordats: els aspectes històrics i els geoeconòmics estan interrelacionats, no separats en distints manuals i cursos. De l'altra, una contínua atenció a les idees prèvies dels alumnes, no solament a l'inici de la unitat; i per últim, en la presència molt freqüent d'exemples i de contra-exemples, que obliguen a generar un pensament més matisat i complex, menys simplificat.

L'opció dels materials alternatius i l'aposta per l'estudi dels problemes rellevants del present, amb la seua ineludible dimensió històrica, comporta, com ja hem insinuat anteriorment, una sèrie de qüestions de no fàcil solució, especialment pel que fa a la possible acceptació d'aquests materials per una part important del professorat, ateses les inèrcies professionals que, com ja ha estat àmpliament investigat i constatat, caracteritzen l'activitat docent. Dit de manera breu i esquemàtica, és molt possible que una part important del professorat no trobe en aquests materials, de manera immediata, la seua o les seues assignatures ni l'organització habitual dels

seus continguts o que considere que són materials excessivament compromesos amb el present i amb el desig de transformar-lo.

Davant d'aquesta situació, alguns dels autors d'aquests materials alternatius han mostrat la conveniència d'impulsar un treball conjunt de formació permanent del professorat, d'aquells interessats per una renovació de l'ensenyament de les ciències socials, mitjançant l'anàlisi i la reflexió tant sobre les pròpies concepcions i pràctiques educatives com sobre els problemes compartits, prenent com a punt de partida els discursos i els materials curriculars generats per ells. Aquest és un camí laboriós i de difusió lenta, però potser és l'únic en les actuals circumstàncies, poc o gens propenses a la innovació educativa.

Aquests materials, que van ser objecte d'una acurada experimentació i avaluació prèvies, van acompanyats d'unes guies didàctiques en què es raona sobre els seus punts de partida, sobre la seua plataforma de pensament, i també sobre els seus eixos vertebradors principals i la seua seqüenciació en allò que es podria definir com el disseny d'instrucció o guia d'ús de les aules.

El fet d'acceptar que l'ensenyament en el seu conjunt, i la història de manera molt significativa, es troba en una complexa cruïlla, que afecta el conjunt de la comunitat educativa, sembla una de les condicions bàsiques per a poder sentir-se atrets per les propostes i respostes, matisadament diverses entre si, ofertes pel conjunt d'aquests materials curriculars. A la contra d'aquestes pretensions juguen molts més factors institucionals, professionals, i també personals, que hem intentat enumerar prèviament, però l'esforç requerit per endinsar-se en aquests materials curriculars,

com tot intent d'escapar de les concepcions i de les pràctiques establertes, ben val la pena per les noves dimensions educatives que s'hi poden descobrir.

L'ENSENYAMENT TRADICIONAL DE LA HISTÒRIA I LES DIFICULTATS D'UNA TRANSFORMACIÓ

Les investigacions sobre la història de l'ensenyament escolar de la història han experimentat un gran salt qualitatiu en els darrers anys, tant a Espanya com als països del nostre entorn.³ Aquests estudis no són una operació erudita o merament arqueològica, sinó una profunda i necessària interrogació sobre el significat i l'abast del coneixement històric, sobre les seues virtualitats educatives i sobre les seues implicacions socials. La finalitat darrera n'és demostrar la utilitat de l'estudi del passat d'aquesta disciplina escolar i el seu caràcter imprescindible per poder imaginar una altra manera d'ensenyar història en el present i en el futur i, en conseqüència, fer més viable la renovació i la millora de l'ensenyament de la història en l'actualitat a través del desvelament de les pràctiques i de les rutines, freqüentment inconscients, que presideixen i han presidit aquest ensenyament escolar.

Una de les aportacions més suggerents i provocadores d'aquests nous estudis és l'esforç per superar els anteriors enfocaments basats prioritàriament en l'anàlisi de la relació existent entre la disciplina escolar i la ciència referent, és a dir, entre la *historiografia escolar* i la historiografia acadèmica. Hi destaca, en aquest sentit, que a Espanya la història de les disciplines

escolars s'haja desenvolupat més com a història de les idees científiques respectives que no com a història social del currículum, en la qual, evidentment, hi ha i es fan presents les xarxes professionals de poder i de saber i els usos socials del coneixement històric en les institucions escolars.

La conclusió més patent d'aquestes investigacions és la de la coexistència de canvis i de continuïtats, és a dir, la pervivència d'usos i pràctiques educatives molt tradicionals en l'ensenyament, que conviuen amb pràctiques minoritàries més innovadores. A l'hora d'explicar tant els canvis com les permanències o rutines en l'ensenyament real de la història, cal considerar que aquestes darreres, malgrat el que tinguen de supervivències i d'arcaïsmes, contenen en si mateixes una racionalitat o lògica institucional i adopten la forma d'estructures de llarga durada emmarcadores de l'acció docent dels professors d'història, mitjançant la qual la vella ensenyança de la història ha perdut legitimitat, però no vigència.

Un nou ensenyament de la història tindria poc a veure, òbviament, amb una educació històrica tradicional, sustentada en un narrativisme basat en la successió d'edats d'una suposada història universal o en el relat nacionalitzador i retrospectiu del territori ocupat per cadascun dels estats actuals. D'aquesta manera, l'educació històrica podria adquirir tot el seu sentit contribuint a relativitzar els valors i institucions socials del present i mostrant el seu caràcter de construccions humanes en el curs del temps, és a dir, la reivindicació de la historicitat i de la pluralitat de l'àmbit social com a lloc central de l'estudi escolar de la història. Això justifica la necessitat d'aconseguir una explicació més

profunda i raonada de les deficiències observades en la pràctica educativa i el desig d'identificar les possibles vies, no voluntaristes ni espontaneïstes, que s'han mostrat inútils, de millora d'aquesta educació històrica.

Aquestes anàlisis han mostrat igualment, tant a Espanya com als països del nostre entorn, que l'ensenyament de la història continua ancorat epistemològicament en els models generats en el segle XIX mitjançant les *Historias generales*. Aquests models, després de la seua elaboració a mans fonamentalment dels historiadors vinculats a la burgesia conservadora, van ser transvasats a l'ensenyament secundari i primari.

Els dos problemes bàsics que tota «renovació» de l'ensenyament de la història ha d'afrontar per poder superar les rutines en què aquest ensenyament es troba passen fonamentalment per la desconstructió del model historiográficoepistemològic, que s'ha reïficat i convertit en el model *natural* d'ensenyament de la història, i per la consecució d'una correcta adequació de la nova historiografia, científicament acceptable, als seus destinataris, és a dir, a les característiques psicocognitives dels alumnes, fet que, en opinió d'alguns autors, és actualment més viable a partir de les aportacions del constructivisme.

Aquesta confluència adequada de la història investigada amb la història ensenyada és la que pot fer possible superar l'actual estancament i és, per tant, la que pot possibilitar la transformació de l'ensenyança de la història, mitjançant la ruptura epistemològica plantejada anteriorment, en un autèntic esdeveniment històric, en un *pensar històricament* les realitats presents i passades, lluny de l'anterior i inicial fina-

litat legitimadora del poder que va estar a la base de la implantació de l'ensenyament de la història i que ha perviscut fins a l'actualitat, amb l'excepció, si es vol, d'algunes iniciatives renovadores minoritàries, basades tant en el canvi de la funció social del coneixement històric com en una major proximitat a la crítica. Aquestes característiques són les que, especialment a partir de finals dels anys seixanta, han convergit en la majoria dels projectes renovadors que hi ha hagut posteriorment en el món occidental.

QUINA HISTÒRIA S'HA D'ENSENYAR?

Plantejar-nos la qüestió de quina història ha d'ensenyar-se en l'actualitat equival, al meu parer, a intentar concretar, d'una banda, la funció social que l'ensenyament de la història pot i ha de complir en l'ensenyament –especialment l'obligatori– d'una societat democràtica i plural; i de l'altra, les possibilitats reals que tant la ciència històrica com la disciplina escolar poden oferir realment per a la consecució d'aquesta finalitat social tan primordial.

Una forma d'il·luminar aquest terreny és acudir a la gènesi històrica d'aquesta disciplina escolar per poder entendre'n millor les funcions i els canvis i permanències, adequacions i rutines que s'hi han donat en funció de les canviants circumstàncies, de diverses classes, que han pogut influir-hi durant els ja més de 150 anys de vigència de l'ensenyament preuniversitari reglat al nostre país.

La historiografia occidental professional del segle XIX va nàixer molt vinculada a la necessitat dels nous sistemes liberals de

nacionalitzar els ciutadans de les respectives nacions-estats. La inclusió de la història en els currículums i programes de l'ensenyament escolar d'aquests països va tenir la mateixa sort i igual destí. El mateix model, el de les històries generals o relats històrics, que abraçaven una narració dels avatars d'aquests territoris i dels seus habitants des del començament dels temps fins al present immediat, es va imposar pertot arreu, amb major o menor grau de simplificació en funció del temps disponible i de l'edat dels educands. La juxtaposició cronològica del conjunt d'èpoques i edats històriques establertes, pretesament unides a través de la seqüenciació dels grans personatges polítics –les successions monàrquiques fonamentalment– subratllaven la desitjada imatge de la continuïtat permanent de la nació des dels primers pobladors fins als seus integrants presents. Es destacaven, per tant, els aspectes immanents, quasi-eterns, d'aquesta nació i, en virtut d'aquesta pretensió, s'exaltaven tots aquells factors que, d'alguna manera, prefiguraven l'actualitat, alhora que es difuminava o fins i tot s'ocultava tot allò que havia perdut vigència, perquè distorsionava la comprensió unidimensional del present. Ens pot servir d'exemple, en el cas espanyol, la pràctica absència de la cultura musulmana o de la jueva en l'ensenyament de la història durant la major part del segle XIX i del segle XX, per no parlar de l'evanescència actual.

La denominada història universal, en aquest context, quedava reduïda a una configuració bàsicament etnocèntrica, és a dir, als contactes que s'hagueren pogut produir entre la «història de la nació» i els altres pobles o nacions, i això, fonamen-

talment, en funció de les conquestes, victòries o derrotes hagudes entre els països.

Com ja s'ha destacat, especialment des del món europeu de l'època d'entreguerres, la història ensenyada en els centres escolars havia tingut, des del seu origen, un caràcter predominantment patriotitzador, incloent-hi el xovinisme més descarat, que no afavoria el coneixement ni la comprensió de l'altre, dels altres, ni tampoc el de la mateixa societat en què es vivia ni els reptes o problemes en què es desenvolupava, ja que es va centrar, quasi exclusivament, en els relats d'origen, ancorats en un passat llunyà.

Tot això, a més, anava acompanyat de la sempiterna queixa dels docents davant la impossibilitat de donar compliment real als extensíssims programes que reiteradament caracteritzaren aquestes *històries generals*.

La solució més freqüentment utilitzada en la pràctica, encara que aquesta fóra directament contradictòria amb les intencions declarades oficialment, va ser la de deixar-ne fora els fets contemporanis, és a dir, aquells aspectes que d'una manera més directa haurien pogut ajudar a comprendre més profundament la societat en què els havia tocat viure als alumnes.⁴

Aquesta doble paradoxa intentà de ser superada, ja des de començament del segle XX, pels anomenats *estudis socials* en què es preconitzava un enfocament més presentista de la història i un major grau d'interdisciplinarietat respecte a algunes de les que llavors eren noves ciències socials. Aquest plantejament, d'origen fonamentalment angloamericà, tingué un cert ressò també en els sectors educatius centreeuropeus i espanyols més innovadors, especial-

ment en els relacionats amb l'ensenyança primària, en què les tendències *paidocèntriques* van anar guanyant adeptes, però no va passar el mateix amb la secundària, en què els corrents *logocèntrics* van continuar mantenint la preeminència.

En la segona meitat del segle XX, ja des dels anys cinquanta en relació amb el món occidental, i des d'aproximadament 1970 pel que fa a Espanya, aquestes paradoxes no van fer sinó incrementar-se per una sèrie de causes, entre les quals es pot destacar l'escolarització total dels joves fins a edats molt més avançades que anteriorment; l'enorme increment de la informació disponible a través dels nous mitjans de comunicació de masses; el gran desenvolupament de la historiografia i del conjunt de les ciències socials i la multiplicitat dels seus paradigmes científics, o les aportacions de les ciències cognitives i didàctiques i el desvelament de la importància de prendre com a punt de partida de tota educació els esquemes cognitius inicials dels alumnes per poder superar les seues comprensions quotidianes de la realitat i poder conduir-los així a generar-ne noves comprensions més vàlides, i de les pròpies pràctiques quotidianes, aproximant-les a la situació científica del moment.

La ressenyada multiplicitat de factors actuants sobre qualsevol decisió educativa, als quals es podria afegir d'altres d'índole més política, són els que fan que a hores d'ara siga tan difícil establir pautes molt precises per a la solució d'aquesta complexitat, tenint en compte, com hem reiterat, l'enorme pes que les rutines, la tradició establerta, tenen en el conjunt de l'àmbit educatiu.

A pesar d'aquesta complexitat, és possible formular algunes de les vies per les

quals considere que pot caminar la transformació i la millora de la situació present pel que fa a l'ensenyament de la història, que és on es donen més agudament les paradoxes anteriorment mostrades.

Una primera constatació és que *sempre caldrà seleccionar els continguts* de la història que vulguem ensenyar i decidir el grau de profunditat amb què considerem que poden ser tractats més adequadament. Aquesta és una qüestió de primer ordre, imposada pel temps disponible en l'ensenyament i que, per tant, priva de sentit real totes aquelles declaracions reiterades en què es diu que cal ensenyar «tota» la història. El problema es desplaça, per tant, als criteris de selecció, en els quals caldrà tenir en compte fonamentalment les necessitats socials i personals dels joves actuals i les característiques més específiques del tipus de coneixement que es considera pertinent per donar-los compliment. Al meu parer, pel que fa a la història, compendiarà aquesta qüestió mitjançant la pregunta: què significa pensar històricament avui? o, en una altra formulació similar, i sempre donant per descomptat que el coneixement històric siga acceptat com un coneixement socialment fonamental: quines són les aportacions personals i socials que la dimensió històrica pot realitzar per a una comprensió més profunda i intensa de la realitat en què vivim?

Una segona constatació, derivada en gran part de la primera, és que l'ensenyament de les ciències socials s'ha de centrar prioritàriament en aquelles qüestions que siguin considerades «problemes actuals i rellevants», tant en el seu sentit o escala més immediat com en la seua dimensió més globalitzadora o mundial. Òbviament

partesc de la base que el present mai no és solament present, sinó fruit d'un passat més o menys immediat i d'un projecte de futur més o menys intuït o desitjat (és en aquest sentit temporal ple i plural en què se sol entendre el concepte de consciència històrica, tan central en la renovació, ja des de 1970, de la didàctica alemanya de la història).

La tercera afirmació està relacionada amb la major potencialitat motivadora de l'alumnat mitjançant aquesta mena de plantejaments de l'ensenyament de la història com a ciència del camp social en el temps. El problema actual, tant dels alumnes com del conjunt de la societat, ja no és, com ho podia haver estat anteriorment, el de manca d'informació, o desinformació si es prefereix, sinó el de la falta de criteris d'organització i de verificació més autònoms i crítics. Si desitgem que l'educació històrica siga un element que entre a formar part de la mateixa personalitat dels alumnes i no solament una cosa que cal memoritzar per a oblidar-la en acabat, quasi amb alleujament i sense majors conseqüències, hem d'intentar, i d'aconseguir en la mesura que siga possible, que els alumnes mateixos s'avesen a no donar per bones les primeres impressions, i a aprendre a qüestionar-se els propis coneixements espontanis i induïts pels mitjans de comunicació més potents i també a ser capaços de valorar positivament la substitució d'aquests per altres esquemes comprensius de la realitat que els donen respostes més profundes i més vàlides a les qüestions i problemes presents en la seua vida i en la de la societat en què es desenvolupen.

DEL PRESENT AL FUTUR IMMEDIAT JA PROCLAMAT

Una proposta educativa d'aquesta mena era bastant viable, en la meua opinió, amb els continguts mínims oficials vigents fins ara en l'Educació Secundària Obligatoria, com han posat de manifest alguns dels distints materials didàctics editats en els darrers anys, que signifiquen un dels intents renovadors més suggeridors de tots els que s'han portat a terme en l'ensenyament preuniversitari espanyol de tots els temps. Perquè aquest model d'ensenyament tinga major repercussió en el conjunt de l'educació espanyola, és evident que caldrà repensar, una vegada darrere l'altra, la nostra pràctica docent, i, en la mesura del que siga possible, superar les grans dependències amb què el passat ha configurat la nostra representació de la funció social i personal del procés d'ensenyament i d'aprenentatge escolar de la història.

Recentment, la modificació dels continguts mínims, aprovada pel govern espanyol a finals de desembre de l'any 2000, és una clara aposta pel retorn a uns continguts més àmpliament enciclopèdics i culturalistes i, coherentment, tal com hem anat defensant, menys possibilitadors de la reflexió i de la comprensió historiogràfica. Això obligarà a fer que els diversos tipus de materials escolars d'història hagen de modificar-se, encara que siga en mesures molt distintes. Els canvis seran molt menors en els de les grans editorials, per les raons que ja hem exposat, especialment pel mantingut caràcter enciclopedista i poc seleccionador respecte als continguts

considerats com a legítims, encara que es veuran forçats a reorganitzar-los en funció de les noves prescripcions curriculars, molt detallistes i gens obertes ni flexibles. Els de les editorials regionals hauran d'ampliar els continguts per donar compliment a les noves exigències del poder central, cosa que tampoc no afavorirà un enfocament de l'aprenentatge de la història més vinculat a la reflexió. I finalment, els materials alternatius, per la simple raó d'haver estat els que més seriosament es van prendre les orientacions renovadores impulsades per la reforma educativa dels primers anys noranta, seran, de molt, els més perjudicats per la ja proclamada nova reforma (realment contrareforma) educativa. Desgraciadament, la bufada del vent reformador i l'acceptació d'una major autonomia del professorat respecte a la seua competència i professionalitat docent, a pesar de les dificultats i contradiccions hagudes, han estat excessivament breus. Esperem que la present ofensiva contrareformista dure molt menys. □

1. Vegeu la detallada anàlisi de R. López Facal: «Libros de texto: sin novedad» (*Conciencia Social*, 1, 1997, pp. 51-76).
2. Entre aquests grups, la major part integrats en la Federació Icaria, aquells que han publicat materials curriculars complets per a l'Educació Secundària Obligatòria són: el Grupo Cronos (Salamanca), Grupo Insula Barataria (Aragó), Proyecto Gea-Clio (València) i Proyecto Kairós (València). La resta han fet publicacions no completes.
3. Entre les aportacions espanyoles més recents hom pot destacar pel seu interès els estudis de Raimundo Cuesta Fernández: *Sociogénesis de una disciplina escolar: la historia* (Barcelona, Pomares-Corredor, 1997), i del mateix autor: *Clio en las aulas. La enseñanza de la historia en España entre reformas, ilusiones y rutinas* (Madrid, Akal, 1998); el de Pilar Maestro: *Historiografía y enseñanza de la Historia* (Universitat de València i Instituto Gil-Albert –en premsa–); o el de Ramón López Facal: «La nación ocultada» (en J. S. Pérez Garzón et al.: *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*. Barcelona, Crítica, 2000, pp. 111-159). Caldria afegir-hi l'excel·lent llibre de Carolyn P. Boyd: *Historia patria. Politics, History, and National Identity in Spain, 1875-1975* (Princeton, University Press, 1997, publicat en castellà per l'editorial Pomares-Corredor el 2000).
4. Cap de les dues pràctiques no són exclusives de l'àmbit espanyol. El mateix s'esdevingué, per exemple, a França. Vegeu l'interessant estudi d'Evelyne Hery: *Un siècle de leçons d'histoire: l'histoire enseignée au lycée, 1870-1970* (Rennes, Presses Universitaires, 1999).

De la (im)possible objectivitat de la Història

A propòsit del debat de les Humanitats i de l'informe de la Real Academia de la Historia

Juli Capilla

Els problemes que planteja l'ensenyament de la història són, si fa no fa, els mateixos que els de la configuració d'aquesta disciplina com a ciència social. Sobre això hi ha un prolongat debat epistemològic, i de fet ja en van parlar a bastament, al segle XIX i a primeries del XX, pensadors i historiadors de les ciències socials tan rellevants, com ara, entre molts altres, Émile Durkheim, Auguste Comte, Max Weber o, ja entrat el segle XX, Karl R. Popper.¹ El perill o la possibilitat que la història siga manipulada pels poders socials i polítics, constitueix el handicap més sòlid i problemàtic a què han d'enfrontar-se els historiadors, precisament perquè qüestiona la naturalesa científica de la disciplina. El present treball tractarà, d'una banda, de parar esment al debat historiogràfic entorn de la pretesa objectivitat en el tractament de la història. I de l'altra, mirarà d'exemplificar aquesta suposada deriva ideològica de la història amb l'anàlisi de l'informe que la Real Academia de la Historia va fer públic el passat 28 de juny de 2000 com a bestreta que havia d'aplanar el terreny a l'acceptació social de la reforma de les Humanitats elaborada

per la ministra d'Educació, Cultura i Esports del PP, Pilar del Castillo. I tot plegat ho il·lustrarem amb un repàs del que ha estat l'ensenyament de la disciplina de la història al llarg dels dos darrers segles, amb una valoració detallada del període que va de l'arribada al poder del franquisme fins als nostres dies.

UNA HISTÒRIA SENSE IDEOLOGIES?

Per què té la història aquest terrible poder performatiu que duu a què tothom vulga reconstruir-la a imatge i semblança seua? Per quins set sous els governs tracten de fer servir la història al dictat dels seus interessos? És possible l'objectivitat en la construcció del discurs històric? De quina manera podem transmetre'n un coneixement imparcial per mitjà de l'ensenyament? La clau de volta que explica la manipulació a què ha estat sotmesa la història ve determinada pel caràcter especialment atractiu d'una disciplina creadora d'identitat. Un caramel massa abellidor, doncs, com per a balafiar-lo impunement i de manera gratuïta. Fóra d'idiotes, deu ser el raonament de la classe política, de no servir-se'n i aprofitar-se'n en funció dels

¹Juli Capilla és llicenciat en Filologia Catalana, periodista i escriptor.

interessos ideològics i «nacionals», en primera instància de l'Estat-nació, i subsidiàriament del partit entronitzat conjunturalment en el poder.

Pel que fa a la possible subordinació de l'historiador respecte del govern circumstancial de torn, d'una banda, i de l'estat-nació, d'una altra, és interessant la conclusió a què arriba Eduardo Manzano, autor, juntament amb Juan Sisinio Pérez Garzón, Ramón López Facal i Aurora Rivière, del llibre *La gestión de la memoria. La Historia de España al servicio del poder*.² Segons Manzano, el «professional de la història» es caracteritzaria per la dependència que té del poder, perquè està obligat a adaptar-se permanentment a les lleis del mercat cultural i historiogràfic, i per la necessitat d'obtenir reconeixement públic. La funció de l'historiador quedaria relegada gairebé únicament a un poder facultatiu de legitimitació política del govern de torn, o del discurs més o menys «nacionista»³ que de manera diacrònica s'haja pogut desenvolupar al si de l'estat.

Hi ha raons per a pensar que, en el context de la globalització i del multiculturalisme –i la Unió Europea n'és l'exemple que tenim més a l'abast–, la temptació d'utilitzar la història en interès propi és més apressant ara que no pas fa unes dècades.⁴ I ho és perquè, amb l'avanç d'aquesta globalització, els vells i poderosos estats nascuts a redós de la crisi de l'*Ancien régime* s'adonen, per primera vegada en la història, que les seues «fronteres» estan seriosament amenaçades, i no precisament per poders militars enemics. No obstant això, aquesta dependència suposadament intrínseca de la història i dels historiadors respecte del poder polític no ha aconseguit d'esvair completament les velles aspira-

cions d'objectivitat de la disciplina i dels qui s'hi dediquen de manera professional. L'historiador britànic Eric J. Hobsbawm⁵ ha parlat de la necessitat i de la responsabilitat que té avui l'historiador de sotraure's d'aquesta insidiosa dependència. A més a més, Hobsbawm denuncia el fet que els ideòlegs d'un cert tipus de nacionalisme recorren ben sovint a la història a la recerca de la megalomania que justifique el seu discurs etnonacionalista i que, en conseqüència, legitime l'acció política que està d'acord amb aquesta ideologia:

Desde el momento en que el nacionalismo busca en todos los casos legitimarse a sí mismo y a sus propios objetivos políticos remontándose a un pasado común, este hecho debería suscitar automáticamente la reticencia y el escepticismo de los historiadores profesionales. En efecto, aquello que los ideólogos, los que fomentan el odio nacionalista, y hasta los asesinos afirman que saben acerca del pasado proviene, en última instancia, de quienes han estudiado ese pasado, es decir, de los historiadores.

Al meu parer, les aspiracions d'objectivitat i d'independència de la disciplina de la història de què parla Eric J. Hobsbawm són tan legítimes com escaients, sobretot si tenim present la importantíssima funció que exerceixen aquests criteris metodològics en el desenvolupament «científic» del discurs històric: la història, igual que la resta de les ciències socials, ha d'aspirar necessàriament a la imparcialitat, si és que realment vol accedir a la credibilitat pública, condició *sine qua non* per a la mateixa continuïtat de les ciències socials. Una altra qüestió ben diferent és si

podem o no deslliurar-nos de la perspectiva que triem a l'hora d'elaborar els discursos històrics. Tot dependrà, en primera instància, del cristall amb què mirem els fets històrics; çò és, de la perspectiva nacional o sociolingüística amb què abordem la narració d'aquests fets. Un exemple: la significació de la Guerra de Successió (1700-1714) és força diferent, quan no contrària, segons llegim la narració d'un historiador català o d'un historiador castellà, posem per cas, amb l'agregant de la ideologia a la qual s'adscriuen tots dos historiadors. Com en la famosa copa de Rubin, tots dos historiadors se situen davant de la mateixa figura (els fets històrics). Un, però, hi veurà la copa (un estat homogeni que irradia des del centre peninsular). L'altre, en canvi, en percebrà una de les cares perifèriques (una Catalunya històricament minoritzada i sotmesa). En aquest sentit, la posició de Hobsbawm és més aviat conservadora i, per tant, mira de demonitzar un moviment, el del nacionalisme, nascut a mitjan segle XIX que, a desgrat dels vaticinis de mal averany d'insignes pensadors d'aquell segle, com ara Karl Marx o Friedrich Engels, s'ha convertit en el «déu de la modernitat», segons expressió de Josep R. Llobera.⁶ L'etnocentrisme implícit de Hobsbawm és simptomàtic d'un nombre considerable d'historiadors i intel·lectuals pertanyents a l'àmbit de la cultura anglosaxona, poc avessats a fenòmens identitaris la complexitat dels quals els és del tot aliena, per tal com les recialles nacionalistes que tenen més a prop no mostren, ni de bon tros, la vitalitat dels moviments de reivindicació nacionals a la península ibèrica o als països de l'antiga Iugoslàvia. O bé perquè han fixat la seua visió del nacionalisme exclu-

sivament en la desgraciada història d'una època molt delimitada: l'Europa d'entreguerres. Aquest esbiaixament era present, probablement, en pensadors de la talla d'Ernest Gellner o Isaiah Berlin,⁷ i ha estat heretat per historiadors actuals com Timothy Garton Ash, tot i que amb excepcions significatives com ara Paul Preston.⁸ Cal dir, de tota manera, que precisament en l'àmbit anglosaxó es pot constatar avui un interès creixent, matisat i molt penetrant, per la complexitat dels fenòmens de caire nacional i per la diversitat dels nacionalismes.

Pel que fa al nacionalisme, hauríem d'anar amb peus de plom amb tots aquells que es dediquen sistemàticament a criminalitzar-lo; perquè, ben sovint, encabeixen *tots* els nacionalismes, siguin democràtics o no, en el mateix calaix de sastre, i ho fan sense reconèixer que ells professen, també, una altra mena de nacionalisme. En un article⁹ en què feia un balanç del que havia estat el segle XX, el catedràtic de la Universitat d'Alcalá de Henares, Gabriel Tortella, arribava a la conclusió que «Capitalismo, globalización y estado de bienestar son los grandes logros sociales que el siglo que se va lega al que viene. Las herencias negativas son el nacionalismo, la superpoblación y la agresión a la naturaleza.» M'agradaria saber, però, a quina mena de nacionalisme es refereix Gabriel Tortella quan en parla com un dels mals del segle XX.

La conclusió que comencem a albirar després d'aquesta diatriba desordenada entorn de la «ciència» de la història, és que l'objectivitat en el desenvolupament dels discursos històrics és força problemàtica, tot i que l'historiador hi hauria d'aspirar sempre. Ara bé, el que sí que resulta bastant obvi és que els discursos dels profes-

sionals de la història estan lligats en major o menor mesura a la mena de nacionalisme del qual parteixen, ben sovint implícitament, sense dir-ho i, de vegades fins i tot sense ser-ne conscients (perquè no en tenen necessitat). Però abans de formular un judici o una tesi més o menys rebutjable entorn de la científicitat de la història, continuem amb la nostra hipòtesi, tot centrant-nos en l'exemple del tractament de la història a l'Estat espanyol.

LA HISTÒRIA
«INVERTEBRADA» D'ESPANYA

No cal dir que el sistema educatiu constitueix el mitjà de què se serveix l'estat per transmetre una determinada ideologia nacional. És allò que en diem el currículum ocult. O també, per dir-ho en paraules de Julio Aróstegui,

el mecanismo fundamental de transmisión del conjunto de valores que una comunidad considera esenciales para su coherencia, permanencia y reproducción, en un papel de agente de socialización compartido con la familia y otras entidades sociales públicas o privadas de menor relevancia. [...] A estos procesos de integración que aseguran la permanencia de las bases constitutivas de la sociedad –valores, orden, memoria, historia– no son ajenos, sino todo lo contrario, los parámetros que definen el sistema político de una comunidad como órgano máximo de toma de decisiones y de asignación de los recursos en la circulación social.¹⁰

És, doncs, a través de l'ensenyament, d'aquest mecanisme valuósíssim de socialització, que es transmet una determinada

visió de la història. Una visió que de cap de les maneres pot ser neutral perquè estarà sempre en funció dels interessos nacionals de l'estat en qüestió:

La historia, por tanto, no es meramente un legado inerte e inmutable sino algo que se construye día a día en el propio proceso de socialización y que legitima siempre la situación presente. Tal es el mecanismo por el que se materializa esa «comunidad imaginada» en la que se basan los nacionalismos.¹¹

Si repassàrem el que ha estat la transmissió de la disciplina de la història al llarg dels dos darrers segles, obtindríem una molt tergiversada versió dels fets del passat esdevinguts al si de la península ibèrica. Més encara, se n'ha fet una interpretació condicionada de totes totes per la visió unitarista i uniformitzadora elaborada a partir d'un determinat territori nacional: Castella. A l'Espanya contemporània hi ha prevalgut sempre el mateix reduccionisme que va afectar l'anomenada «Generació del 98» en relació a la concepció de l'Estat espanyol. El mateix reduccionisme que permeté a Unamuno, Ortega y Gasset, Américo Castro, Claudio Sánchez Albornoz, Ángel Ganivet, etc., d'identificar la cultura i la llengua espanyoles amb les pròpies de Castella. I aquesta confusió i aquesta mistificació són les que han impedit de bastir un Estat espanyol plurinacional.¹² La raó que explica aquesta voluntat uniformitzadora no ha estat, en la majoria dels casos, innocent, sinó que ha respost a una voluntat deliberadament política que s'ha mantingut invariable fins als nostres dies. Val a dir, però, que la puixança dels nacionalismes perifèrics i la plena conso-

lidació de l'estat de les autonomies han enrocat els partidaris d'un estat nacionalment homogeni, cosa que ha impulsat amplis sectors de la dreta espanyola i de la classe política que els representa a esperar temps més propicis per a la represa o tornada als postulats tradicionals. En aquest sentit, l'arribada del PP al govern de l'Estat va possibilitar aquesta anhelada tornada a les doctrines heretades indirectament o directa dels pares de la diàspora franquista, i l'*Informe* de la Real Academia de la Historia no és sinó una peça més del complex engranatge uniformitzador que ha posat en funcionament el govern de José María Aznar. S'hi han d'afegir, a més a més, la paralització del desenvolupament de les competències autonòmiques; la política uniformitzadora duta a terme en camps tan aparentment innocus, però tan carregats de simbolisme com el de les matrícules del parc automobilístic; la croada frontal contra el nacionalisme democràtic basc; i la ratificació, per omissió, de tota una sèrie de preceptes i mesures preventives que miren sempre d'entrebancar qualsevol intent que incrementi el lleu grau d'autonomia a què han arribat les anomenades «nacionalitats històriques». I tot plegat adobat amb la sacralització d'una Constitució de la qual no es preveu cap possibilitat de desenvolupament, i que ha estat, tot sovint, moneda de canvi o de xantatge del discurs polític, el qual ha fet servir la carta magna com a escut protector dels «atacs» sobiranistes o simplement autonòmics provinents de les nacionalitats «perifèriques» més dinàmiques.

Amb aquesta nostra particular i intransferible versió del que ha estat, fins ara, l'ensenyament de la història a l'Estat espanyol, arribem al moll de l'os de la

qüestió: si més no des del segle XVIII, la Història ha estat un panegíric de les glòries d'una Espanya única. I en aquest panegíric hom no ha dubtat ni un instant a tergiversar, sempre que ha estat necessari, les dades i els fets amb què es basteix el discurs històric. Aquesta visió uniformitzadora de la història d'Espanya, però, té i ha tingut en totes les èpoques detractors força significatius. Al segle XIX, per exemple, Cánovas del Castillo afirmava que Espanya era, per damunt de tot, una entitat produïda de manera natural per la història, «un organisme amb caràcter essencial i permanent». La rèplica, però, a aquesta concepció paraestatal provinent del ministre Cánovas no va trigar gaire. Quan, el 1886, es va saber que la Real Academia de la Historia de Madrid havia llançat el projecte d'una nova «Historia General de España», la revista barcelonina *La España Regional* publicà un entrefilet ben significatiu:

Lo que no debemos de ningún modo dejar pasar sin protesta, es que la primera corporación académica de España siga en el momento actual un sistema para la redacción de la nueva historia, que no se aviene con los adelantos modernos y es completamente contrario á la naturaleza de la historia española. Hoy no es posible sino bajo un criterio político preconcebido ó dando muestras de no admitir la realidad de los hechos redactar una historia de España considerando la moderna nación como un conjunto que siempre hubiese existido [...]. Hoy, por lo contrario, los adelantos exigen que la tarea de la Academia se reparta, no según los períodos históricos, sino partiendo de los cuatro principales grupos etnográficos en que la nación se halla dividida.¹³

Aquest fragment és força significatiu perquè condensa tres crítiques fonamentals al tractament de la història segons la concepció de la Real Academia de la Historia de Madrid:

1. La necessitat d'adoptar els avenços («los adelantos modernos») que s'han produït a les ciències socials, sens dubte amb la finalitat d'arribar a un grau més alt d'objectivitat i, per tant, de científicitat en la disciplina de la història.

2. El qüestionament d'una Espanya ontològicament mil·lenària.

3. L'exigència de la diferenciació d'una sèrie de petites «històries nacionals», corresponents a les nacionalitats més fortes existents a la península («los cuatro principales grupos etnográficos»), tot i que integrades en una Història general d'Espanya.

Totes tres crítiques són d'una vigència pregonada si tenim en consideració que la mentalitat que destil·laven els historiadors de la Real Academia de la Historia de Madrid el 1886 és molt semblant a la dels membres numeraris de l'actual Real Academia de la Historia. En un llibre de publicació recent, significativament titulat *España como nación*,¹⁴ alguns d'aquests membres, juntament amb d'altres historiadors, es dediquen a fonamentar l'existència de la nació espanyola amb argumentacions que es remunten a l'edat mitjana i, fins i tot, a l'època antiga: és el cas del capítol elaborat per L. Suárez-Fernández. La idea, per tant, d'una nació espanyola anterior a la unió de les corones de Castella i Aragó, que només es va fer efectiva amb la instauració «por justo derecho de conquista» de la dinastia borbònica, encara perdura en un ampli sector de la Real Academia de la Historia.

Considerarem ara quin ha estat el tractament de la història al llarg dels darrers tres quarts del segle XX. Partirem de l'obra *La guerra que aprendieron los españoles*,¹⁵ un llibre d'història que tracta d'altres llibres d'història; de la història que van aprendre els espanyols –i els catalans– durant el període franquista i fins el 1983. Un treball d'investigació la finalitat del qual és desvetllar la versió maniquea que oferien els llibres de text del batxillerat durant un període en què s'evidencia el paper ideològic d'«*arma arrojadiza*» assignat a la història pel règim de Franco: la història com a principal valedora, instrument de justificació i veritable aparell de propaganda del règim esmentat. Són precisament aquests continguts despul·lats ideològics, que foren objecte d'una regularització minuciosa i un control recelós, els que han deformat i determinat la consciència col·lectiva de bona part dels ciutadans de l'Estat espanyol¹⁶ –i, també, la mena de nacionalisme estatal no reconegut per aquells qui el professen de manera vergonyant. Una consciència i una cosmogonia hispàniques que, lluny d'esvaïr-se amb la instauració de la democràcia, i com a conseqüència d'una transició mal païda i massa sovint magnificada, no han fet sinó perpetuar-se.¹⁷

A desdir del discurs aparentment progressista dels partidaris de l'amnèsia col·lectiva,¹⁸ en referència als crims –materials, psicològics i polítics– del passat, la idiosincràsia del règim franquista i les conseqüències que se'n deriven s'han perllongat enllà de la mort del dictador, fins al punt d'hipotecar greument el present i el futur de la convivència democràtica entre totes les nacionalitats de l'Estat espanyol, precisament perquè en qüestiona la

pluralitat lingüística i cultural. És ara, doncs, quan es fa més necessària una revisió del tractament de la història al llarg dels dos darrers terços del segle, ni que això supose una devaluació de la que fins ara ha estat una sacralització espúria i una exaltació a ultrança de l'estat de les autonomies. Perquè val a dir que el model de l'estat de les autonomies –l'anomenat «café para todos»– constituí en un primer moment una solució preemptòria –jo en diria més aviat un ajornament– al «problema» de les «nacionalitats perifèriques». A hores d'ara, però, aquest model mostra símptomes evidents de caducitat, per no dir de crisi declarada, a pesar que, igual que la transició, s'haja intentat d'exportar com a model polític a seguir pels estats que han patit processos autoritaris semblants al de l'Estat espanyol. En aquest sentit, l'atrinxerament que mostren a hores d'ara els que s'autodefineixen com a «constitucionalistes», enfront dels «nacionalistes»,¹⁹ té molt de subterfugi irreverent que respon al dogmatisme ranci d'un neonacionalisme espanyol encobert, molt a prop dels postulats ideològics heretats per via directa del reaccionarisme predemocràtic, ço és, del franquisme. Una actitud que no debades casa a la perfecció amb la involució experimentada, en matèria autònoma, durant la legislatura actual.²⁰

LA HISTÒRIA D'ESPANYA DURANT LA DICTADURA FRANQUISTA

La història ha estat, sempre, l'ullal on han anat a parar les aigües tèrboles de la mistificació nacional. Que el franquisme en va fer ús de manera interessada és, a hores d'ara, una obvietat fins i tot per a aquells qui combregaren amb el règim feixista.

Un règim que mostrà de bon començament una obsessió per deformar la història o, millor encara, per adequar els esdeveniments històrics –immediats i no immediats– al seu projecte nacional. El franquisme buscava els fils de l'argumentació falsament racionalitzadora que legitimara històricament i política la instauració d'un règim autoritari, legitimació que, d'altra banda, no havia aconseguit d'imposar amb la victòria militar. Tot i això, els nivells de manipulació històrica vacil·laren entre la doctrina de caire fonamentalista –de naturalesa eminentment pamfletària– i l'obertura necessària a l'exterior, impel·lida per la pressió política nacional i internacional i la inviabilitat de l'autarquia econòmica. Una manipulació ideològica, doncs, sempre a la baixa conforme avançaven els anys i a desgrat de les oscil·lacions conjunturals i més aviat efímeres.

Durant el franquisme, el procés de socialització en els valors nacionals d'una Espanya sacra i gairebé sempiterna s'endegava fonamentalment a través de dues assignatures: «Historia» i «Formación Política». No podem oblidar, però, que tots els plans d'estudis del règim estaven impregnats de l'«*espíritu nacional*»: de manera directa o transversal els continguts conceptuals i actitudinals, i, en definitiva, els valors del sistema educatiu, reflectien i estaven supeditats absolutament als interessos del règim feixistitzant. L'evolució del sistema educatiu espanyol, però, havia de patir necessàriament, ja ho hem comentat adés, un procés de desideologització, d'assuaviment de les directrius nacionalitzadores. Si comparem alguns dels textos dels diversos plans de batxillerat que es van aplicar del 1937 al 1975 –un total de cinc, a més de les modificacions

pertinents— observarem amb més claredat els canvis que s'hi van produir. Al pròleg del pla d'estudis del 1938 podem llegir les premisses següents:

La revalorización de lo español, la definitiva extirpación del pesimismo anti-hispano y extrangerizante, hijo de la apostasía y de la odiosa y mendaz leyenda negra, se ha de conseguir mediante la enseñanza de la Historia Universal (acompañada de la Geografía), principalmente en sus relaciones con la de España. Se trata así de poner de manifiesto la pureza moral de la nacionalidad española; la categoría superior, universalista, de nuestro espíritu imperial, de la Hispanidad, según concepto felicísimo de Ramiro de Maeztu, defensora y misionera de la verdadera civilización, que es la Cristiandad.²¹

La cita ens estalvia comentar. No em puc estar, però, de fer-ne esment, per acabar d'exemplificar aquesta dèria primerenca del règim per la «literatura nacionalista hispànica», de citar un petit fragment extret de l'article 1r de la Base IV de l'esmentat pla d'estudis del 38 en el qual, i referint-se específicament a l'assignatura d'«Història», diu textualment:

Metódica enseñanza desde el repaso de la Geografía e Historia elementales hasta las líneas características de la Historia del imperio español y fundamentos ideológicos de la Hispanidad.²²

El 1953, després de catorze anys de vigència del pla del ministre Sáinz Rodríguez, un nou estat jurídic es va covar amb una ordenació que no feia cap aportació de consideració a la pressuposada

missió que havia de complir l'assignatura d'«Història», però que, en canvi, sí que explicitava el contingut de l'assignatura «Formación del Espíritu Nacional». Vet aquí una perla que palesa, una vegada més, l'egolatria ditiràmica d'un règim que havia perdut clarament l'oremus en endinsar-se en el camí de «la España en lo universal»:

Los cuestionarios y enseñanzas de la Formación del Espíritu Nacional se orientarán principalmente a infundir a los alumnos desde los primeros cursos el conocimiento de la misión de España en la historia; su servicio a los altos valores de la concepción católica de la vida; la significación que sus hombres y hechos representativos han tenido en la historia universal; la acción de España en América y el valor de la comunidad de los pueblos hispánicos, y las instituciones y principios fundamentales del Movimiento Nacional, especialmente la unidad religiosa, la doctrina social y el servicio del bien común de la patria.²³

DE LA TRANSICIÓN A LA LOGSE

Els plans educatius successius que van anar apareixent fins a la mort de Franco, van apaivagar de mica en mica, i a l'ordre de les exigències dels temps, l'integrisme d'arrel feixista d'un règim que mirava d'adaptar-se. Amb José Luis Villar Palasí al capdavant del Ministeri d'Educació, però, s'aprovà, el 1970, una última llei segons la qual s'establí un temari molt exhaustiu i detallat per a l'assignatura d'«Història d'Espanya» (impartida en 3r de BUP, l'e-

ivalent al 1r curs del Batxillerat actual) que es decantava clarament per l'estudi cronològic. El temari de l'assignatura començava amb «las raíces de España en el Mediterráneo prerromano», passava per «la España de los Reyes Católicos», i acabava amb «la guerra de España» i «los problemas políticos, sociales y económicos de Hispanoamérica durante el siglo XX». El currículum d'aquell pla d'estudis es va mantenir invariable per a tot Espanya fins el 1990, any en què va entrar en vigor la LOGSE (Llei d'Ordenació General del Sistema Educatiu), amb Javier Solana com a ministre d'Educació.

EL DEBAT DE LES HUMANITATS

L'INFORME DE LA REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA²⁴

La publicació, el 28 de juny del 2000, de l'*Informe sobre los textos y cursos de historia en los centros de enseñanza media* va revifar el debat que ja s'havia engegat tres anys enrere amb l'anterior ministra d'Educació, Esperanza Aguirre. Un debat que va somoure la consciència adormida de bona part de la societat espanyola i catalana, per tal com tant la classe política com el col·lectiu de l'ensenyament i un ampli sector de l'opinió pública, s'hi van sentir implicats. La premsa i els mitjans de comunicació en general se'n van fer ressò de seguida. Una allau de notícies i d'articles d'opinió va omplir les pàgines dels diaris d'arreu de l'Estat, amb una intensitat i una freqüència irregular, però constant, des del mes de juny, sobretot a partir de la data de publicació de l'esmentat *Informe*, fins al mes de gener.²⁵

En l'*Informe*, l'Acadèmia acusava les comunitats amb llengua pròpia d'haver tergiversat l'ensenyament de la història en funció dels seus interessos. Segons els redactors de l'*Informe*, els llibres de text d'aquelles comunitats, corresponents als cursos de l'Educació Secundària Obligatoria, donaven una visió «parcial, sesgada e inexacta» de la història d'Espanya. Miraren d'il·lustrar, per mitjà només de dos exemples, d'Euskadi i de Galícia, la presumpta tergiversació de la història als llibres de text d'ambdues comunitats. De Catalunya, però, no en van posar cap. Es denunciava, d'una banda, partint de l'anàlisi d'un llibre de text autoritzat pel Departament d'Ensenyament del País Basc, que l'educació impartida a les *ikastolas* s'inspirava «en ideas nacionalistas favorecedoras del racismo y de la exclusión de los lazos comunes». I, de l'altra, s'hi criticava el fet que en un llibre de text que es feia servir a Galícia la història d'aquesta comunitat abastava més pàgines que no els esdeveniments històrics que afecten el conjunt de l'Estat. Es titllava, per tant, d'«excés localista» i de «manca d'una visió global de la història d'Espanya» aquests textos. A més a més, una gran part de l'argumentació estava destinada a combatre «la gran influència» del «sociologisme» i l'«obsessió pedagògica», en detriment del mètode cronològic i de memorització de les dades i dels grans protagonistes de la història. En definitiva, es treia a col·lació una inèrcia tendenciosa que, segons els acadèmics que havien elaborat el document, havia de ser combatuda: «el círculo vicioso establecido entre la supuesta pugna nacionalismo españolista-nacionalismos periféricos».

Les reaccions de polítics i especialistes van ser immediates. Els historiadors cata-

lans, a més de qualificar el document de molt poc rigorós i de negar-ne la validesa científica, no van dubtar a assenyalar la maniobra política que hi havia al darrere de l'*Informe*, molt d'acord amb «la línia dels últims missatges llançats des del govern central per tornar a imposar una visió unitarista de la història».²⁶ Albert Balcells, president de la secció d'Història de l'Institut d'Estudis Catalans, va apuntar que «cap dels membres catalans de l'Acadèmia de la Història havien estat consultats per a l'elaboració d'aquest informe»,²⁷ malgrat l'oferiment que aquella institució va fer al Ministeri d'Educació «d'assessorar-lo per supervisar com es reflectia arreu de l'Estat la història de Catalunya i dels Països Catalans en l'ensenyament de la història d'Espanya».²⁸ I el mateix president de l'IEC, Manuel Castell, va advertir que una visió unitària de la història d'Espanya podria entrar fins i tot en contradicció amb l'actual marc constitucional de l'Estat. Molt diferent, però, va ser la resposta dels historiadors espanyols. Javier Tusell, Antonio Domínguez Ortiz, Celso Almuíña, Julio Baldeón i Ramón Villares, entre d'altres, es van mostrar bastant d'acord amb l'*Informe*. El primer, per exemple, va declarar que el contingut general de l'*Informe* era «perfecto». No hi van faltar, però, les veus dissidents, com la del catedràtic d'Història del Pensament de la UNED, Santos Juliá, qui va criticar amb rotunditat la manca de rigor científic i l'arbitrarietat en l'elaboració de l'*Informe*.²⁹

Per la seua banda, tots els representants de l'espectre polític de Catalunya, tret del PP, van manifestar, amb matisos, el seu rebuig unànime pel contingut de l'*Informe*. El més contundent va ser el secretari ge-

neral d'ERC, Josep-Lluís Carod-Rovira, que va desqualificar-lo tot assegurant que la Real Academia defensava «uns plantejaments que són molt lluny del marc democràtic i legal de l'Estat espanyol», cosa que demostrava «l'obsessió uniformista» i «l'al·lèrgia a la diversitat» d'aquella institució i del govern del PP.³⁰ El govern basc, en paraules del conseller d'Educació, Ignacio Oliveri, va considerar que l'*Informe* de l'Academia era una greu ofensa no només per a les *ikastolas* sinó també per a tota la societat basca. Cal tenir en compte que el llibre citat per l'Academia com a exemple apològic de racisme i xenofòbia no es fa servir a les *ikastolas* i, per tant, no hi aportava cap prova contundent. A Galícia, a banda de la tímida defensa que va fer pública Marta Álvarez, portaveu popular d'Educació, les crítiques més dures van ser protagonitzades pel Bloque Nacionalista Galego, que acusà els acadèmics de «sectaris» i de «posar-se al servei de la política governamental contra el nacionalisme». I, finalment, els consellers socialistes d'Educació d'Aragó, Balears, Castella-La Manxa, Andalusia i Extremadura asseguraren que l'*Informe* no contribuïa a la pacificació del sistema educatiu, i que a les seues respectives autonomies no hi havia cap problema en l'ensenyament de la història.

Els articles d'opinió apareguts a la premsa van ser firmats, majoritàriament, per experts en la matèria —historiadors i professionals dedicats a l'ensenyament de les assignatures corresponents a aquesta àrea del coneixement— i, més circumstancialment, per escriptors, periodistes i diletants més o menys oportunistes. Tots ells, però, «afectats», tal i com argumentàvem mes amunt, per l'òptica o la perspectiva «nacional» des de la qual fonamentaven les

seues opinions. Per regla general, les argumentacions, i en alguns casos fins i tot el to, eren força diferents segons la procedència sociocultural dels especialistes. És el cas, per exemple, del «debat» publicat a *El País* el 25 de juny, poc abans que es féra públic l'*Informe* de la Real Academia. El catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona, Borja de Riquer i Permanyer, hi tractava de fer entendre que l'ensenyament de la història, atès el context sociocultural i el marc juripolític actuals de l'Estat espanyol, n'havia de respectar la pluralitat nacional i lingüística, i convergir cap a l'àmbit supraestatal de la Unió Europea:

La enseñanza de la historia en el contexto de la globalización y en el actual marco constitucional español debe ser congruente con esta doble situación, la de la inserción en un mundo cada vez más interconectado y en una realidad pluricultural como la hispánica. [...] Debemos partir de la propia realidad del presente, del marco político constitucional del Estado de las autonomías y aceptar que hay una pluralidad de identidades, y que España hoy es pluricultural precisamente porque es plurinacional.³¹

Celso Almuíña, professor de la Universidad de Valladolid, en canvi, posava el pes de la seua argumentació en la necessitat de confluir envers una concepció global i única de l'ensenyament de la història d'Espanya: «...de lo que se trata es de dar una visión integrada del conjunto (Historia de España), al tiempo que dialéctica de cada una de las diversas partes que la componen. Sujeto plural o compuesto, pero, en definitiva, un único sujeto llamado España».³²

En tot aquest debat sobre la possible objectivitat i imparcialitat de l'ensenyament de la història a l'Estat espanyol, la hipocresia, les veritats a mitges o la deformació deliberada, han estat, ben sovint, el denominador comú de gran part de les argumentacions. Hi ha, però, qui s'ha atrevit a sacsejar quatre veritats, o si més no algunes opinions sinceres, exemptes de segones intencions o de lectures entre línies. I això fa de mal pair perquè qüestiona la parafernàlia pseudocientífica d'aquells que aspiren a una narració «asèptica» de la història.

En aquest sentit, i pel que fa a la qüestió dels particularismes i de la concreció de què és història local, nacional, estatal i supraestatal, tot depèn, com dèiem a l'inici, de la perspectiva de cadascú; de quin és l'àmbit nacional al qual s'adscriu. Perquè d'això dependrà, en bona mesura, la referència nacional i l'abast dels discursos històrics que elaborem. Com s'apuntava a un editorial del diari *Avui*,³³ «caldría que els acadèmics de la història entenguessin que hi pot haver una diferència prèvia a l'hora de definir què és 'particular'. En allò que s'entén per 'perspectiva nacional, regional i local' allà i aquí. [...] Allò que per a vostès és 'particular i local' aquí per a molts és 'general'». En una hipotètica relació de cercles concèntrics, es tractaria, doncs, de definir quines són les interseccions, excloents i/o incloents, dels conjunts (les nacions); i d'esbrinar-ne quin és el cercle major (l'entitat supraestatal). Les combinacions seran, segons aquesta relació hipotètica, tan abundoses com les adscripcions nacionals dels argumentadors.

En un article publicat,³⁴ arran d'aquesta polèmica, el sociòleg i periodista Salvador Cardús s'hi mostrava ben explícit pel

que fa a la veritable dimensió nacional, i per tant política, de tot aquest encenall identitari:

Tot el document, doncs, respira vocació de servei –ben recompensat– a l'Estat. Els seus membres estan preocupats pel paper polític de l'ensenyament de la història, que, diuen, hauria de dedicar-se preferentment a l'estudi de la pròpia nació –la pròpia d'ells, s'entén– per seguir sent la garantia de la invenció de la memòria col·lectiva de la realitat constitucional política espanyola [...]. Certament, seríem hipòcrites si no acceptéssim que aquest és el paper que també aquí s'ha reclamat sovint per a la introducció de la història de Catalunya a les nostres escoles. Però aquest problema no és ni de qualitat, ni de rigor, ni de particularismes, ni d'objectivitat: el problema és, ras i curt, saber quina és la nació de referència que tenim uns i altres.

Manuel Vázquez Montalbán posava també al descobert les visions antagòniques de la història de l'Estat que hi ha entre un espanyol jacobinista i un català que lluita per la sobirania nacional de Catalunya:

quan un unitarista espanyol explica la guerra del comte-duc d'Olivares i els catalans, es limita a censar fets incontestables i li semblen justos perquè la victòria del comte-duc va permetre avançar pel camí de l'unitarisme espanyol. Però no és aquesta la percepció d'un catalanista, que, quan canta l'himne nacional català, *Els segadors*, proclama que tallarà el coll a tot aquell que intenti ocupar Catalunya a la força.

Vázquez Montalbán reblava el clau de l'argumentació amb l'afirmació següent:

veig difícil un consens sobre la història d'Espanya –pel uns– o de l'Estat espanyol –pels altres. Em sembla que hi haurà una historiografia de dues velocitats. En la velocitat de fons, constant, bona part dels llibres autonòmics seguiran escrivint-se des de la raó nacionalista ajornada, però mentre els polítics seguiran més o menys dins de l'esperit del pont aeri, pactant i consensuant fins que la història ens separi.³⁵

I l'historiador i director de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Josep Fontana, declarava en una entrevista que

en la medida en que el Estado se sustenta en la idea de que es una emanación de la nación y que está legitimado porque representa los intereses y el consenso de la nación, es imposible que una historia hecha sobre estos ejes no sea nacionalista: española, vasca o catalana, pero forzosamente lo será.³⁶

La necessària adscripció identitària dels discursos històrics, exemplificada amb les opinions convergents de tots tres pensadors, al meu parer força il·lustratives de l'afer envitricollat que estem tractant, ens porta, una vegada més, a la qüestió central que hem plantejat des de l'inici de l'argumentació: la de la pretesa objectivitat en el tractament de la història. En aquest sentit, és evident que tota nacionalitat occidental necessita avui, encara, dels discursos històrics que n'expliquen l'existència i justifiquen les raons de la continuïtat. Les dosis

inevitables d'egolatria romàntica i, fins i tot, de dogmatisme cec que puguen sorgir després en l'elaboració d'aquests discursos és, però, el que hauríem d'evitar, si volem mantenir uns nivells acceptables d'actitud democràtica que garanteixen mínimament la convivència. Sembla, doncs, que la subjectivitat en la narració dels discursos històrics és inevitable. Manipulem el passat al dictat dels interessos de la memòria col·lectiva de la nacionalitat a què ens adscriuim –o ens subjuguem–, i a la recerca del manteniment de la nació de la qual, conscientment o inconscient, ens sentim solidaris. Però cal reconèixer que el grau de tergiversació a què podem arribar en el desenvolupament d'aquests discursos historiconacionals és ben diferent segons es tracte d'un sistema totalitari o d'un de parlamentari. El grau de falsedat serà infinitament major en el primer que no pas en el segon. I l'avantatge que ofereixen els sistemes democràtics consisteix a presentar simultàniament diverses interpretacions i versions del passat, amb la qual cosa el marge de crítica i la capacitat de tria dels ciutadans és incomparablement més gran que no el que permeten els sistemes dictatorials.

Per tant, seguint l'argumentació anterior i tenint en compte la renovació didàctica de l'ensenyament de la història que s'ha dut a terme els darrers anys, hauríem d'aspirar al ple desenvolupament d'aquest esperit crític. Alhora, hauríem de dotar l'alumnat dels instruments cognitius i de l'aparell crític necessaris que els permeten de triar les opcions que s'adiguen millor a les seues particulars interpretacions, amb la condició que aquestes interpretacions s'ajusten al rigor científic d'una exposició sincera, oberta i variada de la

Història. S'hi haurien d'afegir, a més a més, alguns dels principis axiomàtics proposats, per exemple, per Enrique Moradiellos, professor d'Història Contemporània en la Universitat d'Extremadura, com ara l'exigència crítica d'una base material i contrastable de proves i evidències per a corroborar la veracitat d'un relat sobre el passat, o la proscripció de l'anacronisme en el relat històric.³⁷ El mètode cronològic i memorístic, i la visió ortodoxa i homogeneïtzadora que propugnen els membres de la Real Academia de la Historia, no semblen els més adients, doncs, per estimular aquest sentit crític. Perquè únicament de la confrontació minuciosa i de l'estudi comparatiu de totes les versions de la història, en podrà fruir la «veritat» de la Història de tots, i no només la dels vencedors sobre els pàries dels vençuts i de les nacions amagades.

LA DECLARACIÓ DE SAN MILLÁN DE LA COGOLLA EN FAVOR DE LES HUMANITATS:³⁸

«LAS GLOSAS POPULARES»

El 10 de juliol del 2000 nombrosos càrrecs institucionals del PP –al voltant de 800 parlamentaris procedents d'arreu de l'Estat– es van traslladar expressament al monestir de Yuso, situat a la localitat de San Millán de la Cogolla (La Rioja), per llegir públicament un document que demanava la protecció i potenciació de la llengua castellana. Amb aquest acte, ple de simbologia, el govern central refermava la seua hegemonia política i aconseguia d'acaparar i monopolitzar el protagonisme d'un neonacionalisme desacomplexat. La tria d'aquest enclavament no era debades, ja que en aquell monestir de Yuso es troben les primeres manifestacions escrites de

la llengua castellana (i de l'èuscar): les *Glosas emilianenses*. El manifest tenia com a precedent més immediat el dictamen sobre l'ensenyament de les Humanitats elaborat per l'Acadèmia de la Història. D'aquesta manera, el vincle entre el govern central i aquella institució paragovernamental es feia, si cap, encara més evident. Ràpidament, les reaccions a la premsa, en forma d'article d'opinió o de notícia, van ser, com va passar amb la publicació de l'*Informe* de la Real Acadèmia de la Història, abundants i contradictòries. No farem ara, però, la crònica de tota la paperassa generada per la publicació del «Manifest del PP», entre altres coses, perquè reincidiria en les argumentacions esgrimides amb anterioritat amb motiu de la publicació de l'*Informe* esmentat. Val a dir, però, que el «Manifest» era una baula més en la cadena de transmissió espanyolista que s'amagava al darrere de l'esborrany dels decrets de les Humanitats que havia anunciant la ministra d'Educació Pilar del Castillo. Un esborrany, d'altra banda, cada vegada més consensuat –atesa la retirada per part de CIU, i de l'oposició en general, de les postures contràries mantingudes per aquest sector al principi de tot el procés, i imminent a mesura que ha passat el temps. De fet, una desena d'experts van treballar, al si del Ministeri d'Educació i de manera intensiva, en l'elaboració del projecte de reforma de les Humanitats. A hores d'ara, les rebaixes aconseguides en relació amb aquest projecte –una de les banderes més emblemàtiques del govern del PP en la legislatura actual heretada com una de les assignatures pendents de la legislatura anterior– han estat més aviat minses. S'ha aconseguit que l'assignatura impartida al segon curs del batxillerat

continue anomenant-se «Història» i no pas «Història d'Espanya», només pel fet que la LOGSE impedeix de fer canvis de nomenclatura en les matèries acadèmiques. No s'ha pogut evitar, però, la inflació horària en gairebé totes les assignatures de tots els cursos de l'ESO i del batxillerat, i la reducció lectiva –a una hora setmanal– de les assignatures de Música i d'Educació Plàstica i Visual. I tot plegat amb la promesa incomplida d'un finançament que mai no arribarà a materialitzar-se del tot, tal i com haguera volgut la comunitat educativa. Finalment, una vegada acomplerts els passos preceptius de consulta al Consell d'Estat, a la comissió general de la Conferència Sectorial d'Educació i al Consell Escolar de l'Estat, el Ministeri d'Educació va remetre el projecte de reforma de l'educació secundària al Consell de Ministres, el qual va aprovar l'esmentada reforma el 29 de desembre de 2000. D'aquesta manera, la ministra Pilar del Castillo va complir l'objectiu marcat per José María Aznar de fer un tomb radical en gran part dels continguts de cadascuna de les matèries que s'estudien a l'Estat espanyol per homogeneïtzar-los i especificar-los.

A TALL DE CONCLUSIÓ

El debat que va generar la publicació de l'Informe de la Real Acadèmia de la Història al voltant de les humanitats, palesa, una vegada més, que la qüestió nacional a l'Estat espanyol no està resolta, i que la «panacea» de l'estat de les autonomies no ha estat sinó una manera ràpida però ineficaç, acceptada de vegades a contracor i no assumida en profunditat, d'apedaçar el forat que soscava històricament la unitat

de l'Estat. Prova d'aquesta acceptació *sui generis* de l'estat de les autonomies i de la Constitució són les crítiques emanades els darrers anys d'una sèrie d'informes emesos per institucions paragovernamentals, com ara l'Academia de la Historia o el Consejo Económico y Social (CES). Aquesta última institució, per exemple, denunciava en un dictamen, tan sols dos dies després de la publicació de l'*Informe* de l'Academia, que les «disfuncions creades pel mapa autonòmic amenaçaven la unitat del mercat i la cohesió social espanyoles». Una clara mostra, doncs, del recel i l'animadversió del CES a la pluralitat lingüística i nacional de l'Estat espanyol. D'altra banda, la Declaració de San Millán de la Cogolla va fer costat a la iniciativa de la Real Academia de la Historia que formava part d'una

estratègia paraestatal d'homogeneïtzació correctiva de la primitiva i ja rovellada fórmula de l'estat de les autonomies, fórmula que havia dominat en les legislatures anteriors. Per tot plegat, és clar que el projecte de reforma de les Humanitats respon, principalment, a una estratègia política, més que no sociocultural i educativa, avallada per la potestat legislativa i per la prepotència moral que proporcionen les majories absolutes. Perquè la història té aquest terrible poder performatiu que duu a què tothom vulga reconstruir-la a imatge i semblança seua. Perquè els governs, tal i com hem mostrat, miren de fer servir la història al dictat dels seus interessos. I perquè és impossible, en definitiva, l'objectivitat –en el sentit de neutralitat– en la construcció del discurs històric. □

1. La teoria més reeixida de Karl R. Popper respon al mètode de la verificació per falsació, segons la qual una hipòtesi que no pot ser sotmesa a refutació no pot ser considerada científica. El llibre *Conjectures i refutacions* (1962) exposa amb claredat la concepció del mètode científic de Popper.
2. *La gestión de la memoria. La Historia de España al servicio del poder*. Juan Sisínio Pérez Garzón, Eduardo Manzano, Ramón López Facal i Aurora Rivière. Editorial Crítica, Barcelona, 2000.
3. Utilitzem aquest terme, «nacionista», segons l'acceptació amb què el va fer servir Joan Fuster al *Diccionari per a ociosos*.
4. Al número 4 de *L'Espill*, hi ha un interessant dossier sobre «Multiculturalisme, identitat i ciutadania» –a càrrec de Miquel Siguan, Enric Sòria, Montserrat Guibernau i Agustí Colomines– que pot ser completat amb un altre dossier que sobre «Neonacionalisme espanyol» va ser publicat al número 3 d'aquesta revista.
5. «La responsabilidad de los historiadores», dins: *Letra Internacional*, 68. Madrid, tardor 2000.

6. *El dios de la modernidad. El desarrollo del nacionalismo en Europa occidental*. Josep R. Llobera. Anagrama, Barcelona, 1996.
7. Sobre aquesta qüestió, podeu consultar els llibres següents: *Nacionalisme*. Isaiah Berlin. Tàndem, València, 1997 i *Nacionalisme*. Ernest Gellner. Universitat de València-Afers, Catarroja, 1998.
8. El cas de l'historiador hispanista Paul Preston (Liverpool, 1946) constitueix una de les excases excepcions a aquesta regla. Un exemple de l'esperit crític i dissident d'aquest historiador anglès són les declaracions que va fer a València, el 3 de juliol del 2000, amb motiu de la presentació de l'edició revisada i corregida d'una de les seues obres més emblemàtiques: *La guerra civil española* (1986 i 2000). En aquella ocasió, i respecte a la polèmica entorn de la publicació de l'*Informe* de la Real Academia de la Historia, va fer la declaració següent: «el informe de la Real Academia de la Historia (RAH) ofrece una visión dictatorial de la historia y apuesta por una opción única, como pasó en el franquismo. [...] El informe de la Academia de la Historia carece de base

- científica y se limita a hacer preguntas como si fuera una encuesta». («El informe de la Academia ofrece una visión dictatorial de la historia», *Levante*, 4-7-2000, p. 76.)
9. «Maravilloso y terrible», Gabriel Tortella. *El País* (31-12-2000), p. 15.
  10. Del pròleg de Julio Aróstegui (p. 18) a *La guerra que aprendieron los españoles. República y guerra civil en los textos de bachillerato (1938-1983)*. José Antonio Álvarez Osés, Ignacio Cal Freire, Juan Haro Sabater i M. Carmen González Muñoz. (Prólogo de Julio Aróstegui). Los libros de la catarata, Madrid, 2000. D'altres llibres que han tractat el tema, tot i que de manera irònica, són *El florido pensil* i la *Enciclopedia Álvarez*.
  11. *Op. cit.* (p. 20).
  12. Aquesta tendència uniformitzadora ha estat dominant arreu del món des que s'instaurà oficialment l'ensenyament de la història a les aules. En aquest sentit, és interessant la declaració de Mila Belinchón, catedràtica de secundària de l'IES La Morería de Mislata (València): «Desde el siglo XIX en que se generalizó su estudio, la enseñanza de la historia ha aspirado a la pretensión de formar patrióticamente a los individuos y en función de este objetivo fueron seleccionados los contenidos de la materia para el aprendizaje escolar y se acuñaron los tópicos romántico-nacionalistas que de una u otra forma se han mantenido hasta la actualidad» («Algunos interrogantes sobre el debate de la historia», Mila Belinchón. *Levante*, 4-7-2000, p. 4.
  13. «Historia de España por la Academia de la Historia de Madrid», *La España Regional* (16-IV-1887), pp. 181-182, citat per Manuel Martí: «Amb melic o sense. La Història i les nacions d'ací», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 29, Catarroja, 1998, p. 20.
  14. *España como nación*, Real Academia de la Historia (diversos autors). Planeta, Barcelona, 2000, 253 pàgines.
  15. *Op. cit.*
  16. És interessant, en aquest sentit, l'opinió de Gil-Manuel Hernández, sociòleg de la Universitat de València: «Hi ha un franquisme sociològic encara molt fort. És una qüestió d'estil de vida més que ideològica. Estan [es refereix al govern popular] a anys llum d'altres dretes d'Europa, en alguns llocs encara funciona el caciquisme. [...] No han condemnat el franquisme ni s'han atrevit a qüestionar el paper de l'església, de l'exèrcit o de la policia, com si el franquisme tinguera una idea de la democràcia *avant-la-lettre*». Declaració segons una enquesta telefònica realitzada pel periodista Miquel Calvet i recollida a l'article «Del corró a la retroexcavadora», Miquel Calvet. *El Temps* (política), 863, pp. 6-9.
  17. Sobre aquest tema són molt interessants les declaracions de Nicolás Sartorius que Gustau Muñoz i Nicolas Sánchez Durá van aplegar en forma d'entrevista a la revista de pensament contemporani *Pasajes*, 3, pp. 43-51.
  18. Per a aprofundir en aquest tema, us remetem, també, al núm. 3 de *Pasajes*.
  19. Les cometes responen a la manipulació del llenguatge als mitjans de comunicació.
  20. Vegeu l'article de Miquel Calvet.
  21. *La guerra que aprendieron los españoles* (p. 57). *Op. cit.*
  22. *La guerra que aprendieron los españoles* (p. 59). *Op. cit.*
  23. *La guerra que aprendieron los españoles* (p. 74). *Op. cit.*
  24. Publicat íntegrament al diari *El País* (28-6-2000).
  25. Escric aquest article a principis del mes de gener del 2001, abans de la publicació dels decrets de reforma de les Humanitats. Desconec, per tant, l'abast temporal i el ressò mediàtic a què arribarà el debat.
  26. «Historiadors catalans titllen l'informe de l'Acadèmia de maniobra política», *Avui* (29-6-2000), Carol Biosca, p. 22.
  27. «Historiadors catalans titllen l'informe de l'Acadèmia de maniobra política», *cit.*
  28. «El ministeri va ignorar una oferta de l'IEC d'assessorar-lo sobre història de Catalunya», *Avui* (30-6-2000), Carol Biosca, p. 25.
  29. Podeu comprovar les opinions de Santos Julià sobre l'Informe de la Real Academia de la Historia a les publicacions següents:
    - «La Academia se columpia», Santos Julià. *El País* (2-7-2000), p. 27.
    - «Los historiadores se desmarcan de la política» (Enquesta elaborada per Susana Pérez de Pablos i Juan J. Gómez), dins: «Sociedad: La Enseñanza de la Historia». *El País* (3-7-2000), pp. 32 i 33.
  30. «Només el PP es desmarca del rebuig dels partits catalans», *Avui* (29-6-2000), Lluís Bou/Redacció, p. 23.
  31. «Pluriculturalidad e historia», Borja de Riquer i Permanyer, dins: «Debate: La Enseñanza de la Historia de España». *El País* (25-6-2000), p. 17.
  32. «Políticamente incorrecta», Celso Almuíña, dins: «Debate: La Enseñanza de la Historia de España». *El País* (25-6-2000), p. 17.
  33. «Uniformar, uniformar, uniformar» (Editorial), *Avui* (29-6-2000), p. 2.
  34. «Estan carregats d'històries», Salvador Cardús i Ros, *Avui* (30-6-2000), p. 19.

35. «La història», Manuel Vázquez Montalbán, *Avui* (1-7-2000), p. 19.
36. «La Academia no está legitimada para censurar» (Entrevista a Josep Fontana), per Francesc Valls. *El País* (2-7-2000), pp. 12-13.
37. Vegeu «Las tribulaciones de Clío en el aula», Enrique Moradiellos. *El País* (17-8-2000), pp. 9 i 10.
38. Publicat íntegrament al diari *Avui* i a *El País* l'11 de juliol del 2000.

L'ESPILL

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

Nom i cognoms _____

Adreça _____ Població _____ Codi postal _____

Telèfon _____ a/e _____

Em subscric a la revista *L'Espill* per 3 números (1 any) a partir del número _____, raó per la qual:

OPCIÓ A: Us tramet un xec per valor de 4.000 ptes.* a nom de: Universitat de València. Revista *L'Espill*.

OPCIÓ B: Us adjunte fotocòpia de l'ingrés de 4.000 ptes.*, a nom de la revista *L'Espill*, en el compte corrent de la Universitat de València (Bancaixa, Urbana Sorolla de València: 2077-0063-51-3101204651).

* Preu a Europa: 4.500 ptes. Resta del món: 5.000 ptes.

Data _____

Signatura

I ara, el decret de mínims

Agustí Alcoberro

ELS PRECEDENTS

La polèmica sobre les humanitats ha estat un despropòsit des dels seus orígens. En realitat, hauríem de parlar d'una multiplicitat de polèmiques, en la qual cada col·lectiu ha anteposat els seus interessos gremials a un debat seriós sobre allò autènticament important: és a dir, què han de saber, de manera general, tots els nostres alumnes i, per tant, futurs ciutadans (que no és altra cosa el col·lectiu d'estudiants d'Ensenyament Secundari Obligatori, ESO); quins coneixements i tècniques han de dominar els futurs estudiants universitaris (és a dir, els alumnes de Batxillerat); i, més en concret, què pertoca saber a aquells que volen enfrontar-se a les carreres filològiques o de ciències socials.

Així, la polèmica ha obert fronts diversos, amb reaccions antagòniques i més d'una sortida de to: professors «de matèria» contra psicopedagogs; professors de facultat, defensors del «nivell» dels «continguts», contra didactes d'àrea d'escoles de Magisteri, que hi anteposarien els «pro-

cediments» i els «valors»; professors de «ciències» contra professors de «lletres»; i, entre aquests, en dura pugna per assolir l'hegemonia, professors de llengües –en la quàdrupla modalitat, no menys polèmica, llengua autòctona, llengua estatal, llengües estrangeres i llengües clàssiques–, professors d'història, filosofia, etc. –i, encara, podríem afegir-hi els casos d'altres matèries per definició humanístiques, com música o plàstica.

A hores d'ara no pretenem iniciar cap discurs contra el gremialisme. Ben a la inversa. La defensa dels interessos gremials pot ser i ha de ser perfectament legítima en un estat de dret, sempre que parteixi d'una mínima honestedat i transparència. Però, al món de l'ensenyament, tradicionalment, les actituds gremials han estat emmascarades rere les Grans Paraules, com ara «qualitat de l'ensenyament», «defensa de l'ensenyament públic», «nivell», etc. –que, manta vegades, només volen dir «jo tinc unes oposicions».

L'espantall de les Humanitats s'ha revelat, en aquest sentit, especialment eficaç. Que jo sàpiga, poca gent s'ha entretingut a buscar el significat darrer de mots com humanitats, o *studia humanitatis*. (A qui li interessin de debò, pot ser útil consultar el llibre d'Eugenio Garín, *La educación en Europa, 1400-1600* (versió espanyola:

Agustí Alcoberro és professor d'Història Moderna a la Universitat de Barcelona. És autor de *Pirates i bandolers* (1991), *El segle de les bruixes* (1992) i *Miquel Batllori* (2000).

Crítica, 1987). En aquesta obra, escrita als anys cinquanta, en una època de reformes de l'ensenyament a Itàlia, l'historiador, una de les màximes autoritats en el camp d'estudi de l'humanisme i el Renaixement, reflexiona sobre el sentit darrer de la revolució educativa humanista). En realitat, allò que convenia demostrar és que sense l'assignatura *x* –llegiu la que més us abelleixi– l'ensenyament patia una gravíssima degradació i deshumanització, i iniciava una deriva cap a un saber exclusivament tecnològic, al servei dels interessos vergonyants i inconfessables d'altres Grans Paraules –com ara «globalització», «alienació», «poder de les multinacionals ianquis», «cultura anglosaxona», etc.

Però, d'ençà del 1996, el govern del PP va instrumentalitzar aquest debat cap a allò que considerava essencial, és a dir, l'ensenyament de la Història d'Espanya, entesa com un tot atemporal i uniforme –també amb un ampli camp semàntic, del tipus «comú», «unitari», etc.

La ministra Aguirre va iniciar la seva particular campanya d'una manera prou similar a la de l'actual ministra Castillo. També ella va reunir un grapat de selectes professors universitaris perquè li redactessin un programa de desenes d'ítems, sense que ningú no es prengués la molèstia d'explicar com es podrien encabir en les hores de classe destinades a la matèria. La iniciativa, però, va comptar amb el suport entusiasta d'alguns aliats potser no previstos d'entrada (llegiu l'impagable article «La historia ¿era ESO?», publicat a *El País*. Domingo, 2 de novembre de 1997). En un context de majoria relativa del PP i d'eufòria borrellista, alguns sectors del PSOE van jugar la carta de denunciar que el PP havia venut Espanya als interessos incon-

fessables dels anomenats nacionalismes perifèrics. Des de la premissa, posteriorment desmentida, que el PSOE era l'únic partit «nacional» –nacional espanyol, i, per tant, no «nacionalista», que això és cosa de la perifèria– que podia obtenir una majoria absoluta, es tractava, suposadament, de laminar el govern del PP presentant-se com més «espanyols» que ningú. La història ha demostrat la indignència i, el que encara és pitjor en termes històrics, la ineficàcia, l'error i el fracàs final d'aquella estratègia.

LA GESTACIÓ DEL DECRET DE MÍNIMS

Després de la majoria absoluta del 2000, José M. Aznar va col·locar al capdavant del ministeri d'educació una antiga comunista, Pilar del Castillo. Des del primer moment, el nou equip ministerial ha treballat amb l'objectiu de desmantellar la LOGSE (Llei d'Ordenació General del Sistema Educatiu, aprovada l'octubre de 1990, en època de majoria absoluta socialista). Els passos seguits han estat sistemàtics, i d'una gran precisió:

– El juny del 2000, el govern aprova una segona versió del decret que controla les PAAU (Proves d'Accès a la Universitat). El decret, a banda d'afavorir l'escola privada (en augmentar el valor de l'expedient escolar dels examinands, històricament inflat als centres privats), va significar també una requalificació de les matèries. Així, pel que fa a l'àrea de ciències socials, es va produir una clara devaluació de les assignatures universalistes –Història del Món Contemporani i Història de l'Art–, en benefici de les

assignatures amb forts continguts espanyols –les anomenades Història (que comprenia la història d'Espanya des de la fi de l'Antic Règim fins a la Transició) i Geografia (que, als territoris on el MEC controlava els continguts i a diverses autonomies, es reduïa, en realitat, a una geografia d'Espanya).

- A la fi d'aquell mes, la Real Academia de la Historia emetia un informe, confús i inconcret, intítulat «Informe sobre los textos y cursos de Historia en los centros de enseñanza media». L'informe incidia, però, en alguns aspectes que finalment han estat contemplats en el decret de mínims. Així, contra una concepció plural de la Història d'Espanya, advocava per una visió única, unilateral i tancada, de matriu inequívocament castellana. Contra un plantejament d'«història total», per emprar les paraules del mestre Vilar, que havia d'incloure les aportacions de les darreres dècades en els camps de la història econòmica, social, de la vida quotidiana, cultural, de les mentalitats, de la dona, etc., defensava el retorn de la vella història política, o políticoinstitucional. Contra un enfocament centrat en els procediments històrics (com ara la comprensió de la cronologia, la lectura i anàlisi de documents, la causalitat, etc.), proposava el retorn a un saber merament memorístic i factual. A més, contra un model que primava la història contemporània, com a eina per entendre el present, advocava pel retorn a la història «de tota la vida», és a dir, aquella que comença el programa a la prehistòria tot garantint que mai els alumnes no arribaran a saber, per exemple, per allò que els programes no es poden

acabar mai, que aquest país ha viscut una sagnant guerra civil o una terrible dictadura d'arrels feixistes. Des d'aleshores, l'Acadèmia ha rebut la visita freqüent de ministres, i també una aportació econòmica notable, com a justa contrapartida pels serveis prestats (que, tanmateix, no ha assolit encara, que sapiguem, els 16.000 milions de pessetes –l'equivalent a dos o tres Liceus de Barcelona– despesos en la celebració dels centenaris de Carles V i Felip II).

- L'informe de l'Acadèmia va ser seguit per una curiosa trobada de càrrecs electes populars al monestir de Yuso de San Millán de la Cogolla (res a objectar contra el turisme historicocultural, menys encara quan es tracta de membres il·lustres de la tercera edat), i per resolucions exòtiques, si més no, com la del Parlament Basc, on la majoria conjuntural popular-socialista va aprovar que els llibres de text d'aquella comunitat autònoma fossin revisats per la Reial Acadèmia de la Història (esperem amb candeles aquest informe).
- El darrer Consell de Ministres del passat mil·lenni va aprovar, finalment, l'anomenat «decret de mínims», que analitzem tot seguit.
- Entre els objectius immediats del Ministeri, cal esmentar l'anomenada «Llei de qualitat de l'educació», que és previst d'aprovar el mes d'abril d'enguany. Aquesta llei ha de revisar els actuals procediments de promoció de curs de la LOGSE. En el segon cicle (14-16 anys) es tracta de dividir els alumnes en tres grups: el pre-batxillerat (alumnes que es considera que poden accedir a aquest nivell educatiu), la pre-formació professional (alumnes amb menys capacitats)

i el pre-res (alumnes que seran desescolaritzats als 16 anys). En definitiva, l'objectiu és retornar a la LGE (Llei General d'Educació) del tardofranquisme (1970), quan l'obligatorietat dels estudis s'acabava al 14 anys, i només una minoria selecta continuava aleshores els estudis preuniversitaris.

LA HISTÒRIA EN EL DECRET DE MÍNIMS

El decret de mínims parteix de tres premisses bàsiques, que, si ens aturem a analitzar-les, han caracteritzat la dreta espanyola en les dues últimes centúries:

D'una banda, es parteix de la preeminència del govern central en tots els aspectes. A Madrid es troben, segons sembla, tots els caps pensants, i, per tant, la facultat i la competència per establir programes. Els governs autònoms retornen a la vella identitat de «delegacions provincials», aptes per patir els conflictes diaris i desgastadors de l'educació (matriculació, desplaçament de professorat, etc.), però no pas per dirimir què, quan i on han d'aprendre els alumnes. Això sí, han de ser compensats amb un important ajut econòmic, després d'haver-los sotmès a la indignència per un sistema de finançament del tot injust.

D'altra banda, es parteix també del mite del «programa». Tots els alumnes estudien el mateix i en les mateixes condicions, perquè així ho estableix el BOE. Tant li fa si els programes resulten massa abultats, i a la pràctica inabastables tenint en compte la distribució horària per matèries. Si el BOE ho diu, algú podrà dubtar-ne? En un país que mai no ha avaluat el seu

sistema educatiu, és possible establir diferències significatives entre els decrets i a la realitat? En tot cas, les possibles disfuncions seran culpa de les comunitats autònomes, responsables del sistema d'inspecció educativa.

Finalment, s'utilitza una visió elitista de la cultura. La cultura no és una eina per formar persones lliures –queden lluny les utopies rousseauniana o anarquista!–, sinó un element de diferenciació i de distinció socials. La cultura ha de tenir com a primer objectiu marcar distàncies, aixecar tarimes, separar els alumnes «aptes» dels alumnes «inaptes» o incapacitats.

La lectura dels nous programes d'ESO fa feredat. El Ministeri n'ha previst fins als punts més insignificants. A tall d'exemples, en primer caldrà explicar el relleu dels continents, però fins a segon no se'n podrà conèixer el mapa polític. La Geografia humana i econòmica haurà de ser coneguda en tercer –amb un gran protagonista, l'«espai geogràfic espanyol»–, però fins a quart no s'estudien els canvis històrics... del segle XV! La història contemporània ocupa menys espai que la història medieval. I així, fins a un llarg etcètera.

Al Batxillerat, les coses no van millor. Ara que hem entrat en el tercer mil·lenni, l'assignatura Història del Món Contemporani torna a primar els continguts del segle XIX per damunt dels del XX. Hi ha temes certament apassionants: «L'Anglaterra victoriana», «La França de la III República i l'Alemanya Bismarckiana», «L'Imperi Austro-Hongarès i l'Imperi Rus», etc. L'assignatura Geografia es desenvolupa al voltant de les unitats següents: «1. Espanya en el sistema món»; «2. Espanya a Europa»; «3. Natura i medi ambient a Espanya»; «4. L'espai geogràfic i

les activitats econòmiques»; i «5. Recursos humans i organització espacial a Espanya».

L'ASSIGNATURA COMUNA «HISTÒRIA»

Però els canvis més evidents es produeixen a l'assignatura Història, l'única de tipus comú de l'àrea de ciències socials en el nou Batxillerat —és a dir, que han de cursar obligatòriament tots els alumnes, independentment de la seva modalitat. Es tracta, a més, com ha estat remarcat, d'una matèria amb una forta incidència a les Proves d'Accès a la Universitat.

L'assignatura s'ha centrat, d'ençà de l'aparició del Batxillerat-LOGSE, en els grans canvis polítics, socials i econòmics de l'Estat Espanyol durant les dues darreres centúries —amb una atenció significativa a la Història de Catalunya, o de les altres comunitats amb competències plenes. Així, la matèria arrenca amb la Crisi de l'Antic Règim i es clou amb la Transició. Amb tres hores a la setmana, i amb un alumnat cada cop més divers, el programa ha provat a bastament una notable coherència quant a continguts, i també un ajustament correcte a allò que és possible fer —fer bé— des d'aquests condicionants. A Catalunya, per exemple, on el Batxillerat-LOGSE es troba totalment universalitzat, el parer del professorat i dels alumnes ha estat molt positiu.

La matèria trencava, a més, amb el que havia estat una constant de l'assignatura Història d'Espanya i dels països hispànics, impartida a l'antic tercer de BUP. Aquesta assignatura —com també la Història de les Civilitzacions de primer de BUP— s'iniciava

en la prehistòria i pretenia estendre's fins al segle XX. Tanmateix, tot i que va arribar a disposar de cinc hores setmanals, i que s'adreçava a un col·lectiu d'alumnes més reduït i selectiu, el programa restava inconclòs a la majoria de centres. A començament del decenni de 1980, una tesi doctoral va provar que més del 90 % dels alumnes de Catalunya no havien estudiat mai el segle XX. No crec que les xifres puguin ser gaire diferents en altres territoris. En la mateixa línia, un programa de televisió va palesar que els alumnes de primer de carrera de Geografia i Història de Catalunya eren incapaços d'ubicar correctament o d'explicar alguns trets significatius de personalitats històriques com Manuel Azaña, Francesc Macià o Francisco Franco.

La lliçó és clara: quan en un programa hi és «tot», són sempre els darrers temes els més castigats. En història, això vol dir la història contemporània, és a dir, justament aquella que dona més claus per entendre el present. Cal recordar, per exemple, que la majoria dels actuals alumnes de segon de Batxillerat ni tan sols havien nascut el 23 de febrer del 1981.

El nou programa del decret de mínims sembla ignorar aquesta realitat, o bé actuar a posta, potser amb l'objectiu que els nostres estudiants desconeguïn els esdeveniments més rellevants (i més punyents) de la història del segle passat. Així, l'assignatura, per a la qual el Ministeri no preveu cap augment horari, s'inicia ni més ni menys que amb «El procés d'hominització a la península ibèrica: noves troballes», i acaba amb «Els governs democràtics i la integració a Europa». ¿Incompetència o mala fe?

D'altra banda, la «Història» que imposa el Ministeri segueix un discurs exclusivament polític, i, en tots els casos, vinculat a la idea d'«unitat nacional» espanyola. Analitzem, a tall d'exemple, com s'aborda un tema que sempre resulta significatiu –el del regnat dels Reis Catòlics:

5. Els Reis Catòlics: la construcció de l'Estat modern

Unió dinàstica. Conquesta del regne nassista i annexió del Regne de Navarra.
La projecció exterior. El Descobriment d'Amèrica.

En aquest cas, els mínims del Ministeri són certament una «perla», tant pel que diuen com per allò que oculten. D'una banda, s'afirma la construcció d'un –en singular– estat modern, tot rebatent l'evidència –i, òbviament, la riquíssima tradició historiogràfica d'arrel catalanoaragonesa. D'altra banda, se subratllen les annexions d'aquells territoris que acabaran conformant la «unitat nacional» –per davant, per exemple, de la recuperació dels comtats del Rosselló i la Cerdanya o del regne de Nàpols. Finalment, s'oculten tots els trets socials, culturals i ideològics que, segons una llarga tradició historiogràfica internacional i pròpia, donen sentit al

regnat d'aquells monarques: la formació de la Inquisició castellana, l'expulsió dels jueus, la segona guerra dels Remences i la Sentència Arbitral de Guadalupe, la irrupció de l'Humanisme, etc.

I DEMÀ,
O DEMÀ PASSAT?

El decret de mínims, i, més en general, la política de desmuntatge de la LOGSE, planteja un interrogant seriós. Què passarà demà, o demà passat, quan els socialistes tornin al poder –sols o en companyia? El govern del PP ha optat per imposar la seva majoria absoluta, sense cap atenció a la resta de forces polítiques parlamentàries, a les administracions amb competències educatives –com la Generalitat de Catalunya, que segons l'Estatut de 1979 (una llei orgànica en vigor fins que es demostraria el contrari) disposa de «competències plenes» en aquesta matèria–, ni tan sols als agents educatius i als inerlocutors socials. Pot esperar un tractament diferent quan passi a l'oposició?

I encara: es pot admetre que el sistema educatiu sigui, per definició, fluctuant i conjuntural, en funció de les majories electorals? □

Humanitats i educació: un debat obert

Eva Serra i Puig

La remodelació política d'Europa inquieta els vells estats europeus. La majoria d'aquests estats són fruit d'una política d'expansió militar d'origen dinàstic, aliena a la formació i l'existència dels seus pobles, els quals ha dominat durant segles. Durant un parell de segles, si més no, el mercat controlat per fronteres, la moneda, l'exèrcit amb funcions exteriors i interiors, la policia o la política educativa, cultural i lingüística, entre d'altres coses, han estat la base de la seva força. Però aquests vells estats ara estan obligats a un reajustament perquè amb la formació de la Unió Europea ni moneda, ni exèrcit, ni policia ni mercat sembla que hagin de funcionar com fins ara. Els vells estats tremolen i es defensen i es defensaran amb les dents. Ara més que mai volen continuar existint a través d'un control estricte sobre la llengua –la de l'estat– la cultura i l'educació. Saben que els interessos financers, econòmics i fins i tot logístics no poden continuar com fins ara i han assumit l'obligació d'acceptar-ho, però que aquest reajustament pugui significar un renaixement polític d'una Europa dels pobles, això estan disposats a impedir-ho de totes totes. Aquí hom troba la clau d'una nova

ofensiva estatalista a Europa, en nom d'una racionalitat falsament cívica i fent un ús malèvol de les crisis del Balcans o de les crisis de la vella Rússia.

La història europea ha tendit a buscar raons històriques que legitimin l'existència dels seus estats. Potser un dels casos més acabats ha estat França amb la mitificació de la seva República. Encara actualment circula una revista anomenada *La Raison. Le mensuel de la libre pensée*, l'única i constant preocupació de la qual és «la défense de l'unité et indivisibilité de la République» i, en nom d'aquesta República indivisible i laica, ataca amb una duresa sagnant i desconcertant tant la moderada «Carta europea de les llengües regionals», com els porucs acords de Matignon sobre Còrsega o les tímides reivindicacions bretones.

Mentre els mites de la historiografia dels pobles sense estat han estat una i altra vegada repetidament fustigats, la mitologia historiogràfica estatalista ha estat una i altra vegada ensalçada i respectada. Els perills de la faldilla escosesa denunciats per E. J. Hobsbawm, per exemple, mai no són seriosament contrarestats del tot per cap visió crítica envers la política de plantacions d'Oliver Cromwell a Irlanda. Això sense oblidar tota la política colonial anglesa fora d'Europa, començant pel sa-

Eva Serra i Puig és catedràtica d'Història Moderna a la Universitat de Barcelona.

queig de Bengala del 1757 i acabant per la guerra de les Falkland/Malvinas els anys 80 del segle xx. Si hi rumiem una mica, fins i tot podríem observar que sovint els valors dels mites més resistencialistes de les nacions d'existència repetidament negada solen ser prou diferents qualitativament parlant dels mites de la dominació estatalista. Només cal comparar la mitologia dels reis Catòlics amb la mitologia entorn de la derrota d'Almansa. Tampoc no és casual que sovint s'hagin fet comentaris sorneguers al fet que la majoria dels mites dels pobles sense estat ballin entorn de causes perdudes, des del nostre onze de setembre català fins al setge de Drogheda dels Irlandesos. Aquesta és una cançó repetida moltes vegades. La història no està desprovista d'ideologia i la necessitat de supervivència requereix els seus referents propis. Per aquesta raó, mentre que els mites històrics de les formacions històriques sense estat han sobreviscut fora de les aules, els mites històrics dels estats triomfants han estat refrendats pels ministeris d'educació a través de les aules.

La història d'Espanya durant el franquisme va arribar a ser al mateix temps tan exloent i tan degradant –només cal donar un cop d'ull a l'«Imperio Imperial» d'*El Florido Pensil* d'Andrés Sopeña (1994)– que fins i tot la mateixa transició sense ruptura va haver de transigir amb alguns canvis pel que fa al model pedagògic d'història i es va veure obligada a cedir unes quotes d'autonomia per als programes pedagògics –és a dir, la famosa quota del 45% de continguts de les autonomies amb llengua pròpia. Afer una mica humiliant perquè la llibertat historicoeducativa de les nacions sense estat no es pot mesurar en termes de quotes.

L'afer no rau en les quotes sinó en la llibertat completa de criteris.

Tanmateix, fa un cert temps que en això també comencem a anar cap enrere com els crancs. Amb una transició tan vergonyant, lògicament l'integritisme espanyol s'ha refet ràpidament i torna a aixecar el cap amb una fúria impressionant. Com molts de nosaltres ja sabíem, el franquisme no ha estat cap anècdota que es pugui esborrar amb dos dies. El franquisme ha provocat a les diverses societats que ha controlat unes transformacions socials, econòmiques i culturals perdurables. La pràctica conscient de la desmemòria amb relació a la destrucció exercida pel franquisme, no sols permet ara presentar el reinstaurat rei Borbó com a l'heroi de la democràcia –com ha fet Gonzalo Anes en el cicle dels *25 años de Reinado*–, sinó que ha permès al nou règim fer veure que sortiem d'una etapa de neutralitat nacional i social, obviant el fet que el franquisme ha estat una etapa decisiva de construcció estatal per la violència. En la nostra història, cada etapa de construcció estatal mai no ha estat neutral: ha estat presidida per dues constants, l'hegemonia de l'exèrcit, l'església i els sectors socials més retardataris peninsulars, i la negació de l'existència de formacions socials diferenciades. L'esquerra no sempre ha volgut corregir això i sovint s'ha limitat a un discurs social desprovisat de la carrega política necessària per fer la crítica a l'estat i dotar la població de continguts polítics, culturals i lingüístics en profunditat. L'esquerra espanyola es va negar durant la transició a admetre que la fi de Franco situava això que anomenem Espanya en una crisi d'estat oportuna per tal de no tornar a reproduir cap mena de nou estat integrista.

L'esquerra espanyola, una vegada més, va avantposar els interessos estatalistes a qualsevol visió de llibertats catalanes o basques. Els seus millors aliats van ser els regionalistes de torn. La solució va ser les 17 parcel·letes, a les quals actualment el mateix PP al·ludeix irònicament i potser en bona llei –tenint en compte la política liquidacionista del regionalisme català. Aquestes van ser les bases polítiques d'una transició o transacció que permeten explicar que en poc més d'una dècada l'integrisme espanyol hagi recuperat les posicions aparentment perdudes. La seva continuïtat és consubstancial a la reproducció del que ha sigut el seu estat de sempre. Pel que sembla, ni tan sols hi ha hagut relleu d'oligarquies i les «autonomies històriques» són un model de personal subaltern cada dia més patètic. En el terreny de la cultura i l'educació, l'administració socialista no va fer més que deixar el terreny abonat. Pel que fa a la cultura només cal tenir present que l'administració socialista va impedir la desaparició del Ministerio de Cultura, el qual ara mateix destina la meitat del seu pressupost a infraestructures madrilenyes (entre altres al Reina Sofia, un museu en gran part farcit d'obres que són fruit d'una operació política i cultural antipopular i de rapinya (com en el cas de les obres de Dalí).

Si els quadres de Dalí han d'estar al servei del Reina Sofia, lògicament la història ha d'estar al servei de l'Estat, igual que els papers de la repressió contra els republicans han de ser al fins ara tenebrós casalot de Màrtires de Alcalá, 9, de Salamanca, esdevingut Archivo Histórico Nacional secció Guerra Civil.

Des de l'octubre del 1996, si més no, l'integrisme espanyol, un cop superat el

petit ensurt d'uns pocs anys, està resorgint amb força. L'octubre del 1996 la ministra Esperanza Aguirre ja declarava des de León, i com a colofó de la inauguració del curs escolar, la intenció del govern espanyol d'«acometer con urgencia la reforma» dels estudis d'Humanitats. De fet el PP en les seves campanyes electorals ja s'havia compromès el 1996 i el 2000 a una reforma de l'ensenyament de Ciències Humanes de cara al segle XXI. Tot plegat eren els inicis de l'ofensiva espanyola contra la migrada autonomia dels continguts de la LOGSE i contra les competències plenes en cultura i ensenyament.

Evidentment hi havia una excusa magnífica: la necessitat de reavaluar les Humanitats cada dia més devaluades per l'èmfasi posat per la nova societat o la nova economia en les matèries anomenades tecnològiques, perquè aquesta societat, en accelerar el camí de les tecnologies només fa que voler confondre tècniques amb coneixement, una confusió d'intencionalitat més virtual que no real i al servei dels interessos d'alguns monopolis informàtics i de la comunicació.

Però, amb l'excusa de la necessària revaluació de les Humanitats el PP ha emprès una ofensiva ideològica per imposar-nos un cop més la vella i coneguda història d'Espanya. En aquest procés no han volgut anar sols i hi han implicat persones i institucions de la societat civil que ingènument o plenament conscients s'hi han deixat implicar. El projecte de decret d'Esperanza Aguirre del mes d'octubre del 1997 ja va ser fet sobre la base de recórrer a un informe previ de professors universitaris. Però aleshores el PP encara no posseïa majoria absoluta i va haver de retirar el decret. Aquesta situació va canviar a

partir del 12 de març, amb la majoria absoluta del PP. El 25 d'abril José Maria Aznar en el seu discurs d'investidura «me preocupa en particular –deia– el conocimiento de nuestro pasado en común, fundamental para construir el futuro», lògicament, d'Espanya. En aquesta nova legislatura el PP ja no va recórrer a uns quants catedràtics universitaris sinó a la Real Academia de la Historia de Madrid, presidida per Gonzalo Anes. La Real Academia que, tot i els seus orígens borbònics, durant el segle XIX havia fet una certa tasca encara vàlida als nostres dies. (Poso com a exemple d'aquesta tasca l'edició dels processos de Corts medievals catalans, és a dir, l'edició de les actes de la vida parlamentària medieval catalana o l'impuls, sota la direcció de Celestí Pujol i Camps, en l'edició d'una gran quantitat de documents relatius a la Guerra dels Segadors.) Ara, però, l'Academia ha perdut el nord. Sota la pressió del PP s'ha polititzat potser més que mai no ho havia fet i ha perdut credibilitat moral. Tots els historiadors catalans que hi són dins, com a numeraris o com a corresponents, un cop vists els efectes de l'informe, o bé han dit que no en sabien res, o bé han fet una crítica de circumstàncies o bé, encara pitjor, s'han limitat a fer-se fonedissos. Ningú no ha donat autènticament la cara; ningú no ha esquinçat cap carnet i més d'un, de segur, juga més d'una carta. El cert és que la nostra societat civil està en hores baixes. I mentre la Real Academia de la Historia atacava les ikastoles basques i els manuals escolars gallecs, ha fet mutis, en canvi, respecte a la política de la Generalitat Valenciana d'imposar que el valencià ni figuri com a llengua catalana en els llibres de text domèstics.

Enmig del batibull corporatiu del professorat per mantenir la seva dignitat professional i d'esgarrapar com sigui hores dels programes de l'ESO, el Batxillerat i la FP de la reforma, el debat profund és el paper de la història, la llengua i la literatura en la formació com a ciutadans de la consciència de les noves generacions.

L'Estat espanyol, un estat relativament recent com a tal però fet a cops de setges, de «pronunciamientos» –paraula intraduïble– militars, de sabres i de guàrdies civils, no vol renunciar a «la historia común». És difícil admetre que existeixi una «historia común». No és gens difícil, en canvi, admetre que hi ha una història desgraciadament compartida. Les diverses societats amb caràcter nacional propi o no que han viscut sota la fèrula de la monarquia hispànica primer i sota la subjecció de la monarquia borbònica més tard, sense oblidar els intents, des del segle XIX, de fer de la Pell de Brau un estat suposadament liberal, saben que, efectivament existeix una història d'Espanya. Aquesta no és ni més ni menys que una història de sang i foc, d'expulsions i de neteja ètnica. No és massa difícil fer la història d'Espanya. És efectivament una història de reis i de batalles i és la història de l'acarnissament d'unes classes poderoses contra llurs pobles. Endavant, doncs, amb la «historia común».

Tal com ha estat dit en el debat de la premsa sobre el decret d'humanitats ara ja aprovat, tota la confiança, una vegada més, queda depositada en mans dels professionals de l'ensenyament. Això fins ara ha funcionat. Si a Catalunya o al País Valencià hi ha hagut unes generacions formades sota el franquisme que s'han professionalitzat en les tasques d'ensenyament

ment i, en lloc de parlar de les glòries de «Carlos I de España y V de Alemania», s'han dedicat a explicar també i sobretot les germanies amb tots els seus clarsobs-curs, o a parlar de la neteja ètnica contra jueus i contra moriscos i de la neteja ètnica també a Amèrica des de l'arribada dels Cortés o dels Pizarros, això és deu a la responsabilitat cívica dels ensenyants, malgrat els imperatius oficials que, sanament, no tothom va seguir. Pocs dels ensenyants, almenys dels Països Catalans, s'han emmirallat mai amb les proeses de l'«Imperio Imperial». Encara més, la història explicada pels nacionalismes reivindicatius i de resistència ha tingut tan bona salut democràtica que els historiadors han estat no sols crítics amb la història de l'estat sinó que també han observat millor que ningú les contradiccions polítiques i socials de la història pròpia. Han estat decisius en la formació d'una consciència nacional autònoma i crítica. Per a tots nosaltres, homes i dones de la perifèria mediterrània, és difícil saber què ha passat a les escoles i instituts en d'altres latituds. Recordo que l'any 1978 per exemple la premsa local oficial d'Extremadura no deixava de repetir dia sí i dia també el lema encara vigent de: «Extremadura, vientre de conquistadores». És segur que cal fer canvis en molts llibres d'història i no precisament entre els llibres docents bascos. Però, això no és cosa d'ordre imperatiu. Els anys de «democràcia» no han servit a molts indrets de la Pell de Brau per fer les revisions pertinents. Però mentre un Sanpere i Miquel o un Víctor Balaguer o un Ferran Soldevila, o un Vicent Boix o un Josep M. Quadrado han hagut de passar per un garbell, no sempre del tot just, vaques sagrades de la història d'Espanya

com don Ramon Menéndez Pidal han pogut escriure (1963) amb impunitat increïble coses com

Las Casas [...] ni era santo, ni era impostor, ni malévolo, ni loco; era sencillamente un paranoico [...] Entonces, para exculpar la total falta de caridad, la falsedad mostruosa y contumaz en un hombre de vida religiosament ascética, no hay que acudir al escamoteo de la falsedad, practicado por Quintana y por todos los demás biógrafos; hay que recurrir a la única explicación posible, la enfermedad mental. [...] el paranoico no es un loco, no es un demente, privado de normal raciocinio; todos sus juicios son normales, salvo los relacionados con una idea fija preconcebida, los cuales son fatalmente falseados, sistematizados para conformarlos con el preconcepto. La idea fija de Las Casas [...] es que todo lo hecho en Indias por Colon y por los españoles, todo era diabólico [...] mientras que todo lo hecho por los indios es bueno y justo. Algunos enfermos mentales padecen delirios profetísticos; Las Casas es uno de ellos, que al ver que no consiguen anular lo hecho por España en América, profetiza la anulación de España.

«No podemos tener 17 sistemas distintos», ha dit Pilar del Castillo. Ara hem de pagar peatge pel camí que es va emprendre per diluir les reivindicacions nacionals de bascos, gallecs i catalans. Això també és un episodi més de la història d'Espanya, que confon les reivindicacions sobiranes amb les divisions administratives i assimila les autonomies polítiques d'aquelles societats que necessiten eines polítiques pròpies amb parcel·les de poder polític clientelar. La revisió de la LOGSE no

més respon a l'exigència d'uniformitzar el sistema educatiu per evitar de totes totes la formació de consciències polítiques alliberades de la tutela estatalista. Tampoc no s'ha de descartar el rerefons d'interessos econòmics d'aquest camí de retorn al vell model franquista. Darrere hi ha també els interessos econòmics derivats del negoci dels llibres de text. Els atacs de la Real Academia de la Història han anat dirigits especialment contra Galícia, el País Basc i Catalunya. La denúncia de tergiversació de la història o de privilegiar la història contemporània no és més que la denúncia d'una història que per primer cop s'ha mig alliberat de les invencions estatalistes i que, a més, vol passar comptes amb el passat franquista. Cal distingir entre interpretar i tergiversar. Davant de la història de Galícia del segle XV només hi ha dues opcions: parlar dels irmandinhos i posar en quarantena la mitra de Santiago o posar-se al costat del trastamarisme amb totes les seves intrigues i ambicions aristocràtiques i deixar la interpretació dels irmandinhos a la intempèrie. Dir qui interpreta o qui tergiversa està sovint en un pla ideològic. No sé què diuen els llibres de l'editorial Galaxia però no dubto de quina és la visió nacional gallega i quina és la visió espanyola. Pel que fa a la història de Catalunya no dubto que la visió nacional catalana de la guerra de Successió és la visió d'una guerra fora d'uns termes merament dinàstics amb una valoració positiva de la resistència de la Junta de Braços del 1713 i una visió crítica de l'entronització borbònica. En cap cas la visió nacional catalana pot acceptar que els Borbons siguin la modernitat. Per a Catalunya van significar la fi de la via parlamentària al món contem-

porani. Quan els senyors de l'Academia s'esgarrifen perquè a Catalunya en un llibre de text apareix un «Felip II de Castella», revelen saber molt poca història. Revelen no saber que, si van a la documentació catalana del segle XVI a la recerca del rei «prudente» no el trobaran per Felip II simplement. També revelen no saber que durant la Guerra dels Segadors la documentació històrica va anomenar els reis hispànics «reis de Castella». Però darrere de tot això hi ha també diners. Els diners del negoci editorial. La reforma de les humanitats és també una ofensiva del negoci editorial que amb l'increment de la pluralitat d'interpretacions històriques ha vist perjudicats els seus interessos. Els grans, en nom de la qualitat, o millor dit de l'ortodòxia, es volen menjar els petits que s'han atrevit amb més o menys encert a campar pel seu compte enfront d'un pensament únic i d'una història oficial imposada. La visió oficial, a més, s'atreveix a distingir entre «lo singular y lo general», «lo común y lo diferente», tot volent reduir el sentit de totalitat d'una societat per tal de convertir-la en un fragment anecdòtic d'una altra totalitat, aquella sí essencial. Ni catalans, ni gallecs, ni bascos tenim cap culpa de les aberracions historiogràfiques derivades de la política de les «17 parcelas». Sabem perfectament distingir entre una formació històrica nacional i una regió o província administrativa. El 1992 es van editar 2.600 manuals i el 1999 se n'editaren 25.000. Els tiratges han pogut passar en alguns casos de 30.000 a 3.700 exemplars. Tanmateix, la mateixa Asociación Nacional de Editores de Libros de Texto no s'estan de dir que no estan massa preocupats perquè el negoci editorial gallec en

llibres de text no passa del 20 %. Però evidentment del que es tracta és d'evitar que el fenomen s'estengui.

Però el tema de les humanitats i la seva funció escolar s'inscriu en un context molt més complex que no el que s'inscrivía fins fa ben poc. Ara som en una triple cruïlla, la de l'estatalisme que no vol desparèixer –no es tracta pas, no obstant, d'un poder públic protector ja que l'estat cada dia està abandonant més les funcions públiques en un procés en tot moment de privatització desaforada–, la del destí d'una Europa, que pretén ser autònoma però que arrossega uns tics que la porten a esdevenir més una caricatura de si mateixa o un museu del seu passat que no pas un espai creatiu de noves relacions socials i polítiques més justes i menys infeudades; i finalment, dins aquesta Europa, com a mínim conservadora, trobem el desafiament de la recepció diària per part del conjunt europeu de fornades d'immigració procedents de móns culturals molt diversos; és l'estat que planteja, no sols la regulació d'aquestes noves migracions amb lleis restrictives inacceptables, sinó que també vol la seva integració cultural estrictament en espanyol. No és cap disbarat relacionar la retòrica patriòtica espanyola escenificada a San Millán de la Cogolla el juliol passat i les lleis d'immigració tipus l'actual llei d'estrangeria.

Tractar el tema de les Humanitats des de la perspectiva d'una nació sense estat ens obliga a parlar d'aquests tres reptes: l'estatalisme ferotge, l'uropeisme miserable i la immigració plural, sense oblidar la preferència de les nostres classes governants actuals per fer-se un bagatge tècnic i cultural als EUA, d'on tornen convertits en gestors per adaptar la nostra existència

als reptes de la mundialització. Molts d'ells un cop retornats al país dels cecs on el borni és el rei poden abandonar amb armes i bagatges els estudis que els havien portat al cor del sistema imperial, per situar-se com a predicadors tecnològics des dels mitjans de comunicació o com a gestors dins el sistema polític autonòmic o estatal i posar les bases de la nostra integració subordinada dins el sistema imperial. No és gens estrany que el periodista Robert Kaplan en el seu viatge al futur de l'Imperi, tot recollint paraules alienes, digui que per als homes de negocis dels EUA resulta «molt més rendible importar el talent de la resta del món que ensinistrar la gent de casa, sobretot quan la qualitat infima o inexistent de l'educació nacional [americana] i un nivell d'ingressos procedent dels impostos totalment insuficient contribueixen a deixar en ridícul moltes escoles nord-americanes». Els talents de fora de l'imperi són reciclats per l'imperi per posar els països d'origen al ritme de l'imperi.

Tot plegat, vol dir que –digui el que digui l'imperi– segurament les velles idees del sistema públic europeu destinades a veure en l'educació pedagògica una escola cívica amb valors morals d'una ciutadania amb drets i deures, no han prescrit. Europa no ha de deixar-se arrossegar per cap model a l'americana. La diversitat mai no ha de ser sinònim d'un etnicisme desprovist de valors de ciutadania. El model americà, encara un model de frontera, es correspon directament amb el panorama d'una societat on es desenvolupa, més que una societat dividida en classes a l'europea, una societat amb estructures quasi estamentals separades per la identitat ètnica que fa funcions específiques de diferen-

ciació sovint al servei del grup anglosaxó i amb mecanismes de fluïdesa social reals però molt condicionats per una realitat ultraliberal i políticament molt desprovista d'obligacions públiques.

Els professionals que han de fer l'ensenyament-aprenentatge de les humanitats en els graus escolars corresponents hauran de batallar contra dos obstacles: el procés de desintegració social i econòmica a què la mundialització vol abocar els autòctons i els immigrants i l'estatalisme més ferotge que vol fer de l'estat un instrument no pas d'integració i formació de ciutadans sinó de domesticació social i política amb bones dosis d'integrisme estatalista. El fracàs escolar, només observat en termes acadèmics, és fonamentalment el fracàs en la formació de ciutadans, especialment provocat per un entorn que no garanteix als alumnes, del grau que sigui i de la condició que sigui, una sortida laboral digna en el marc d'una societat viva i creativa. La moral i l'ètica no són valors aliens a la vida material de la gent o a les expectatives socials i nacionals de les persones. Una anàlisi purament acadèmica del fracàs escolar és enganyosa perquè s'inhibeix de situar les bases socials reals del desinterès de l'alumnat envers allò que s'ensenya i aprèn, sigui el que sigui. Un de cada cinc membres de la comunitat escolar —esgrimien els vaguistes de l'ensenyament del passat mes de març del 2000— acaben l'ensenyament obligatori sense un domini adequat de l'expressió oral i escrita. Al mateix temps, la preocupació anava dirigida a reivindicar més recursos per a l'ensenyament públic i a denunciar l'opció de privatització feta per totes les administracions, des de la de Madrid fins a les autonòmiques. El siste-

ma polític actual, estatal i autonòmic, està abandonant a la seva sort els esforços dels ensenyants. És molt fàcil dir que el professorat ha de preparar la gent per aprendre en lloc d'entrenar per aprovar. S'ha de donar suport polític, amb tot i per tot, als que actualment estan treient socialment les castanyes del foc de la situació de desvertebració nacional que estem vivint. L'estat només intervé per no perdre peu en el control de la societat; l'autonomia es debat en termes de pura voluntat de gestió i res més, i l'arribada de nova gent troba un personal educatiu en la indefensió més total.

L'actual construcció d'un sistema polític europeu, si no volem que Europa sigui només un mer espai de lliure mercat econòmic amb més o menys dependència dels EUA, ens obliga a dotar la població de formació humana històrica perquè tot allò que ha format part del patrimoni històric europeu —des de l'emergència dels pobles fins a la democràcia política, passant per les lluites obreres i populars— sigui el referent de les noves generacions de casa nostra, vinguin d'on vinguin. Aquest llegat no és per a nosaltres cap història estatal. Una història estatal per progressista i modernitzada que es pugui presentar, i menys encara l'Estat espanyol que ens ha tocat patir, no reflectirà la història d'unes formacions històriques que no són particularismes sinó formacions històriques o nacions sense estat. En el nostre cas, hem viscut de manera prou diferent la formació de l'Estat. Si descriure Indibil i Mandoni com a catalans fa riure, no cal dir el despropòsit que comporta fer una història d'Espanya des de o més enllà de la «Reconquista».

Tota aquesta involució en bona me-

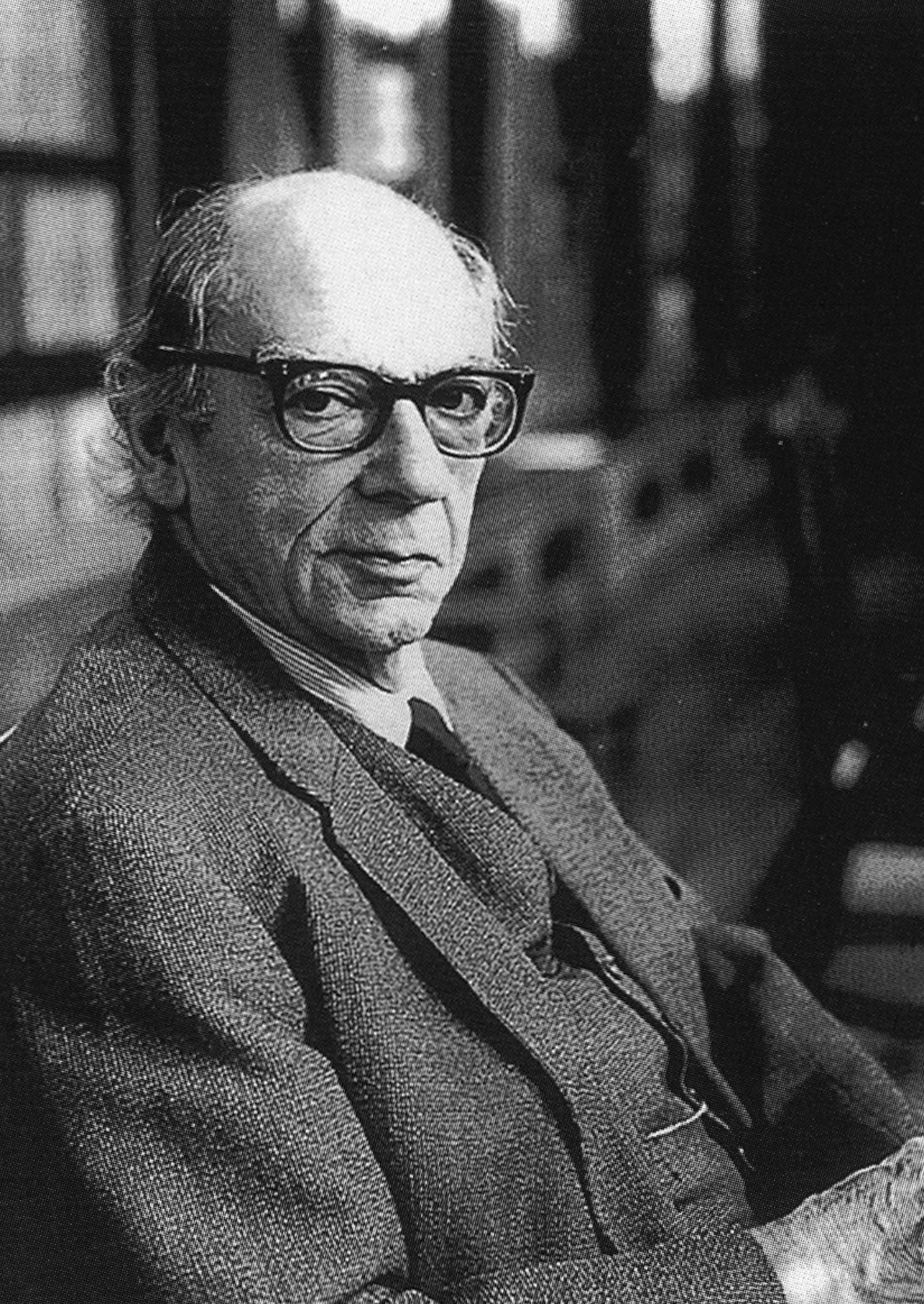
sura ha estat possible per les incongruències històriques d'una esquerra que ha maldat més per accedir al poder que no pas per defensar les necessitats de la societat que diuen representar. Després de més de vint anys d'autonomia, la classe política autònoma, fins i tot aquella que diu defensar les reivindicacions nacionals, només ens ha sabut portar al decret de la senyora Pilar del Castillo i difícilment ens sabrà defensar de les tres noves lleis que ens amenacen: la de la Formació Professional, que en nom de l'homologació europea posa en mans de l'estat les qualificacions, les titulacions i els convenis laborals amb les empreses, liquidant qualsevol política autònoma en aquest camp; la llei d'universitats de Jorge Fernández Díaz que, feta en l'etapa de Mariano Rajoy, no té bon aspecte, tot i dir que tindrà present l'informe Bricall –un informe discutible però fet amb rigorositat i valentia, i que posa el dit a la nafra dels dèficits actuals de les universitats de l'Estat espanyol–; el districte obert, la mobilitat docent i discent, acompanyats de les quotes de control estatal per la via dels plans d'estudis i per la via del sistema d'oposicions; tot acompanyat de la intervenció judicial contra els estatuts elaborats per les mateixes universitats –com està passant amb les normatives lingüístiques de les universitats Rovira i Virgili de Reus-Tarragona i Pompeu Fabra de Barcelona– o acompanyat de la discrecionalitat intervencionista de caràcter clientelar com les intervencions zaplanistes en l'estructura universitària valenciana, tot és un preludi poc reconfortant de la futura Llei de Reforma Universitària. Tot apunta a actuacions privatitzadores de la universitat, a controls ideològics i lingüístics externs a la univer-

sitat o interns si més no per inhibició –deixant que llengua i continguts només es regeixin per «lleis» de mercat i continguts de moda o imposats per eixos d'interessos no sempre necessàriament els més adequats. És difícil no dubtar de les intencions i la bondat del districte obert, especialment quan en altres nivells, com en el cas del professorat de llengua i literatura catalana, no s'admet la mobilitat catalanovalenciana del professorat. Finalment, la llei de qualitat de l'educació, que pretén modificar les tres lleis bàsiques sobre l'ensenyament primari i secundari: la LODE (la Llei del Dret a l'Educació del 1985), la LOGSE (la Llei del Sistema Educatiu del 1990) i la LOPEG (la Llei de Participació, Avaluació i Govern dels Centres del 1995); que pretén separar els alumnes, segons el rendiment, entre la branca de la formació professional, la branca del batxillerat i l'alumnat que no segueixi estudiant. Aquest darrer és un tema molt vi-driós perquè pretén una discriminació molt primerenca entre l'alumnat i atempta els principis més elementals d'igualtat i d'integració de la població, fet que es fa cada dia més peremptori, si tenim en compte que estem immersos, vulguem o no vulguem, en la tan esmentada globalització. Una cosa és la necessitat d'identificar l'heterogeneïtat de les aules i l'altra admetre-la com un fet perdurable i irreversible. En tot cas cal una estandarització cultural que eviti al màxim la formació de mosaics ètnics a l'americana fruit de la liberalització a ultrança. I encara queden més amenaces pendents. La ministra Pilar del Castillo ens amenaça amb l'«estatuto de la función pública docente» i amb la «inspección de calidad», fins i tot en i sobre les autonomies amb

competències exclusives, per evitar «desvertebracions» i «localismos cerrados». Tanmateix, aquesta senyora oblida que, com a mínim entre els catalans o entre els bascs fa segles que funciona tàcitament la sana pràctica de la desobediència als dictats oficials. Aquella que –al marge dels imperatius oficials– fa que avui entre nosaltres sigui familiar el mapa dels Països Catalans o que ho sigui entre els bascos el mapa d'Euskalèria.

Entrats ja en el segle XXI, la presència de la història en el segon ensenyament hauria de ser l'experiència acumulada pel nostre país com una part d'Europa, on el fet estatal té el seu paper, però en cap cas pot substituir la història de la societat per la història de l'estat, i menys encara convertir la història de l'estat en història nacional. La història s'hauria de basar en l'explicació d'aquesta experiència i hauria d'anar encaminada a aportar arrelament cultural i social i formació ciutadana, és a dir identitat, solidaritat i ciutadania com a únic mitjà per tenir eines de defensa davant de les agressions del nou sistema econòmic mundial. La història catalana

en aquest sentit és especialment apta, per tal com no som davant d'un poble ètnic sinó d'una societat política complexa. No es pot admetre que els estats, quan veuen perdre les seves prerrogatives d'exèrcit, mercat i moneda, s'atrinxerin en la història i ens imposin un passat. El passat, lògicament, s'explica en funció de les necessitats i els valors presents. I és aquesta experiència acumulada, en tant que experiència històrica, la que pot servir per il·lustrar problemes actuals i donar eines de reflexió política. A l'escola Pere Vila de Barcelona hi conviuen actualment 25 nacionalitats; sense negar-los el cabal cultural propi, cap d'elles pot reproduir a Barcelona o a Milà, per exemple, les condicions de la societat d'on procedeixen. És aquí on cal posar els mitjans per una escola on els drets es corresponguin amb les obligacions i on les humanitats, la història inclosa, siguin el terreny de la formació cívica integradora. Qui no ho veu d'aquesta manera és que potser veu en la immigració uns sectors permanentment marginats destinats a cobrir per sempre unes funcions subalternes i a tothora mal pagades. □

El meu camí intel·lectual

Isaiah Berlin

I

LA FILOSOFIA D'OXFORD ABANS DE LA SEGONA GUERRA MUNDIAL

El meu interès per les qüestions filosòfiques va començar quan era un estudiant a Oxford a final dels anys vint i principi dels trenta, perquè la filosofia era una part dels estudis que seguien molts estudiants d'Oxford en aquell temps. Com a resultat d'un interès continuat en la matèria, el 1932 em varen cridar per a ensenyar-hi filosofia, i les meues opinions d'aquell temps estaven influïdes naturalment pel tipus de discussions que mantenien els meus contemporanis filòsofs a Oxford. Hi havia moltes altres qüestions filosòfiques, però els temes en els quals ens centràvem els meus col·legues i jo eren fruit d'un retorn a l'empirisme que havia començat a dominar la filosofia britànica abans de la Primera Guerra Mundial sota la influència de dos cèlebres filòsofs de Cambridge, G. E. Moore i Bertrand Russell.

VERIFICACIONISME

El primer tema que va ocupar la nostra atenció a mitjan i final dels anys trenta fou la naturalesa del significat, la seua relació amb la veritat i la falsedat, amb el coneixement i amb l'opinió, i en particular, la comprovació del significat en termes de la verificabilitat de les proposicions en què aquest era expressat. L'impuls vers aquesta qüestió provenia dels membres de l'Escola de Viena, deixebles ells mateixos de Russell i fortament influïts per pensadors com Carnap, Wittgenstein i Schlick. L'opinió de moda era que el significat d'una proposició era la manera en què aquesta era verificable, que si no hi havia forma de verificar allò que es deia, no es tractava d'una afirmació susceptible de veritat o falsedat, no es tractava d'una proposició factual i, en conseqüència, o bé era una proposició sense significat o bé un cas d'algun altre ús del llenguatge, com ocorre amb les ordres o les

---

Isaiah Berlin (1909-1997) escrigué aquest assaig un any abans de la seua mort, en resposta a la petició que li adreçà Ouyang Kang, professor de filosofia de la Universitat de Wuhan, Xina. «My Intellectual Path» és una mena d'autobiografia intel·lectual d'Isaiah Berlin i el seu darrer escrit. Ha estat inclòs a The Power of Ideas, recull d'assaigs de Berlin a cura de Henry Hardy publicat l'any 2000. © The Isaiah Berlin Literary Trust and Henry Hardy.

expressions del desig, en la literatura imaginativa o en altres formes d'expressió que no pretenen reclamar la veritat empírica.

Vaig ser influït per aquesta escola en el sentit que havia estat absorbit pels problemes i les teories que generava, però en realitat mai no vaig ser-ne un veritable deixeble. Sempre vaig creure que les declaracions que podien ser vertaderes o falses, plausibles o dubtoses, o interessants, tot i relacionant-se efectivament amb el món concebut de forma empírica (i mai no he concebut el món de cap altra forma, des d'aleshores fins avui), no calia que fossen, tanmateix, necessàriament susceptibles de verificació per un criteri demolidor, com afirmaven l'Escola de Viena i els seus seguidors del positivisme lògic. Des del principi, vaig entendre que les proposicions generals no eren verificables d'aquesta manera. Les afirmacions, tant en l'ús ordinari com en les ciències naturals (que eren l'ideal de l'Escola de Viena), podien tenir ple significat sense ser estrictament verificables. Si jo deia «tots els cignes són blancs», mai no sabia si ho deia amb relació a tots els cignes que existien o si el nombre de cignes podia no ser infinit; un cigne negre, sens dubte, refutaria aquesta generalització, però la verificació positiva en el sentit més ampli em semblava fora del meu abast; tanmateix, seria absurd dir que la proposició no tenia cap significat. Això mateix es podia dir de les proposicions hipotètiques, i encara més pel que fa a les proposicions hipotètiques incomplides, de les quals era manifestament paradoxal dir-ne que es podia demostrar que eren vertaderes o falses a través de l'observació empírica. Tanmateix, era clar que tenien significat.

Pensava en moltes altres declaracions d'aquest tipus que, clarament, tenien significat en el sentit ple de la paraula, però el significat de les quals escapava de l'estret criteri proposat, és a dir, l'observació empírica directa: el món dels sentits. Així doncs, tot i que vaig participar activament en aquestes discussions (de fet, allò que després fou conegut com la Filosofia d'Oxford començà a les reunions que manteníem els vespres a les meues habitacions, a les quals assistien filòsofs, posteriorment de tanta anomenada, com A. J. Ayer, J. L. Austin i Stuart Hampshire, influïts tots ells per l'empirisme d'Oxford i fins a cert punt també pel realisme d'Oxford, és a dir, la creença que el món exterior és independent de l'observació humana), tanmateix no vaig deixar de ser un heretge, per bé què, això sí, amistós. Mai no m'he apartat de les opinions que mantenia en aquell temps i crec, encara ara, que malgrat que l'experiència empírica és tot allò que les paraules poden expressar —que no n'hi ha altra, de realitat—, la verificabilitat no és l'únic criteri i ni tan sols el més plausible quant al coneixement, les creences o les hipòtesis. Aquest convenciment ja no el vaig abandonar en la resta de la meua vida, i ha donat color a totes les altres coses que he pensat.

Un altre tema que vaig sotmetre a la consideració dels meus joves col·legues era l'estatus de proposicions del tipus: «aquest rosa (tonalitat) s'assembla més a aquest vermell que no a aquest negre». Si es generalitzava, és clar que aquesta era una veritat que cap experiència no podria refutar, atès que les relacions entre els colors visibles estaven fixades. D'altra banda, de la proposició general no se'n podia dir que fos *a priori*, perquè no procedia formalment de cap definició i, per tant, no pertanyia a les disciplines formals de la lògica o les mate-

màtiques, a les quals s'adscriuen les proposicions *a priori*, enteses llavors com a tautologies. Així doncs, havíem trobat una veritat universal en l'esfera empírica. ¿Quines eren les definicions de «rosa», «vermell» i la resta? No n'hi havia cap. Els colors podien ser reconeguts només mirant, per la qual cosa les seues definicions eren classificades com a ostensives i d'aquestes definicions, no se'n deduïa res de forma lògica. Això s'assemblava a l'antic problema dels judicis sintètics *a priori* de Kant, que discutírem –com també problemes similars– durant molts mesos. Jo estava convençut que la meua proposició era, si no estrictament *a priori*, una veritat autoevident, i que la seua contradicció no era intel·ligible. Ignore si els meus col·legues tornaren mai a debatre aquesta qüestió, però el tema fou considerat formalment en les discussions que teníem en aquell temps. Corresponia a una opinió de Russell, continguda en una obra anomenada *Els límits de l'empirisme*.

FENOMENALISME

L'altre gran tema que els meus contemporanis discutien era el fenomenalisme. Això és, la qüestió de si l'experiència humana es limitava a allò proveït pels sentits, com ensenyaven els filòsofs britànics Berkeley i Hume (i en alguns dels seus escrits també Mill i Russell), o si per contra existia una realitat independent de l'experiència sensible. Per a alguns filòsofs, com Locke i els seus seguidors, l'esmentada realitat existia, tot i que no ens era directament accessible; una realitat que causava les experiències sensibles, que eren tot allò que podem conèixer directament. Uns altres filòsofs sostenien que el món exterior era una realitat material que podia ésser percebuda directament, o no percebuda, segons el cas. Això fou anomenat realisme, en oposició a la visió segons la qual el nostre món era completament creat per les facultats humanes –per la raó, la imaginació i així successivament–, que fou anomenada idealisme, i en la qual mai no vaig creure. Mai no he cregut en cap veritat metafísica, siguen aquestes veritats racionalistes, com les exposades per Descartes, Spinoza, Leibniz i, de forma pròpia i molt diferent, Kant, o les veritats de l'idealisme (objectiu), els pares del qual eren Fichte, Friedrich Schelling i Hegel, que encara tenen els seus deixebles. Val a dir que el significat, la veritat i la naturalesa del món exterior eren els temes sobre els quals reflexionava i sobre els quals, fins a cert punt, també escrivia; algunes de les meues opinions sobre això han estat publicades.¹

Un dels fenòmens intel·lectuals que em causà un impacte més gran fou la recerca universal de la certesa absoluta, per part dels filòsofs, la recerca de respostes que no poguessen ser dubtades, per obtenir la seguretat intel·lectual total. Des de bon començament, em va semblar una recerca il·lusòria. No importa com de sòlidament basada, d'estesa, d'indelegible o d'«autoevident» puga semblar una conclusió o una dada directa, sempre és possible concebre que alguna cosa pot modificar-la o, encara, alterar-la, malgrat que ara com ara hom no puga ni imaginar què podria ser aquesta cosa. Aquesta sospita que una gran part de la filosofia havia pres un camí il·lusori, dominaria posteriorment les meues idees en una connexió totalment nova i diferent.

Mentre estava ocupat a ensenyar i discutir el tipus de filosofia que he esbossat, m'arribà l'encàrrec d'escriure una biografia de Karl Marx. Les idees filosòfiques de Marx mai no em van semblar particularment originals o interessants, però l'estudi del seu pensament em va dur a investigar els seus predecessors, en particular els *philosophes* francesos del segle XVIII, els primers adversaris organitzats del dogmatisme, el tradicionalisme, la religió, la superstició, la ignorància i l'opressió. Vaig començar a admirar l'enorme tasca que s'havien proposat els pensadors de l'Enciclopèdia francesa, i la gran obra que desenvoluparen per alliberar els homes de la foscor clerical, metafísica, política, etc.. I per bé que amb el temps vaig arribar a oposar-me a algunes de les bases de les seues creences comunes, mai no he perdut ni la meua admiració, ni un sentiment de solidaritat amb la Il·lustració d'aquell període. Les meues crítiques tenien com a objecte, a més de les seues mancances empíriques, algunes de les conseqüències, tant lògiques com socials, dels il·lustrats. Em vaig adonar que el dogmatisme de Marx, i dels seus seguidors, derivava en part de les certeses de la Il·lustració del segle XVIII.

II

HISTÒRIA DE LES IDEES I TEORIA POLÍTICA

Durant la Guerra vaig servir com a funcionari britànic. Quan vaig tornar a Oxford a ensenyar filosofia, començaren a preocupar-me dos problemes centrals. El primer n'era el monisme –la tesi central de la filosofia occidental des de Plató fins als nostres dies–, i el segon, el significat i l'aplicació del concepte de llibertat. Vaig esmerçar força temps en la reflexió sobre tots dos problemes, que al seu torn donaren forma al meu pensament durant molts anys.

MONISME

Enlluernats pels èxits espectaculars de les ciències naturals en el seu segle i els anteriors, homes com Helvétius, Holbach, D'Alembert, Condillac, i propagandistes de geni com Voltaire i Rousseau, creien que, si es trobava el mètode adient, hom podia descobrir una veritat de tipus fonamental sobre la vida social, política, moral i personal, una veritat de la mateixa mena que la que havia aconseguit aquells triomfs en les investigacions sobre el món exterior. Els enciclopedistes creien que el mètode científic era l'única clau per assolir tal coneixement; Rousseau i altres creien en veritats eternes descobertes per mitjà de la introspecció. Més enllà de les diferències que poguessen tenir, pertanyien a una generació que estava convençuda que havia trobat el camí per a la solució de tots els problemes que havien afligit la humanitat des del seu origen.

Una tesi de més abast subjeia a aquesta: ha d'haver-hi una resposta vertadera a totes les preguntes vertaderes, i només una, sent totes les altres respostes falses, perquè en un altre

cas les preguntes no poden ser preguntes genuïnes. Ha d'haver-hi un camí que condueca els pensadors clarividents a trobar les respostes correctes per a aquestes qüestions, tant en els mons moral, social i polític com en el de les ciències naturals, tant si fan servir el mateix mètode com si no. I una vegada s'apleguen totes les respostes correctes a les més profundes qüestions morals, socials i polítiques que ocupen (o haurien d'ocupar) la humanitat, el resultat representarà la solució definitiva a tots els problemes de l'existència. Per descomptat, potser mai no aconseguirem aquestes respostes: els éssers humans poden deixar-se confondre en excés per les seues emocions, o poden ser massa estúpids o massa desafortunats per arribar-hi; les respostes poden ser massa difícils, poden fallar els mitjans o les tècniques poden ser massa complicades de descobrir; però, malgrat tot això, si les preguntes són genuïnes, les respostes han d'existir. Si no les coneixem, els nostres descendents potser les coneixeran; o potser els homes savis de l'Antiguitat les coneixien; i si ells tampoc no les coneixien, potser Adam les coneixia al Paradís; o si no, els àngels han de conèixer-les; i si aquests tampoc, Déu les coneixerà. Les respostes han de ser-hi.

Si hom descobreix les respostes a les qüestions socials, morals i polítiques, aleshores, prenent-les com allò que són –la veritat–, els homes no poden fer més que seguir-les, perquè no tindran la temptació de procedir altrament. I així es pot concebre una vida perfecta. Potser no s'assolirà, però en principi és possible formular-ne la concepció. De fet, cal creure per principi en la possibilitat de descobrir les úniques respostes vertaderes a les grans qüestions.

Aquest credo, certament, no era privatiu dels pensadors de la Il·lustració, per bé que els mètodes recomanats per altres pensadors diferien dels seus. Plató creia que la matemàtica era el camí cap a la veritat; potser Aristòtil pensava que ho era la biologia; jueus i cristians buscaven les respostes en els llibres sagrats, en els pronunciaments de mestres tocats per la inspiració divina i en les visions dels místics; altres creien que el laboratori i els mètodes matemàtics podien resoldre les coses; encara altres, com Rousseau, creien que només l'ànima humana innocent, l'infant no corromput, el camperol senzill, podria conèixer la veritat, molt millor en tot cas que no els corruptes habitants de societats fetes malbé per la civilització. Però allò en què tots estaven d'acord, i també els seus successors després de la Revolució Francesa, els quals potser deuriem trobar que la veritat era més difícil d'obtenir que no pas els seus predecessors, més ingenus i optimistes,² era que les lleis del desenvolupament històric podien ser –i ja ho havien estat aleshores– descobertes, que les respostes a les preguntes sobre com viure i què fer –la moralitat, la vida social, l'organització política, les relacions personals– podien ser organitzades a la llum de les veritats descobertes pels mètodes adequats, fossen els que fossen.

Això és una *philosophia perennis*, allò que els homes, els pensadors, han cregut des dels presocràtics fins als reformadors i els revolucionaris del nostre temps. Aquesta és la creença central sobre la qual ha recolzat el pensament humà al llarg de dos mil·lennis. Perquè si no existeixen les respostes vertaderes a les preguntes, com es podria mai haver assolit el coneixement en qualsevol camp? Aquest ha estat el cor del pensament racional i també

espiritual europeu durant molts segles. No hi fa res que les persones siguin tan diferents entre si, que les cultures siguin diferents, que les opinions polítiques i morals siguin diferents; no hi fa res que hi haja una gran diversitat de doctrines, religions, morals, idees; malgrat tot, en algun lloc ha d'haver-hi una resposta vertadera a les preguntes més profundes que han neguitejat la humanitat.

No sé per què sempre em vaig sentir escèptic pel que fa a aquesta creença quasi universal, però m'hi sentia. Potser es tractava d'una qüestió de tarannà, però així era.

GIAMBATTISTA VICO

El que primer em va colpir fou el descobriment de les obres del pensador italià del segle XVIII, Giambattista Vico, perquè aquest, al meu parer, fou el primer filòsof que va concebre la idea de cultures. Vico volia comprendre la naturalesa del coneixement històric, de la història mateixa: estava molt bé allò de refiar-se de les ciències naturals pel que feia al món exterior, però aquestes només ens podien furnir una descripció del comportament de les roques, d'una fusta, dels estels o de les molècules. Quan pensem sobre el passat, anem més enllà dels comportaments; volem comprendre com vivien els éssers humans, i això vol dir entendre'n els motius, les pors i les esperances, les ambicions, amors i odís; a qui pregaven, com s'expressaven en la poesia, en l'art, en la religió. Som capaços de fer això perquè nosaltres mateixos som humans, i entenem la nostra vida interior en aquests termes. Sabem com es comporta una roca o una fusta perquè les observem i en fem conjectures i les verifiquem; però no sabem per què la roca desitja ser com és; de fet, pensem que no té capacitat per desitjar, ni consciència de cap mena. Però nosaltres sí que sabem per què som el que som, què busquem, què ens produeix frustració, què expressa els nostres sentiments i creences més íntimes. Sabem més coses sobre nosaltres mateixos del que mai sabrem sobre una roca o un rierol.

El coneixement vertader és el coneixement de per què les coses són com són, no merament saber què són. I com més aprofundim en això, més ens adonem que les preguntes formulades pels grecs homèrics són diferents de les preguntes que feien els romans, que les preguntes dels romans difereixen de les de l'edat mitjana cristiana o de la cultura científica del segle XVII o dels mateixos temps de Vico al segle XVIII. Les preguntes són distintes, les respostes són distintes, les aspiracions són distintes; l'ús del llenguatge, dels símbols, és distint; i les respostes a un conjunt de preguntes no responen, ni són gaire rellevants, a les preguntes d'unes altres cultures. Per descomptat, Vico era un catòlic romà piadós, i creia que sols l'Església podia proveir les respostes. Tanmateix, això no fou obstacle perquè formulàs la idea original que les cultures difereixen, que allò que li importava a un grec del segle V és molt diferent d'allò que li pot importar a un indi pell-roja, a un xinès o a un científic del segle XVIII al seu laboratori. I que, en conseqüència, la seua perspectiva de les coses difereix, i no hi ha respostes universals per a totes les seues preguntes. Certament, existeix una naturalesa humana comuna; altrament l'home d'un període no podria

entendre la literatura o l'art d'uns altres períodes o, sobretot, les seues lleis, que era el que Vico, que era jurista, millor coneixia. Ara bé, això no impedia que existís una àmplia varietat d'experiències culturals, de tal manera que un tipus d'activitat era rellevant per a un altre tipus d'activitat dintre d'una mateixa cultura, però no compartia lligams estrets amb l'activitat paral·lela a una altra cultura.

J. G. HERDER

Tot seguit vaig llegir un pensador molt més rellevant, el filòsof i poeta alemany Johann Gottfried Herder. Herder no fou el primer (l'honor correspon al seu mestre Johann Georg Hamann) a negar la doctrina dels seus contemporanis francesos que afirmava que hi ha veritats universals, intemporals i inqüestionables que són vàlides per a tots els homes, a tot arreu, en tots els temps; i que les diferències es deuen simplement a l'error i la il·lusió, perquè la veritat és una i universal: *quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est*.³ Herder creia que les diferents cultures donaven respostes diferents a les seues preguntes fonamentals. Li interessaven més les humanitats, la vida de l'esperit, que no el món exterior; i arribà al convenciment que allò que era veritat per a un portuguès no ho era necessàriament per a un persa. Montesquieu havia començat a dir aquest tipus de coses, però fins i tot ell, que pensava que l'home estava modelat per l'ambient, pel que en deia el «clima», era al cap i a la fi un universalista: creia que les veritats fonamentals eren eternes, tot i que les respostes a preguntes locals i efímeres podien ser diferents. Herder establí que cada cultura posseeix el seu «propí centre de gravetat»,⁴ cada cultura té els seus punts de referència; que no hi ha cap raó per la qual aquestes cultures hagen de lluitar entre elles –la tolerància universal ha de ser possible–, però la unificació n'és la destrucció. No hi havia res pitjor que l'imperialisme. Roma, que va esclafar les civilitzacions autòctones d'Àsia Menor per produir una cultura romana uniforme, havia comès un crim. El món era un gran jardí en el qual creixien flors i plantes diferents, cadascuna a la seua manera, cadascuna amb les seues pròpies reivindicacions i drets, amb el seu passat i el seu futur. De la qual cosa es dedueix que per molt que els homes tinguessen en comú –i per descomptat que fins a cert punt existia una naturalesa comuna– no hi havia respostes vertaderes universals que fossen igualment vàlides per a una cultura com per a una altra.

Herder és el pare del nacionalisme cultural. No és un nacionalista polític (aquest tipus de nacionalisme encara no s'havia desenvolupat en el seu temps), però creia en la independència de les cultures i en la necessitat de preservar-les totes en la seua unitat. Creia que el desig de pertànyer a una cultura, quelcom que unia a un grup, a una regió o a una nació, era una necessitat humana bàsica, tan profunda com el desig de menjar o de beure, o de llibertat. I que aquesta necessitat de pertànyer a una comunitat on entenies allò que els altres deien, on et podies moure lliurement, on tenies vincles tant emocionals com econòmics, socials i polítics, era la base d'una vida humana desenvolupada i madura. Herder no era un relativista, tot i que sovint se'l considera així. Creia que hi havia objectius

humans bàsics i regles de comportament, però que prenien formes completament diferents en diferents cultures, i que, així doncs, malgrat que podia haver-hi analogies, similituds, que feien les cultures intel·ligibles entre elles, hom no havia de confondre una cultura amb una altra. La humanitat no era una, sinó moltes, i les respostes a les preguntes també eren moltes, tot i que poguésser haver-hi una essència central a totes elles que fos una i la mateixa.

EL ROMANTICISME I LA SEUA HERÈNCIA

Aquesta idea fou desenvolupada ulteriorment pels romàntics, que deien quelcom de completament nou i inquietant: que els ideals no eren veritats objectives que havien estat escrites al cel i que havien de ser enteses, copiades i aplicades pels homes, sinó que eren creats pels homes mateixos. Hom no trobava els valors, sinó que els fabricava; hom no els descobria, sinó que els generava. Això és el que certament creien alguns romàntics alemanys, en oposició a la tendència objectivista i universalitzant dels superficials francesos. La unitat comptava. Un poeta alemany escriu poesia en alemany, llengua que, en el procés de l'escriptura, ell mateix crea en certa mesura: no és un escriptor en alemany i proud. L'artista alemany fa quadres, poemes i dances alemanyes, i el mateix passa en la resta de cultures. Un pensador rus, Alexander Herzen, preguntà una vegada: «on és una cançó abans de ser cantada?»⁵ On pot ser? «Enlloc», fou la seua resposta. Un mateix crea la cançó en cantar-la, en compondre-la. De la mateixa manera, la vida és creada per aquells que la viuen, pas a pas. Aquesta és una interpretació estètica de la moralitat i de la vida, no una aplicació de models eterns. La creació ho és tot.

D'aquí sorgí tot un ventall de moviments diversos: anarquisme, romanticisme, nacionalisme, feixisme, adoració als herois. Jo cree els meus valors propis, potser no d'una manera conscient. I, de tota manera, qui és aquest «jo»? Per als romàntics del tipus de Byron, el «jo» és de fet un individu, un *outsider*, l'aventurer, el fora de la llei, aquell que desafia la societat i els valors establerts i segueix uns valors propis. Potser aquesta actitud el durà a la perdició, però millor això que el conformisme, que ser un esclau de la mediocritat. Per a uns altres pensadors, tanmateix, el «jo» esdevé quelcom de molt més metafísic. És un ens col·lectiu, una nació, una Església, un Partit, una classe, un edifici del qual jo només en sóc una pedra, un organisme del qual jo només en sóc un bocí viu petitíssim. Això és el creador, jo només compte en la mesura en què forme part del moviment, de la raça, de la nació, de la classe, de l'Església; jo no tinc importància com a individu vertader dintre d'aquesta super-persona amb qui la meua vida està lligada orgànicament. Heus ací l'arrel del nacionalisme alemany: no faig això perquè siga bo o correcte, o perquè m'agrada, ho faig perquè sóc un alemany i aquesta és la forma alemanya de viure. Quelcom de semblant manifesta l'existencialisme modern: ho faig perquè estic compromès amb aquesta forma d'existència. Res no m'hi obliga; no ho faig perquè s'hi tracte d'una ordre objectiva que he d'obeir o perquè existeixen regles universals a les quals he de subjectar-me; ho faig perquè jo cree la meua vida a mesura que la faig; i sent allò que

sóc, li done direcció i n'esdevinc responsable. La negació dels valors universals, aquest èmfasi en ser per damunt de tot un element lleial al super-jo i de formar-ne part, és un moment perillós en la història europea que ha comportat moltes coses destructives i sinistres en els temps moderns; ací és on comencen, en les meditacions polítiques i les teories dels primers romàntics alemanys i dels seus deixebles a França i arreu.⁶

Mai no he acceptat, ni per un moment, la idea d'aquests super-egos, però n'he reconegut la importància en l'acció i en el pensament moderns. Eslògans com ara «No jo, sinó el Partit», «No jo, sinó l'Església», «El meu país, amb raó o sense, però és el meu país», han inflingit una ferida en la fe central del pensament humà, tal i com remarcava adés —que la veritat és universal, eterna, per a tots els homes i en tots els temps—, una ferida de la qual mai no s'ha recuperat. La humanitat no com a objecte sinó com a subjecte, un esperit sempre en moviment, amb capacitat per autocrear-se i autopropulsar-se, un drama auto-composat en molts actes que, segons Marx, acabarà en algun tipus de perfecció. Tot això prové de la revolució romàntica. I alhora que rebutge *in toto* aquesta vasta interpretació metafísica de la vida humana —he romàs un empirista, només conec allò que soc capaç d'experimentar, o que pense que puc experimentar, i no em posaré a creure en entitats supra-individuals—, reconec tanmateix que aquesta concepció em va causar un cert impacte, de la manera següent.

PLURALISME

Vaig arribar a la conclusió que existeix una pluralitat d'ideals, de la mateixa manera que existeix una pluralitat de cultures i de tarannàs. No sóc un relativista; jo no dic «A mi m'agrada el cafè amb llet i a tu t'agrada sense llet; jo estic a favor de la bondat i tu prefereixes els camps de concentració»: cadascú amb els seus propis valors, que no poden ser ni superats ni integrats. Crec que això és fals. Però crec que existeix una pluralitat de valors que els homes poden buscar i que, de fet, busquen, i que aquests valors difereixen. Ara bé, no n'hi ha una infinitat: el nombre de valors humans, de valors que puc perseguir tot mantenint la meua aparença humana, el meu caràcter humà, és finit: diguem-ne 74, o potser 122, o 26, però s'hi tracta d'un nombre finit, siga el que siga. I la diferència que això marca és que si un home vol assolir un d'aquests valors, jo, que no ho faig, sóc capaç d'entendre per què vol assolir-lo i què faria que jo, en les seues circumstàncies, fos induït a voler-ho també. D'ací naix la possibilitat de la comprensió humana.

Pense que aquests valors són objectius. És a dir, que la seua naturalesa, la búsqueda que se'n fa, és part d'allò que anomenem ésser humà, i això és una dada objectiva. El fet que els homes són homes i les dones són dones i no gossos, gats, taules o cadires, és un fet objectiu; i una part d'aquest fet objectiu és que hi ha determinats valors, i només aquests valors, que els homes poden pretendre perseguir mentre romanen homes. Si sóc un home o una dona amb suficient imaginació (i això és necessari), puc entrar en un sistema de valors que no siga el meu propi, però que, no obstant això, és quelcom que puc concebre que els homes

perseguesquen mentre continuen sent homes, mentre continuen sent criatures amb qui em puc comunicar, amb qui tinc en comú determinats valors –perquè tots els éssers humans han de tenir uns valors comuns o deixen de ser humans, i també alguns valors diferents, o deixarien de diferir, com de fet ho fan.

Aquesta és la raó per la qual el pluralisme no és relativisme: els múltiples valors són objectius, són part de l'essència de la humanitat i no creacions arbitràries de les fantasies subjectives dels homes. Tanmateix, per descomptat, si jo perseguesc un determinat conjunt de valors, potser en detestaré un altre, i pensaré probablement que aquest darrer és perjudicial per a l'única forma de vida que jo sóc capaç de viure o de tolerar, per a mi mateix i per als altres. En aquest cas potser l'atacaré i fins i tot, en casos extrems, hauré de fer-li la guerra. Però, tot i això, encara el reconec com una búsqueda humana. Considere els valors nazis detestables, però puc entendre com, a partir d'una bona dosi de desinformació i de suficients falses creences sobre la realitat, algú podia arribar a veure-hi l'única salvació. Per descomptat que cal combatre'ls, amb la guerra si escau, però jo, a diferència d'altres, no considere que els nazis siguin individus literalment patològics o dement; només els considere persones perversament equivocades, totalment foraviades quant als fets, per exemple en la creença que alguns éssers humans són infrahumans, o que la raça és fonamental, o que sols les races nòrdiques són autènticament creatives, i així successivament. Puc entendre com, amb suficient educació falsa, amb un engany i error suficientment difosos, hi ha homes que, sense deixar de ser-ho, poden creure-s'ho i cometre els crims més terribles.

Si el pluralisme és una idea vàlida, i el respecte entre diferents sistemes de valors que no siguin, necessàriament, hostils entre ells és possible, aleshores se'n deriven la tolerància i conseqüències liberals. Quelcom que no passa amb el monisme (només un conjunt de valors és vertader, tots els altres són falsos) o amb el relativisme (els meus valors són meus, els teus són teus, i si ensopeguem, doncs malament, perquè ningú de nosaltres podrà reivindicar que té la raó). El meu pluralisme polític és producte d'haver llegit Vico i Herder, i de comprendre les arrels del romanticisme, que en la seua forma violenta i patològica anà massa lluny per a la tolerància humana.

El mateix s'esdevé amb el nacionalisme: el sentiment de pertànyer a una nació em sembla prou natural i no crec que haja de ser condemnat, i ni tan sols criticat, com a tal. Però en la seua forma més exaltada –la meua nació és millor que la teua, jo sé com hauria de ser el món i tu has de sotmetre't perquè tu no ho saps, perquè ets inferior a mi, perquè la meua nació és el millor i la teua està molt per sota i ha d'oferir-se com a material per a la meua, que és l'única nació amb capacitat per a crear el millor món possible–, és una forma d'extremisme patològic que pot conduir, i de fet ha conduït, a horrors inimaginables, i que és totalment incompatible amb el tipus de pluralisme que he intentat descriure.

Potser no siga sobrer remarcar ara que hi ha determinats valors que acceptem en el nostre món que, probablement, foren creats pel primer romanticisme i no existien abans. Per exemple, la idea que la diversitat és bona, que una societat en què es manifesten moltes opinions, i en què aquells que les professen són tolerants els uns amb els altres, és millor

que una societat monolítica en la qual una única opinió és vinculant per a tothom. Abans del segle XVIII, ningú no hauria pogut acceptar això: la veritat només era una i la idea de la diversitat hi era contrària. Igualment, la idea de la sinceritat com a valor és quelcom de nou. Sempre havia estat ben vist ser un màrtir per la veritat, però només per la veritat: els musulmans que morien per l'islam eren unes pobres criatures, boges i foraviades, que morien per una absurditat; la mateixa cosa eren, per als catòlics, els protestants, els jueus i els pagans; i el fet que foren sincers en la seua fe respectiva no els feia millors. Perquè allò important era posseir la veritat. En descobrir la veritat, com en qualsevol altre aspecte de la vida, allò important era l'èxit, no els motius. Si un home et diu que creu que dues vegades dos són disset, i algun altre diu: «Mira, no ho diu per fer-te enfadar, no ho diu per fatxenderia o perquè li paguen; veritablement s'ho creu, és un creient sincer», tu hi respondries: «Això no el fa gaire millor, el que diu són disbarats irracionals». Això és el que feien els protestants, en opinió dels catòlics, i a l'inrevés. Com més sincers, més perillosos. Hom no valorava pas la sinceritat fins que no es va estendre la idea que hi ha més d'una resposta a una mateixa pregunta, és a dir, el pluralisme. És això el que féu que hom atribuís més valor al motiu que no a la conseqüència, a la sinceritat més que no a l'èxit.

L'enemic del pluralisme és el monisme: l'antiga creença que existeix una única harmonia de veritats en la qual tot s'hi pot encabir, a la fi, si és genuí. La conseqüència d'aquesta creença (que és quelcom de diferent, tot i que s'acosta, a allò que Karl Popper va anomenar essencialisme, i que per a ell era l'arrel de tot mal), és que aquells que saben han de manar sobre els que no. Aquells que coneixen les respostes a alguns dels grans problemes de la humanitat, han de ser obeïts, perquè només ells saben com s'hauria d'organitzar la societat, com haurien de ser viscudes les vides individuals i com hauria de desenvolupar-se la cultura. Aquesta és l'antiga creença platònica en els reis-filòsofs, legitimats per a donar ordres als altres. Sempre hi ha hagut pensadors que han sostingut que si només els científics, o persones amb formació científica, es feren càrrec de les coses, el món milloraria enormement. Quant a això, he de dir que no s'ha presentat mai una excusa millor, o àdhuc un motiu millor, per promoure un despotisme il·limitat per part d'una elit que arrabassa les llibertats a la majoria.

Algú digué una vegada que en els temps antics els homes i les dones eren oferts en sacrifici a una gran varietat de déus. Això ha estat substituït, en l'època moderna, per nous ídols: els *-ismes*. En general, causar dolor, matar i torturar són justament condemnats; però si aquestes coses es fan no per benefici personal, sinó a favor d'un *-isme*—socialisme, nacionalisme, feixisme, comunisme, la fe religiosa defensada fanàticament, o el progrés, o l'acompliment de les lleis de la història—, aleshores són acceptades. La majoria de revolucionaris creuen, tàcitament o explícita, que per assolir el món ideal cal trencar els ous; altrament no es pot fer la truita. Certament, hom ha trencat ous—i mai de forma tan violenta i omnipresent com en el nostre temps— però la truita no es veu, és lluny, i va allunyant-se a una distància infinita. Aquest és un dels corollaris del monisme sense aturador, com en dic jo; uns altres l'anomenen fanatisme, però el monisme és a l'arrel de tot extremisme.

La llibertat política és el tema al qual vaig dedicar dues conferències durant la dècada dels cinquanta. La segona, titulada «Dos conceptes de llibertat»,⁷ fou la lliçó inaugural de la meua càtedra a Oxford. El seu tret més característic era de distingir entre dues nocions de llibertat, la negativa i la positiva. Amb llibertat negativa volia expressar l'absència d'obstacles que bloquegen l'acció humana. A banda dels obstacles creats pel món exterior o per les lleis biològiques, fisiològiques i psicològiques que dominen l'ésser humà, hi ha una manca de llibertat política –el tema central de la meua conferència– quan els obstacles són producte de l'home, ja siga deliberadament o involuntàriament. L'abast de la llibertat negativa depèn del grau en què aquests obstacles fets per l'home no hi siguen, del grau en què sóc lliure per agafar tal o tal camí sense que m'ho impedisquen institucions o disciplines fetes per l'home, o activitats d'éssers humans específics.

No hi ha prou amb dir que la llibertat negativa senzillament significa la llibertat de fer allò que m'agrada. Perquè si fos així, puc alliberar-me dels obstacles a la realització del desig simplement seguint els antics estoics i matant tot desig. Però aquest camí, l'eliminació gradual dels desitjos que poden comportar obstacles, a la fi condueix al fet que l'ésser humà siga privat gradualment de les seues activitats naturals i vitals. En altres paraules, els éssers humans més perfectament lliures serien els morts, perquè no tenen cap desig i, doncs, no s'enfronten a cap obstacle. Allò que jo tenia en ment, en canvi, era simplement el nombre de camins que un home pot seguir, independentment que decideisca seguir-los o no. Aquest és el primer dels dos sentits bàsics de la llibertat política.

Alguns han sostingut, en contra meua, que la llibertat ha de ser una relació triàdica: puc superar, eliminar o alliberar-me dels obstacles només per tal de fer alguna cosa, per ser lliure per realitzar una acció o unes accions determinades. Però jo no accepte aquesta posició. El sentit bàsic de la no llibertat és aquell que adscriuim a l'home empresonat, o a l'home nugat a un arbre; tot allò que aquest home busca és el trencament de les seues cadenes, escapar de la cel·la, sense que aspire necessàriament a una activitat particular un cop alliberat. En un sentit més ampli, per descomptat, llibertat significa llibertat respecte de les regles d'una societat o de les seues institucions, del desplegament contra un mateix d'un excés de força moral o física, o de qualsevol cosa que ofegue les possibilitats d'acció que, altrament, serien obertes. D'això en dic «llibertat de».

L'altre sentit central de llibertat és la llibertat *per a*. Si la meua llibertat negativa es concreta tot responent a la pregunta «quant sóc controlat?», la pregunta per al segon sentit de llibertat és «qui em controla?». Com que estem parlant d'obstacles creats per l'home, em puc preguntar: «qui determina les meues accions, la meua vida? Ho faig jo, lliurement, de la manera que vull? O per ventura estic sota les ordres d'alguna altra font de control? ¿La meua activitat està determinada pels meus pares, pels meus professors, pels capellans, pels policies? ¿Estic sota la disciplina d'un sistema legal, de l'ordre capitalista, d'un propietari d'esclaus, del govern (monàrquic, oligàrquic, democràtic)? ¿En quin sentit sóc l'amo del

meu destí? Les meues possibilitats d'acció potser són limitades, però ¿com són, de limitades? ¿Qui són aquells que s'interposen en el meu camí, quant de poder poden exercir?»

Aquests són els dos sentits centrals de «llibertat» que em vaig posar a investigar. Me'n vaig adonar que diferien, que eren respostes a dues preguntes diferents. I que tot i tenir un fort parentiu, en la meua opinió no xocaven, perquè la resposta a una no determina necessàriament la resposta a l'altra. Totes dues llibertats eren, al capdavant, finalitats humanes, ambdues eren necessàriament limitades, i ambdós conceptes podien ser perversits en el curs de la història humana. La llibertat negativa podria ser interpretada com a *laissez-faire* econòmic, en què, en nom de la llibertat, els propietaris estarien autoritzats a destruir les vides dels infants a les mines i els industrials a destruir la salut i la personalitat dels treballadors a les fàbriques. Però, al meu entendre, això era una perversió, i no allò que el concepte significa bàsicament per als éssers humans. De la mateixa manera, s'afirmava que és una burla dir-li a un home pobre que és totalment lliure per ocupar una habitació en un hotel de luxe, tot i que pobablement no podrà pagar-la. Però això és també una confusió. Aquest home és, de fet, lliure per llogar-hi una habitació, però no té els mitjans per usar aquesta llibertat. No en disposa dels mitjans, potser, perquè un sistema econòmic creat per l'home li ha impedit guanyar més del que guanya. Però això és una privació de la llibertat de guanyar diners, no de la llibertat per llogar l'habitació. Potser això semblarà una distinció pedant; tanmateix, és cabdal en les discussions sobre la llibertat econòmica *versus* la llibertat política.

La noció de llibertat positiva ha conduït, històricament, a perversions encara més aterridores: «Qui governa la meua vida? Jo mateix. Jo? Ignorant, confós, menat d'ací cap allà per passions i impulsos incontrolats, ¿és això tot el que sóc? No hi ha dintre meu un jo més elevat, més racional, més lliure, capaç d'entendre i dominar les passions, la ignorància i els altres defectes, un jo que puc assolir només a través d'un procés d'educació o comprensió, un procés que tan sols podrien dirigir aquells que són més savis que jo, aquells que em fan veure el meu jo més vertader, més «real» i més profund, el que sóc jo quan done el millor de mi mateix? Aquest és un concepte metafísic ben conegut, d'acord amb el qual només puc ser vertaderament lliure i autocontrolat si sóc vertaderament racional –una creença que es retrotrau fins a Plató–, i puix que potser jo no sóc suficientment racional, he d'obeir aquells que realment ho són, aquells que, per tant, saben el que és millor no només per a ells mateixos, sinó també per a mi, i poden guiar-me per un camí que a la fi despertarà el meu vertader jo racional i el posaran a càrrec de la meua vida, que és el que, sens dubte, pertoca. Puc sentir-me encotillat –fins i tot aixafat– per aquestes autoritats, però això és il·lusori. Quan hauré crescut i hauré assolit el meu jo «real» i plenament madur, aleshores entendre que jo, quan em trobava en una condició inferior, si hagués estat tan savi com ells, hauria fet per mi mateix el que ells han fet per mi.

Breument: en controlar el meu jo inferior, actuen pel meu bé, en interès del meu jo més elevat; així doncs la vertadera llibertat per al jo inferior consisteix en la total obediència envers ells, els savis, aquells que coneixen la veritat, l'elit dels savis. O potser dec obedièn-

cia als que entenen com es construeix el destí humà –perquè si Marx està encertat, aleshores hi ha un Partit (l'únic que cospa els objectius racionals de la història i les seues exigències) que m'ha de formar i guiar, siga quin siga el camí que el meu pobre jo empíric desitge prendre; i el Partit, al seu torn, ha de ser guiat per uns dirigents amb una gran visió i, a la fi, pel dirigent més gran i més savi de tots.

No hi ha dèspota en aquest món que no pugua utilitzar aquest mètode d'argumentació per a l'opressió més vil, en nom d'un jo ideal que ell vol complaure a través dels seus propis mitjans, potser brutals i *prima facie* moralment odiosos (*prima facie* només per al jo empíric inferior). L'«enginyer d'ànimes humanes», per usar la frase de Stalin,⁸ ho sap tot millor; fa el que fa no sols per donar el millor de si a la seua nació, sinó en nom de la nació mateixa, en nom del que faria la nació si hagués assolit aqueix nivell de comprensió històrica. Aquesta és la gran perversió que ha permès la noció positiva de llibertat: allò que vol la tirania, vinga d'un dirigent marxista, d'un rei, d'un dictador feixista, de les jerarquies d'una Església autoritària, d'una classe o d'un estat, és «alliberar» aqueix jo «real» que rau emprisonat dintre dels homes, de forma que aquest jo pugua assolir el nivell d'aquells que donen les ordres.

Això ens retrotrau a la idea ingènua segons la qual hi ha una única resposta a tota pregunta: si jo conec la resposta vertadera i tu no, i no hi estàs d'acord, és perquè ets un ignorant. Si coneguesses la veritat, aleshores per força creuries en allò que jo crec; i si optes per desobeir-me, és només perquè estàs equivocacat, perquè la veritat no t'ha estat revelada com m'ha estat revelada a mi. Tot això ha justificat les formes més aterridores d'opressió i d'esclavatge de la història de la humanitat i realment és la interpretació més perillosa i, en el nostre segle en particular, la més violenta del concepte de llibertat positiva.

Aquesta idea dels dos tipus de llibertat i les seues distorsions fou origen de molts debats i confrontacions a les universitats occidentals i de la resta del món, que continuen encara avui.

DETERMINISME

La meua altra conferència sobre la llibertat es titulava «Inevitabilitat històrica».⁹ Hi afirmava que el determinisme fou una doctrina àmpliament acceptada pels filòsofs durant molts centenars d'anys. El determinisme proclama que cada esdeveniment té una causa, de la qual inevitablement deriva. Aquest és el fonament de les ciències naturals: les lleis de la natura i totes les seues aplicacions –el cos sencer de les ciències naturals– recolzen en la idea d'un ordre etern que les ciències investiguen. Però si la resta de la natura està subjecta a aquestes lleis, ¿pot ser que només l'home no n'estiga? Quan un home suposa, com fa la majoria de la gent corrent (tot i que no la majoria dels científics i filòsofs), que quan s'alça d'una cadira no tenia necessitat d'haver-ho fet, que ho ha fet perquè així ho ha triat, però no tenia necessitat de triar fer-ho, quan suposa això, hom li diu que està enganyat, que tot i que encara no s'ha dut a terme el treball necessari dels psicòlegs per establir-ho, arribarà el

dia que es durà a terme (o, en tot cas, és possible en principi dur-ho a terme) i aleshores sabrà que el que ell és i el que fa són necessàriament així com són, i no podrien ser d'una altra manera. Crec que aquesta doctrina és falsa, però no pretenc demostrar-ho en aquest assaig, com tampoc pretenc refutar el determinisme. De fet, no n'estic segur que aquesta demostració o refutació siga possible. La meua única comesa és de plantejar-me a mi mateix dues preguntes: Per què creuen els filòsofs i altres pensadors que els éssers humans estan completament determinats? I, si ho estan, és això compatible amb els sentiments i comportaments morals normals, tal com els entenem?

La meua tesi és que hi ha dues raons principals per donar suport a la doctrina del determinisme humà. La primera n'és que atès que les ciències naturals han protagonitzat potser la història d'èxit més gran en tota la història de la humanitat, sembla absurd pretendre que només l'home es troba al marge de les lleis naturals descobertes pels científics. (Justament això era el que mantenien els *philosophes* del segle XVIII). La qüestió no és, per descomptat, si l'home està totalment lliure d'aquestes lleis –ningú, si no és un boig, pot pretendre que l'home no depèn de la seua estructura o entorn biològic o psicològic, o de les lleis de la natura. L'única qüestió és: la llibertat de l'home, s'esgota totalment per això? No hi ha cap esclatxa on l'home pot actuar com vol, sense estar determinat en les seues possibles eleccions per causes anteriors? Tal vegada s'hi tracte d'una esclatxa petitíssima en el regne de la natura, però si no existís, la consciència humana de ser lliure, que sens dubte no és universal –el fet que la majoria de la gent pense que algunes de les seues accions són mecàniques, però unes altres obeeixen a la lliure voluntat–, seria un enorme engany que ha existit des del començament mateix de la humanitat, d'ençà que Adam menjà la poma, tot i que hom li havia dit que no ho fes, i no respongué: «No vaig poder evitar-ho, no vaig fer-ho lliurement; Eva m'hi obligà».

La segona raó per creure en el determinisme és que permet derivar la responsabilitat, per moltes coses que la gent fa, a causes impersonals i en aquest sentit els permet alliberar-se de responsabilitats per allò que fan. Quan comet un error, faig alguna cosa malament o comet un crim, o faig qualsevol cosa que reconec, o que altres reconeixen, com a dolenta o desafortunada, puc dir: «Com podria haver-ho evitat? Així és com m'educaren» o «Aquesta és la meua naturalesa, i en són responsables les lleis naturals» o «Jo pertany a una societat, a una classe, a una Església, a una nació, en què tothom ho fa i ningú sembla condemnar-ho» o «Etic psicològicament condicionat per la manera com els meus pares es comportaven l'un amb l'altre, i amb mi, i per les circumstàncies econòmiques i socials en què vaig nàixer, o en què m'obligaren a viure, així que no em permeteren triar o actuar d'una altra manera» o, finalment, «Complia ordres».

En contra d'això, la majoria de la gent creu que tothom té, almenys, dues opcions possibles a triar, dues possibilitats d'actuació. Quan Eichmann diu: «Vaig matar jueus perquè em varen ordenar fer-ho; si no ho hagués fet, m'haurien matat a mi», u pot dir: «Ja comprenc que és improbable que vostè triàs que el mataren, però, en principi, podia haver-ho fet si així ho hagués decidit. No hi havia una coerció literal, com sí que n'hi ha en la

natura, que el fes actuar com ho va fer». Hom pot argumentar que és poc raonable esperar que la gent actue així quan es troben enfrontats a grans perills. Així és, però malgrat que siga improbable que decidissen fer-ho, en el sentit literal de la paraula *podien* haver elegit fer-ho. No es pot esperar que algú trie el martiri, però pot acceptar-lo, encara que siga molt estrany. De fet, és per això que hom admira tant una cosa així.

Fins ací hem parlat sobre les raons per les quals els homes han triat abraçar el determinisme al llarg la història. Però quan l'abracen se'n deriva, si més no, una conseqüència lògica envitricollada. Vol dir que no podem preguntar-li a ningú: «Calia que fesses això? Per què havies de fer-ho?» –tot assumint, és clar, que podia haver-se'n estat, o haver fet qualsevol altra cosa. La totalitat de la nostra moralitat comuna, allò que ens permet parlar d'obligació i de deure, del bé i el mal, de l'elogi o la culpa morals –la forma en què la gent és lloada o condemnada, recompensada o castigada, per comportar-se d'una manera que no era forçosa, perquè podien haver-se comportat altrament–, tota aquesta xarxa de creences i pràctiques, de la qual sembla que tota la moralitat actual en depèn, pressuposa la noció de responsabilitat, i la responsabilitat implica la capacitat per a triar entre el blanc i el negre, el bé i el mal, el plaer i el deure, així com, en un sentit més ampli, entre formes de vida, entre formes de govern, i entre l'ampli ventall de constel·lacions de valors morals, en els termes dels quals viu de fet la majoria de la gent, en siga o no conscient.

Si hom acceptàs el determinisme, el nostre vocabulari hauria de canviar molt i molt radicalment. No dic que això siga, en principi, impossible, però va molt més enllà del que la majoria de gent està disposada a afrontar. En el millor dels casos, l'estètica hauria de substituir la moralitat. Es pot admirar o elogiar les persones per ser boniques o generoses o per tenir dots musicals, però això no és una qüestió relacionada amb la seua tria, això és «com són fets». L'elogi moral, doncs, hauria de prendre la mateixa forma: si jo et lloe per salvar-me la vida arriscant la teua, vull dir que és fantàstic que estigues fet de tal manera que no podies evitar salvar-me; i estic encantat d'haver-me trobat amb algú literalment determinat a salvar-me la vida, i no amb algú altre determinat a mirar cap a un altre costat. La conducta honorable i la conducta indigna, l'hedonisme i el martiri heroic, el coratge i la covardia, la mentida i la veritat, fer el bé contra la temptació –tot plegat seria com ser bell o ser lleig, alt o baix, vell o jove, negre o blanc, nascut de pares anglesos o italians: coses que no podem canviar, perquè tot està determinat. Podem esperar que les coses vagen com ens agradaria, però no podem fer-hi res. Som com som i no podem fer altrament sinó actuar d'una manera determinada. De fet, la idea mateixa d'acte vol dir tria; però si la tria està ja determinada, quina seria la diferència entre una acció i un mer comportament?

Em sembla paradoxal que alguns moviments polítics demanen sacrificis i, alhora, siguin deterministes en les seues creences. El marxisme, per exemple, que es fonamenta en el determinisme històric –els estadis inevitables a través dels quals la societat ha de passar abans d'assolir la perfecció–, imposa actes dolorosos i perillosos, la coerció i l'assassinat, de vegades igualment penosos per a qui els cometen com per a les víctimes. Tanmateix, si la història ens conduirà inevitablement cap a la societat perfecta, per què caldria sacrificar

la pròpia vida per un procés que assolirà de tota manera la seua adequada i feliç destinació final? Ara bé, hi ha un sentiment humà curiós que fa pensar que si els estels que fan el seu curs et són favorables, i lluiten pel triomf de la teua causa, aleshores tu hauries de sacrificar-te per escurçar el procés, per apropar els dolors del part del nou ordre, com va dir Marx. Però, de veritat pot tanta gent ser vertaderament convençuda d'enfrontar-se amb aquests perills, només per tal d'escurçar un procés que acabarà feliçment, tant si ells fan alguna cosa com si no? Això sempre m'ha deixat perplex, i també ha deixat perplexos a molts.

Tot això ho vaig plantejar en la conferència en qüestió, que continua sent controvertida, que fou molt discutida i disputada, i que encara ho és.

LA BÚSQUEDA DE L'IDEAL

Hi ha un altre tema més sobre el qual he escrit, i és la noció d'una societat perfecta, la solució a tots els nostres mals. Alguns *philosophes* francesos del segle XVIII pensaven que la societat ideal que esperaven arribaria inevitablement; uns altres eren una mica més pessimistes i suposaven que els defectes humans la impedirien. Alguns pensaven que el progrés cap a ella era inexorable, uns altres que només un esforç humà molt gran podria aconseguir-la, però que potser això no ocorreria. Siga com siga, la idea mateixa de la societat ideal pressuposa la concepció d'un món perfecte, en el qual tots els grans valors que han il·luminat la vida dels homes durant tant de temps, podrien ser realitzats conjuntament, si més no en principi. A banda del fet que aquesta idea semblava utòpica a aquells que pensaven no es podria assolir mai un món així a causa dels obstacles materials o psicològics, o per culpa de la ignorància incurable, la feblesa o la manca de racionalitat dels homes, hi ha una altra objecció, de molta més entitat, a la idea mateixa.

No sé qui més pot haver-hi pensat, però se'm va acudir que alguns valors últims són compatibles entre ells, però uns altres no ho són. La llibertat, en qualsevol dels seus sentits, és un ideal humà etern, tant la individual com la social. També ho és la igualtat. Però la llibertat perfecta (com hauria de ser en un món perfecte) no és compatible amb la igualtat perfecta. Si l'home és lliure per fer tot allò que se li puga acudir, aleshores el fort esclafarà el feble, els llops es menjaran les ovelles, i així s'acaba la igualtat. Per tal d'assolir la igualtat perfecta, caldria impedir que uns homes s'avançassen a uns altres, en assoliments materials, intel·lectuals o espirituals; en un altre cas se'n derivarien desigualtats. L'anarquista Bakunin, que creia en la igualtat per damunt de tot, pensava que calia abolir les universitats perquè s'hi formaven homes educats que actuaven com si fossen superiors als que no tenien educació, i això promovia les desigualtats socials. De la mateixa manera, un món amb una justícia perfecta –i qui pot negar que aquest és un dels valors humans més nobles?– no és compatible amb un món amb una compassió perfecta. No caldrà insisitir-hi: o la llei fa el que pertoca o els homes perdonen, però tots dos valors no poden ser realitzats alhora.

Així mateix, el coneixement i la felicitat poden ser, o no, compatibles. Els pensadors racionalistes han cregut sempre que el coneixement és tothora alliberador, que salva els

homes d'esdevenir víctimes de forces que no poden comprendre. Fins a cert punt això és, sens dubte, veritat, però si jo –suposem– sé que tinc càncer, saber-ho no em fa més feliç o més lliure. He de triar entre saber sempre tant com puga o acceptar que hi ha situacions en què la ignorància pot ser una benedicció. No hi ha res de més atractiu que la creativitat espontània, la vitalitat natural, el floriment lliure d'idees, d'obres d'art; però sovint això no és compatible amb la capacitat per a planificar acuradament i efectivament, sense la qual no es podria crear cap societat moderadament segura. La llibertat i la igualtat, l'espontaneïtat i la seguretat, la felicitat i el coneixement, la compassió i la justícia, tot plegat són valors humans últims, buscats pel seu valor intrínsec; tanmateix, quan són incompatibles, hom no pot assolir-los tots, i cal triar-hi. De vegades quan es persegueix una finalitat última preferida, cal acceptar pèrdues tràgiques. Però si, com jo crec, això no només és cert empíricament sinó també conceptualment –és a dir, que deriva de la concepció mateixa d'aquests valors–, aleshores la idea com a tal d'un món perfecte en què totes les coses bones són realitzades, és incomprendible i, de fet, conceptualment incoherent. I si la cosa és així, i no puc veure com podria ser d'una altra manera, aleshores la mateixa noció de món ideal, per al qual cap sacrifici no és prou gran, s'esvaeix.

Per retornar als enciclopedistes i als marxistes i a tots els altres moviments l'objectiu dels quals és la vida perfecta: sembla que la doctrina que afirma que cal admetre tota mena de crueltats monstruoses, perquè sense aquestes, la situació ideal no pot ser assolida –totes les justificacions de trencar els ous per fer la truita final, totes les brutalitats, sacrificis, rentats de cervell, totes aquestes revolucions, tot allò que potser ha fet d'aquest segle el més esfereïdor des de l'Antiguitat, si més no a Occident–, tot això ha estat per no res, perquè l'univers perfecte no només és inassolible, sinó que és inconcebible, i tot allò que s'ha fet per aconseguir-ho ha estat bastit sobre una enorme fal·làcia intel·lectual. □

Traducció d'Aitana Guia i Conca

1. Vegeu l'obra de l'autor *Concepts and Categories*.

2. Fourier, un precursor del socialisme, i Saint-Simon creien en una societat organitzada científicament. Per a Saint-Simon havia de ser dirigida per banquers i científics, i inspirada per artistes i poetes. Els seus successors foren els socialistes francesos, com Cabet, Pécqueur, Louis Blanc i el terrorista Blanqui, i, finalment, Marx i Engels i els seus seguidors.

3. «Allò que és cregut a tot arreu, sempre, per tothom» (Vincent de Lérins, *Commonitorium* 2. 3).

4. HERDER, *Sämmtliche Werke*, ed. Bernhard Suphan (Berlín, 1877-1913), vol. 5, p. 509.

5. Vegeu A. I. HERZEN, *Sobranie sochinenii v tridsati tomakh* (Moscou, 1954-1966), vol. 6, pp. 33 i 335.

6. Els romàntics consideraven la seva noció de centres autopropulsats en l'activitat històrica com a subjectiva en última instància, tot empenyent-la endavant en els seus propis termes. Aquests centres eren entitats arbitràries –tant els byronians, en certa mesura figures satàniques en guerra amb la societat, o els herois, al voltant de l'admiració als quals es creaven grups de seguidors (lladres, en el cas de l'obra de Schiller) o nacions senceres (Licurg, Moisès –constructors de nacions molt admirats per Maquiavel– els quals certament tenen paral·lels moderns), creades d'acord amb patrons lliurement inventats. Aquesta visió s'oposaren amb força pensadors com Hegel i Marx, que ensenyaren, cadascun a la

seua manera, que el progrés s'ha d'ajustar a les *lleis de ferro* del desenvolupament històric, ja sia desenvolupament material, segons Marx, o espiritual, segons Hegel. Només aleshores es pot assolir l'emancipació de les capacitats humanes dels impulsos irracionals, i anunciar el nou regne de justícia total, amb llibertat, amb virtut, amb felicitat i amb una autorealització harmònica. Aquesta idea del progrés inexorable és un llegat de la tradició judeocristiana, però sense les idees de la voluntat divina inescrutable o del judici final a la humanitat, la separació de les ovelles satisfactòries i les cabres insatisfactòries que tindrà lloc després de la mort.

7. Fou pronunciada el 1958, i es pot trobar en dos reculls d'assajos de l'autor: *Four Essays on Liberty* (Londres i Nova York 1969) i *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays* (Londres, 1997; Nova York, 1998).
8. Stalin va usar la frase «enginyers d'ànimes humanes» en un discurs sobre el paper dels escriptors soviètics, pronunciat a la casa de Màxim Gorki, el 26 d'octubre del 1932, recollit en un manuscrit no publicat dels arxius Gorki –K. L. Zelinsky, «Vstrecha pisatelei s I. V. Stalinym» ('Una trobada d'escriptors amb I. V. Stalin') –i publicat per primera vegada, en anglès, en A. Kemp-Welsh, *Stalin and the Literary Intelligentsia, 1928-1939* (Basingstoke i Londres, 1991), pp. 128-131; per a aquesta frase, vegeu p. 131 (i, per a l'original en rus, «Inzheneri chelovecheskikh dush», I. V. Stalin, *Sochineniya* (Moscou, 1946-1967), vol. 13, p.410).
9. Fou impartida el 1953, i també s'incloué, com l'anterior, en *Four Essays on Liberty* i en *The Proper Study of Mankind*.

MÈTODE

NÚMERO 28. HIVERN 2000/01

MONOGRÀFIC:

EVOLUCIÓ. L'ARBRE DE LA VIDA

Articles d'Andrés Moya, Juli Peretó, Monserrat Aguadé, Daniel Piñero, Nancy A. Moran, Howard Ochman i Jesús Català.

ENTREVISTA A DANIEL C. DENNETT

per Enrique Font i Ester Desfilis.

DESVELANT L'UNIVERS:

Transparències galàctiques en la foscor de la nit per Vicent J. Martínez.

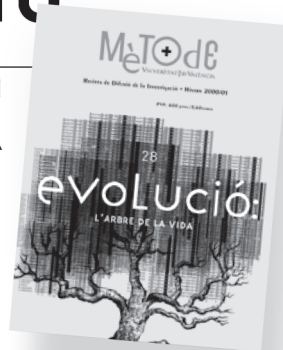
INSTANTS DE NATURA:

Acostar-se a la natura per Albert Masó.

CIÈNCIA PER A POETES:

El llenguatge d'un genoma per Jaume Bertranpetit.

ACTUALITAT, LLIBRES... I ALTRES SECCIONS

INFORMACIÓ I SUBSCRIPCIONS A MÈTODE:

C/. Batxiller 1er-1ª. 46010 València. Tel.: 96 393 71 74 • <http://www.uv.es/metode> • E-mail: marti.dominguez@uv.es
Preu (1 número): 600 ptes. Subscripció anual (4 números a l'any): 2.000 ptes

Les Balears en venda

Joan Seguí

Aquest article que ara present és una petita síntesi de la tesi doctoral que vaig acabar a començaments de l'any 1997. Per diversos motius, l'estudi no s'ha anat actualitzat. Per això les dades que ara es donen possiblement estan desfasades, emperò, es creu que el fons de la qüestió i tota la problemàtica que es plantejava en aquell moment segueix essent vàlida.

La hipòtesi de treball que es plantejava es podria resumir de la següent manera: si es comparen les rendes que obtenen les famílies de les Balears amb les rendes familiars de la resta de les províncies de l'Estat espanyol, i es confronten amb el nivell de vida de les famílies balears i el nivell de vida que tenen a la resta de províncies espanyoles, es pot observar com sembla que aquestes magnituds econòmiques no s'ajusten, o si més no, no estan del tot correlacionades. És possible que el nostre nivell de vida més alt vengui donat en gran mesura pel fet que a les Balears s'està obtenint una gran renda a base de vendre el nostre territori? I, si això fos així, quins en poden ser els efectes en el futur?

Joan Seguí i Ramon (Palma, 1965) és economista. El present treball té el seu origen en la tesi doctoral que defensà el 1997 i que ha estat publicada com a llibre: *Les Balears en venda. La desinversió immobiliària dels illencs* (Documenta Balear, 1998).

Primerament, cal remarcar que aquí no es tracta, ni molt manco, de donar un caire xenòfob a aquest estudi, ni tampoc es tracta de tornar a revitalitzar les teories proteccionistes que tantes de vegades s'han demostrat totalment obsoletes i inútils. Aquest treball més aviat vol ésser una simple reflexió que, simplificant molt, s'intentarà explicar a través d'un símil que segurament no s'ajusta a la realitat, però que potser ajudarà a transmetre les inquietuds que aquí s'exposen. Aquest és així:

Una família es dedica a l'explotació d'un tros de terra que gairebé no li dóna ni per viure. Veient les penúries que passen, decideixen canviar d'activitat, i construeixen un edifici amb diverses vivendes amb la intenció de llogar-les per cobrar rendes.

Una vegada acabada la finca, lloguen els pisos que ben aviat estan ocupats, i obtenen per aquest motiu unes bones rendes. Com és de suposar, els primers anys els ingressos disponibles són bastant minsos, ja que la major part dels beneficis que s'obtenen tornen a sortir per poder pagar els interessos del préstec que han hagut de demanar per construir la finca, però a poc a poc, la família comença a treure'n profit i el seu nivell de vida augmenta substancialment.

Com tota persona humana, aquestes s'acostumen a la bona vida, fins al punt

que tot el que guanyen es gasta en despeses corrents, sense destinar gairebé res a fer les reformes necessàries a la finca que els manté, limitant-se tan sols a reparar les desfetes més urgents.

A poc a poc, la finca va envellint, i arriba un moment que està tan degradada que els llogueters comencen a demanar rebaixes del preu que estan pagant, cosa que ells no es poden negar si no volen quedar amb els pisos buits.

Però la família, mal acostumada, ja no pot prescindir de moltes coses, i els doblers que rep de les rendes ja no són suficients per poder mantenir el seu nivell de vida, i comença a vendre alguns pisos, cosa que li permet seguir vivint ben igual que abans. Però és clar, menys pisos, menys ingressos, i han de seguir venent fins que...

Aquest símil, traduït a la realitat de l'economia balear, i d'una manera bastant resumida, seria així:¹

A les Balears, fins ben entrat en el segle XX, existia una economia de subsistència, basada en el sector primari, on fins i tot molts d'habitants de les illes hagueren d'emigrar per poder subsistir.

A principis de segle, si bé l'afluència de turistes era baixa i gairebé testimonial, s'anaren assentant les bases per a la creació d'una infraestructura i desenvolupament turístic. Es funda el Foment de Turisme (1905), i l'any 1930 a Mallorca hi havia 88 hotels.

Aquest procés de creixement queda paralitzat amb la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial fins a mitjan segle. Però una relativa obertura internacional de l'Estat espanyol, el creixent nivell de vida dels països de l'Europa Occidental, i la creació de les primeres companyies xàrters, tornen a revitalitzar el turisme.

Durant els anys cinquanta es produeix el que es podria anomenar el naixement del turisme a les Balears. La població va deixant de banda el sector agrari, i uns increments espectaculars de visitants van imposant la necessitat de crear majors infraestructures. A partir d'aquí, la història del turisme es podria dividir en diverses etapes.

Primera etapa: 1960-1973. Aquesta etapa seria la del gran creixement de la indústria turística, marcada per dos fets rellevants. Primer la forta immigració de mà d'obra no qualificada, i el més important, el rebuig inicial del capital insular per la creació de més de 200.000 places hoteleres. L'any 1973 varen visitar Mallorca 3,6 milions de turistes, allotjats a 223.000 places hoteleres.

Per tant, i seguint amb el símil, en aquests moments, la família havia deixat de banda l'explotació de la terra, i ja tenia l'edifici construït i ocupat, obtenint rendes considerables, si bé, com es veu, l'endeutament de la família era gran, i per tant, una bona part dels ingressos tornaven al seu origen.

A partir d'aquí, s'han produït etapes de recessió (1974-1981), i altres d'expansió (1982-1988) que ara no s'explicaran perquè no es creu important per a l'objectiu d'aquest treball. Tan sols caldrà apuntar que el nivell de vida de les Balears ha augmentat d'una manera espectacular durant aquesta segona meitat de segle, fins al punt que al final de la tercera etapa les Balears s'havien convertit en una de les regions capdavanteres d'Europa en renda per càpita.

Fins aquí, l'evolució de l'economia balear sembla molt lògica i correcta, i arribam a l'etapa de l'economia de les illes (1989-1992) objecte de l'estudi, marcada altra vegada per una forta crisi, amb una

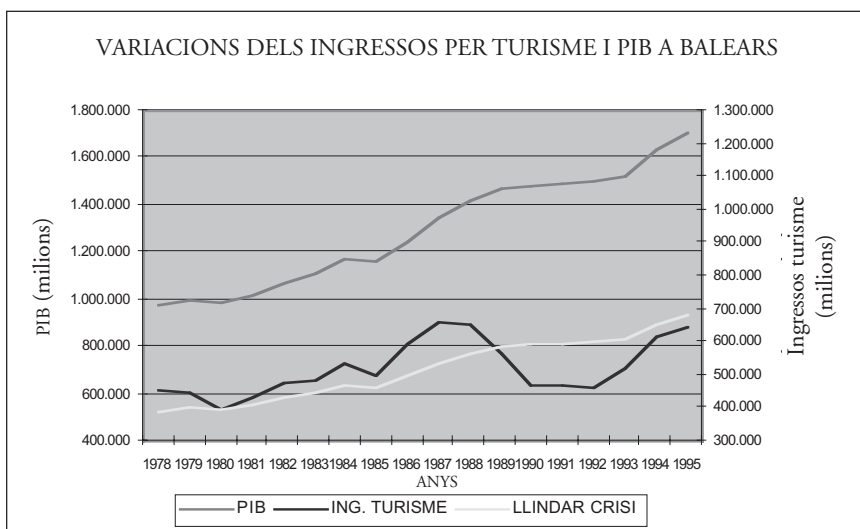
caiguda de preus molt greu i baixa ocupació hotelera. Els *tour operators* varen començar a pressionar i, de fet, varen aconseguir davallar el preu dels paquets turístics, en bona part al·legant que el medi estava molt degradat i que els establiments d'allotjament turístics eren obsolets. Havia arribat l'hora de la reconversió, i mentre, per combatre aquest fet, la Conselleria de Turisme intentava posar en marxa el pla d'embelliment i de modernització dels establiments de les zones turístiques, els empresaris del sector s'hi oposa-

ven al·legant que no disposaven dels doblers per fer les reformes necessàries als establiments.

I mentre que els ingressos per turisme varen caure d'una manera desmesurada, l'economia illenca gairebé ni se'n ressentí, o al manco el PIB no va decreïxer tant com era d'esperar. De fet, com es mostra en els quadres següents, mentre que els ingressos per turisme en pessetes constants sofriren una disminució global del 42'48 % durant aquest darrer període, les taxes de creixement del PIB sempre foren positives:²

INGRESSOS TURISME

ANY	PTA. CORRENTS	ACTUALIT.	PTA. CONSTANTS	% VARIACIÓ	PIB
1986	368.390,66	1'000	368.390,66		
1987	428.644,52	0'951	407.456,77	+10'60%	+ 8'05 %
1988	446.854,49	0'907	405.311,67	- 0'53%	+ 5'44 %
1989	413.590,50	0'849	351.254,81	-13'34%	+ 3'92 %
1990	366.234,55	0'796	291.505,41	-17'01%	+ 1'00 %
1991	384.945,06	0'752	289.327,75	- 0'75%	+ 0'50 %
1992	403.216,17	0'710	286.176,08	- 1'09%	+ 0'30 %
1993	472.750,83	0'679	320.771,67	+12'09%	+ 1'90 %

Segons l'anterior, sembla que els ingressos per turisme no expliquen ni d'enfora l'evolució de l'economia balear. És que ara resulta que els ingressos per turisme no són ni han estat mai el motor de l'economia balear?

Per poder comprovar si els ingressos per turisme influeixen o han influït sobre l'evolució econòmica de les Illes Balears, cal analitzar un període de temps més llarg. De l'anàlisi d'aquestes dues magnituds entre l'any 1978 i 1995 se'n pot extreure que durant la dècada 1978-1987 l'evolució dels ingressos per turisme i la del PIB són bastant semblants. Durant aquest període, es pot dir que l'economia balear funciona (o almenys el PIB creix) sempre que els ingressos per turisme assoleixen al voltant del 40 % del PIB.

Així, l'any 1980, l'any que l'economia sofrí el major retrocés d'aquella dècada, la relació ingressos/PIB és del 39,84 %. L'altre any que el PIB també fou negatiu, l'any 1985, aquesta relació se situà en el 43,2 %. En general, com més gran és aquest percentatge, més gran és el creixement econòmic. Tenint present aquest fet, s'ha establert el que s'ha anomenat «llindar de crisi».

Què passa a partir de l'any 1988? Els ingressos per turisme a preus constants pateixen una forta disminució i ja no tornen a superar cap altre any el llindar de crisi. Especialment greu és la situació entre 1990 i 1992 en què els ingressos per turisme no superen el 32 % del PIB. Per contra, el PIB es manté, i fins i tot es donen forts creixements en els dos darrers anys, quan els ingressos encara es trobaven per davall de l'anomenat llindar de crisi.

Segons aquestes dades, sembla que el

turisme a partir de l'any 1988 no és l'únic motor de l'economia de les Balears. És possible que durant aquest passat recent hagi existit una enorme entrada de doblers, produïda per la venda d'immobles i de territori en general, que permeti seguir amb el creixement de la nostra economia i mantenir del nivell de vida que havíem assolit en el passat?

Seguint amb el símil, arribam al punt que la família en qüestió ha deixat d'invertir en el manteniment de l'edifici, i que els llogueters comencen a demanar rebaixes del lloguer al·legant-ne el deteriorament, i la família, que no disposa dels doblers per a les reformes de l'edifici comença a vendre els pisos.

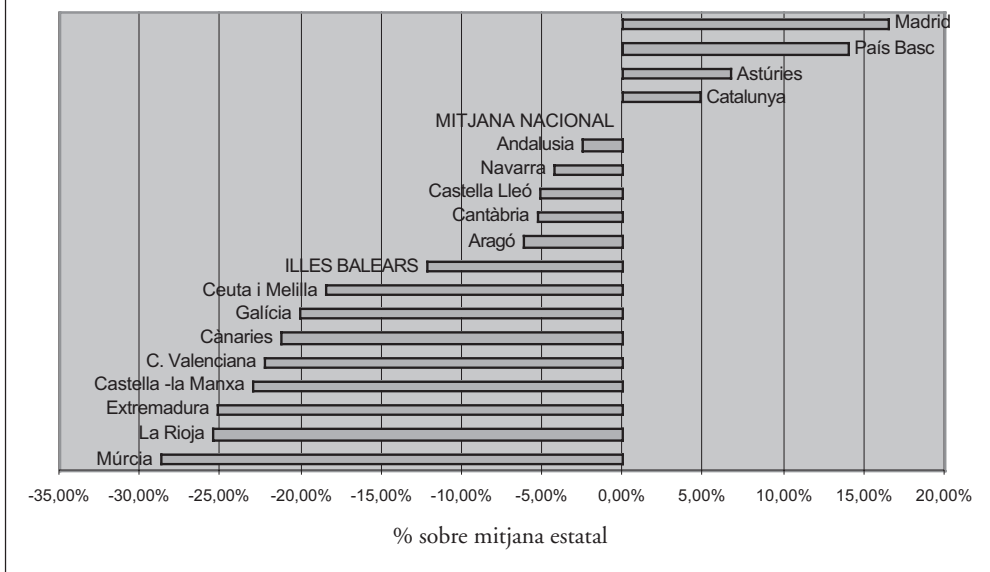
És possible que això sigui el que està succeint a les Balears? O aquest plantejament es una simple demagògia?

INGRESSOS *VERSUS* NIVELL DE VIDA

Analitzem breument els ingressos de què disposen les famílies de les Balears i el seu nivell de vida. El primer que crida l'atenció són els salaris que es cobren a la nostra comunitat autònoma. En aquest sentit s'han consultat dues enquestes.

La primera, *Encuesta de salarios en la industria y los servicios*, referida a l'any 1994,³ desglossa el guany mitjà per treballador i mes, incloent-hi els pagaments totals en jornada normal i extraordinària per categories professionals i comunitats autònomes. La mitjana estatal estaria situada en les 190.365 PTA, mentre que a les Balears tan sols seria de 176.621 PTA, un 7'22 % per davall la mitjana espanyola.

GUANY MITJÀ ANUAL PER TREBALLADOR

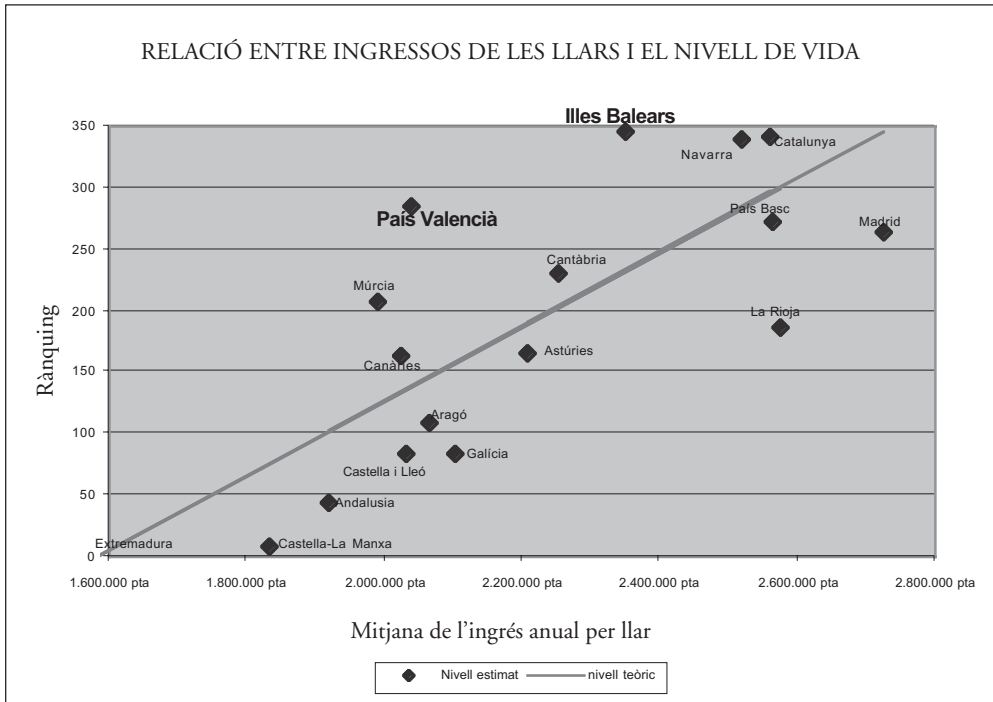

Segons l'*Encuesta sobre la distribución salarial en España*, referida a l'any 1992,⁴ la mitjana estatal del guany mitjà anual per treballador estaria situada en els 2.412.000 PTA, mentre que a les Balears tan sols seria de 2.151.000, un 12'13 % per davall la mitjana espanyola.

Analitzem ara quin és el nivell de vida i la relació amb els ingressos. Per calcular-ho s'ha optat per cercar una sèrie d'índexs o estimadors (béns materials) que puguin indicar quin és l'esmentat nivell de les distintes comunitats autònomes. Per aquest motiu, s'han comparat les mitjanes dels distint tipus de béns d'equipament dels quals disposen les llars a cada comunitat autònoma, s'han ordenat i puntuat segons el rànquing que ocupen (de menor a major) per a cada tipus de bé, i s'han sumat els parcials obtinguts. Finalment s'ha calculat la relació que hi ha entre els ingressos per perceptor i el «nivell de vida»

estimat per cada comunitat autònoma segons els resultats obtinguts en béns d'equipament, i n'ha resultat un coeficient de correlació de Pearson de 0'77.⁵ Així resulta que, mentre el nivell de vida teòric de les Balears en funció del ingressos hauria de ser de 233 punts (el 6è lloc), en realitat és de 346 punts (un 48'49 % més), el que significa que Balears és la capdavantera de les comunitats autònomes de l'Estat espanyol.

A més del fet que estam comentant de les illes Balears, es creu que és interessant analitzar la situació que ocupa en aquest sentit el País Valencià. El País Valencià, en funció dels ingressos que perceben els seus habitants, hauria d'ocupar l'onzè lloc del rànquing teòric de nivell de vida. Però com es pot comprovar a la gràfica, segons els estimadors que s'han emprat per calcular el nivell de vida real, ocupa el quart lloc. Aquesta discrepància és fins i tot superior al cas de les Illes Balears.

Hi ha estudis que atribueixen aquestes discrepàncies al volum d'economia submergida existent en aquestes comunitats autònomes. Mentre que la mitjana estatal d'economia submergida se situaria en un 14,1 %, a les Balears s'hi atribueix un 18,8 % i al País Valencià un 16,1 %. Cal comentar que el punt de partida dels que atribueixen aquestes discrepàncies a l'economia submergida, com el que ara es presenta, és el mateix. Ara s'intenta explicar que aquestes discrepàncies també poden provenir de les possibles repercussions que pot ocasionar sobre una economia una entrada immensa de doblers per la venda del seu patrimoni.

En resum, segons els estudis macroeconòmics,⁶ el PIB per habitant a les Balears l'any 1989 fou d'1.624.218 PTA, un 135'65 % superior a la mitjana estatal. L'any 1993, les diferències encara eren ma-

jors, i el PIB per habitant a les Balears se situava en 2.290.668 PTA, un 142'11 % sobre la mitjana espanyola (100 %). En els dos casos, Balears se situa com la comunitat autònoma amb major producció.

En renda regional per habitant, les Balears l'any 1989 estava situada en el tercer lloc (després de Madrid i Catalunya), amb un 126'4 % sobre la mitjana estatal, i l'any 1993 en el segon, amb el 128'87 %.

Aquestes dades macroeconòmiques semblen bastant coincidents amb els estimadors que aquí s'han emprat a nivell microeconòmic per calcular el nivell de vida de les comunitats autònomes. En gairebé tots els estimadors, Balears destaca en gran mesura, ocupant en moltes ocasions el primer lloc. En automòbils gairebé doblam la mitjana espanyola, som la segona que té més vivendes per habitant, amb més peces d'higiene, la tercera que té més garatges, la

que té més jardins, i a més, on les vivendes són més grosses i estan millor equipades.

Allà on sí que hi ha grans diferències és a l'hora de calcular els ingressos familiars. Aquestes diferències entre els ingressos estimats a nivell macroeconòmic i microeconòmic es deuen al fet que els primers no s'han elaborat sobre dades microeconòmiques tal com es fa a l'hora de calcular la producció d'un país, sinó més aviat sobre un simple repartiment de la renda regional neta calculada segons la igualtat macroeconòmica *producció = ingressos*.⁷

PNN-imposts indirectes = renda nacional;
 renda nacional =
 rendes del treball (sous)+
 rendes del propietaris (autònoms)+
 rendes de lloguer+
 dividendes i interessos+
 transferències (Seguretat Social)

El fet és que, concretament a les Balears (com també al País Valencià), aquesta igualtat macroeconòmica sembla que es romp, i la producció que es genera a la nostra comunitat autònoma està molt per sobre dels ingressos familiars que li pertoenen.

REPERCUSSIONS ECONÒMIQUES DEL MERCAT IMMOBILIARI SOBRE L'ECONOMIA

És clar que aquest mercat, per si mateix, no genera riquesa. L'únic que crea és una certa disponibilitat de liquiditat o recursos financers que pot ajudar a la reactivació d'una economia malmesa (tant domèstica com regional).

Aquesta disponibilitat de recursos financers a curt termini pot resultar molt

beneficiosa, però com a contrapartida també es produeix una descapitalització que pot ser preocupant si no es té plena consciència d'aquesta dualitat.

A nivell microeconòmic, aquesta dualitat queda ben palesa. Una família o una empresa pot gaudir a curt termini d'una considerable disponibilitat de recursos financers mitjançant la venda d'un immoble. Però al mateix temps, aquests són conscients que han perdut una bona part del seu patrimoni, i que si la liquiditat aconseguida es destina a cobrir despeses corrents, a llarg termini l'empobriment i pèrdua de benestar seran considerables.

A nivell macroeconòmic, la dualitat que s'està exposant entre curt i llarg termini del mercat immobiliari, sembla que no es té en compte, o al manco, en els estudis que s'han fet fins ara sobre l'economia d'un país o regió, no hi consta.

En l'àmbit del carrer, es pot comprendre que si una unitat familiar ven una propietat a una persona aliena de la comunitat, la resta de famílies considerin que això no els repercuteix, i sobretot, que aquest possible efecte del mercat immobiliari a llarg termini sigui considerat com una cosa aliena per a la seva economia domèstica.

Però, en realitat, sí que els repercuteix. A curt termini es produeix una entrada de doblers. La unitat que ha venut la propietat té una gran disponibilitat de recursos financers extra per consumir, moltes de vegades aconseguit amb poc esforç (herències), i l'efecte multiplicador sobre l'economia de la regió ben aviat es deixarà notar, cosa que fa que l'economia es reactivi.

Si per exemple la unitat familiar que ha venut la propietat adquireix béns (cotxes, ordinadors, televisors, telèfons mòbils, aparells electrodomèstics, etc...) o bé des-

tina els doblers en serveis (diguem-li oci), dóna feina a aquells que els produeixen, i si els productors de béns tenen feina, significa que també disposen de recursos per poder consumir, i la roda de l'economia comença a funcionar. És el que en economia s'anomena efecte multiplicador.

El principal problema de la nostra comunitat autònoma és que el sector primari i secundari gairebé són insignificants, i tan sols contribueixen al voltant del 10 % del PIB. Per tant, la immensa majoria dels béns que consumim provenen de fora de la comunitat, el que significa que una bona part de l'efecte multiplicador no es notarà aquí, sinó a les regions on els béns es produeixen.

És a dir, gràcies a la disponibilitat de liquiditat produïda per la venda d'immobles, aquí disposarem de més béns, cosa que aparentment augmenta en gran mesura la riquesa o benestar del país. Però la vida útil de la majoria d'aquests béns és de curta durada, i de poc (o nul) valor residual, mentre que els ingressos que s'han produït per la venda de la propietat hauran tornat a sortir a fora.

En definitiva, quan aquests béns adquirits hagin perdut la seva vida útil, la família ja no disposarà dels béns, ni de recursos financers, ni molt manco de la propietat venuda.

Però si en l'àmbit del carrer és comprensible que aquest fet no es consideri, de cap manera es pot defugir quan es fa un estudi macroeconòmic, i molt manco quan es coneix que a les Balears hi ha unes diferències tan abismals entre la producció (PIB i la seva evolució) i els ingressos (tant els familiars a nivell microeconòmic com els regionals per turisme a nivell macroeconòmic).

En l'esquema següent es mostra quins són els components de producció i demanda que fins ara s'han considerat a l'hora d'analitzar l'economia de les Balears, i amb poques variacions per a qualsevol regió:

PRODUCCIÓ	DEMANDA
Sector primari	Consum privat residents Consum públic Formació bruta de capital
Sector secundari	Variació d'existències
	DEMANDA REGIONAL
Construcció	Consum turístic Consum interior no resid.
Serveis	Saldo net exterior
PIB a p.m.	PIB a p.m.

En relació amb la producció, des d'aquí s'entén que el mercat immobiliari per ell mateix no crea riquesa, i per tant no afectaria als components de la producció. És a dir, és cert que el mercat immobiliari crea unes plusvàlues, però com que la composició del bé objecte de la transacció no varia per la seva transmissió, s'entén que l'únic que crea és un increment de preus (IPC). Cal recordar que si la plusvàlua prové de reformes realitzades a l'immoble, aquesta hauria d'estar inclosa dins el sector de la construcció.

Per tant, es creu que aquestes plusvàlues generades pel mercat immobiliari segurament podrien estar incloses com un nou component de la producció del PIB a preus corrents, però aquestes desapareixen quan s'hi aplicà el corresponent deflactor de preus.

No ocorre el mateix si analitzam els components de la demanda. El mercat immobiliari mai s'ha considerat a l'hora de fer l'estudi macroeconòmic de les Balears (i segurament a cap altra regió o país). Per tant, fins ara la *formació bruta de capital* s'ha imputat íntegrament a la demanda dels residents, sense tenir present que també hi ha desinversió quan aquests venen els immobles a persones alienes a la regió.

És a dir, és cert que hi haurà un increment de formació bruta de capital per l'augment de l'estoc físic (bàsicament construcció i maquinària) produït durant el període considerat d'estudi, però no sembla lògic imputar un increment per aquest concepte als residents, si ells estan venent de forma generalitzada el que ja posseeixen a persones alienes. A més d'aquesta desinversió, també cal tenir present que una part de les inversions en obra nova que es realitzen són promogudes per aquell col·lectiu.

La descapitalització dels habitants de les Balears sembla preocupant. A molts de municipis, sobretot els costaners, el percentatge d'immobles que estan en mans d'estrangers (sense tenir en compte els nacionals que no resideixen a les Balears), és superior al 25 %.

De fet,⁸ es considera que el 37'76 % de les propietats del terme municipal de Calvià pertanyen a estrangers.⁹ A Sóller es calcula en un 12 % les propietats que estan en mans d'aquest col·lectiu;¹⁰ Pollença entre el 10 i el 15 %;¹¹ l'empresari Parreti té en propietat el 4 % de l'illa de Formentera.¹² Segons el catedràtic de Geografia Humana de la UIB, Pere Antoni Salvà, l'any 94, el 25 % de les grans possessions de la serra de Tramuntana també es trobaven en aquesta situació.¹³ Tres anys més

tard, també segons Pere Antoni Salvà, la meitat de les grans finques (unes 70 de més de 100 hectarees) de la serra de Tramuntana ja estaven en mans d'estrangers, el que significa el 30 % de l'extensió de la serra.¹⁴

Per la seva part, un 15 % de la comarca de Llevant també és d'estrangers (la major part de les adquisicions es realitzaren entre l'any 1988 i 1993): Manacor, un 17 %; Sant Llorenç d'es Cardassar i Son Servera, entre el 10 i el 12 %; Capdepera, el 25 %¹⁵ i Artà també el 25 %.¹⁶ Bunyola es troba amb el 5 % del seu territori que és propietat d'aquest col·lectiu,¹⁷ Santanyí, l'11 %, ¹⁸ i a Banyalbufar es dona el cas que 1/3 del municipi és tan sols d'un anglès, Richard Branson.¹⁹

Per tant, per tenir una aproximació més exacta de la situació econòmica d'una regió (al manco a les Balears), es creu que els components de la demanda s'haurien de corregir com es mostra en el següent quadre.

PRODUCCIÓ	DEMANDA
Sector primari	Consum privat residents Consum públic Formació bruta de capital <i>Desinversions immobles (-)</i>
Sector secundari	Variació d'existències
	DEMANDA REGIONAL
Construcció	Consum turístic Consum interior no resid.
Serveis	Saldo net exterior <i>F.B.C. en immobles (+)</i>
PIB a p.m.	PIB a p.m.

És a dir, a la demanda regional de *formació bruta de capital* s'hi haurien de

restar les desinversions en immobles efectuades pels residents. Com que per teoria macroeconòmica la producció ha de ser igual a la demanda, per quadrar les xifres, aquestes desinversions s'haurien de sumar a la demanda dels aliens a la comunitat. Com que no es tracta de consum, ni tampoc d'importacions o exportacions de béns i serveis, s'hauria de crear un nou component de *formació bruta de capital* per a aquest col·lectiu.

Si amb aquests nous components resultàs que la *formació bruta de capital de la demanda regional interior* fos negativa, seria correcte afirmar que les Balears són la comunitat més rica d'Espanya i una de les capdavanteres d'Europa?

En el còmput global sí, ja que el PIB de les Balears no queda modificat. Però sembla que no seria correcte dir que els habitants de les Balears són més rics perquè el PIB/habitant és major. És a dir, altra cosa seria parlar del producte nacional, de la riquesa dels residents... Com s'explica que s'imputi una riquesa tan gran als habitants de les Balears, quan el seu poder adquisitiu és tan baix que no poden competir amb les ofertes immobiliàries dels habitants d'altres països o de la resta de comunitats autònomes d'Espanya..? Si realment els habitants de les Balears fossin tan rics, no haurien de ser aquests els que no tenguessin problemes per invertir a fora i en canvi sí en tenguessin els aliens per invertir a les Balears? O... com es justifica que a la comunitat més rica d'Espanya els preus per metre quadrat dels habitatges estiguin per davall la mitjana estatal, en concret un 17 % l'any 1995... No hauria de ser a l'inrevés?

Aquest procés de descapitalització es va començar a denunciar a la premsa local

diària durant la segona meitat de l'any 1994, gairebé sempre enfocat des del punt social més que econòmic. Després sembla que la cosa va quedar adormida, i a principis de l'any 1997, la denuncia es va tornar reactivar. Basta dir que el dia 2 de febrer d'aquell any, el programa «30 minuts» de la TV3 de Catalunya va estar dedicat a aquesta problemàtica, o que el president del Govern Balear va tenir una entrevista amb el ministeri d'afers exteriors alemany el dia 10 de març d'aquell mateix any per tractar aquesta «inquietud». ²⁰ De llavors ençà, és estranya la setmana que no apareix alguna notícia relacionada amb el tema als mitjans de comunicació.

Però el més curiós és que a l'actualitat (sempre segons les dades que s'han pogut obtenir de la Conselleria d'Economia i Hisenda), aquest procés de descapitalització de les famílies de les Balears sembla que en aquests darrers anys s'ha alentit.

El motiu no és que aquests col·lectius aliens a la nostra comunitat hagin deixat d'invertir en béns immobles ni molt manco, sinó que sembla que han entrat en el procés de desinversió, i una gran quantitat dels recursos financers que fins ara quedaven en mans de les famílies residents, torna al seu origen. És la gran diferència que hi ha entre els ingressos per turisme (ingressos per venda dels productes que ofereix la nostra indústria) i els ingressos per venda d'immobilitzat.

QUATRE DADES SOBRE EL MERCAT IMMOBILIARI

Es pot pensar que el mercat immobiliari és un mercat residual i sense cap tipus d'importància per a una economia. Ara es

presenten algunes dades significatives sobre el comportament d'aquest mercat durant els anys 1992 i 1995 en primeres transmissions (habitatges nous), segones transmissions (habitatges usats) i en finques rústiques perquè es pugui tenir una idea de les repercussions que pot tenir aquest mercat en una economia.

El primer que s'ha de tenir present a l'hora de valorar les dades que a continuació s'exposen és que els ingressos per turisme, el darrer any estudiat, varen ser d'uns 650 mil milions de pessetes, i el PIB a les Balears, aquell any fou d'1,7 bilions de pessetes. S'ha calculat que el volum de negoci del mercat immobiliari, aquell mateix any va ser d'1,1 bilions de pessetes.

PRIMERES TRANSMISSIONS

De l'anàlisi de les transaccions de primeres transmissions en funció de la procedència dels interventors es desprèn que el major percentatge d'aquestes transaccions, al voltant d'un 75 %, és realitzat per residents. Aquest fet en si no és preocupant, però el que sí que fa pensar és que la tendència és clarament descendent, sobretot en compres. Aquest col·lectiu ha passat de representar el 84 % de les inversions realitzades en adquisició d'immobles de primera transmissió l'any 92, a tan sols un 72 % l'any 95.

Per la seva part, llevat del primer any, les vendes sempre són superiors a les compres, i el fet que el percentatge del nombre de transaccions sigui superior al del volum ens indica que els residents tan sols intervenen en les transaccions més petites i de menor qualitat.

Per tant, el problema no és que els residents ja no tinguin capacitat de compra,

sinó que sembla com si ja haguessin venut les seves millors propietats i també ja haguessin perdut la capacitat de venda.

En canvi, sembla que els estrangers tan sols intervenen per realitzar inversions per aquest concepte, amb una clara tendència a l'alça; han passat de representar un 7 % l'any 92, a un 12 % l'any 95, mentre que en relació a les vendes, aquests no superen l'1 %. Com que en la relació volum-nombre no hi ha grans diferències, les propietats que adquireixen estarien al voltant de la mitjana.

L'evolució dels espanyols no residents a les Balears, ben al contrari que els estrangers, seria de desinversió. Les vendes sempre són superiors a les compres, i l'any 92 i el 94, el percentatge de vendes dobla el de les compres. A més, hi ha una enorme diferència entre volum i nombre, el que significa que intervenen en transaccions molt grosses.

Per tant, si tenim present que les majors transmissions es realitzen per aquest concepte, és com si els residents haguessin quedat al marge de les grans transaccions. Per altra banda, com que els no residents desinverteixen més que no inverteixen, sembla que les inversions que efectuen els estrangers en primeres transmissions ja no es quedassin a l'illa, sinó que tornen a sortir cap a la península.

SEGONES TRANSMISSIONS

Si analitzam les segones transmissions d'habitatges en funció de la procedència dels interventors, les conclusions a què s'arriben dels residents són gairebé les mateixes que en primeres transmissions. Aquest és el col·lectiu que més hi intervé, amb la mateixa tendència a la baixa, amb

més vendes que compres, i amb transaccions molt més petites que la mitjana.

L'única diferència és que ara ens trobam amb uns percentatges de participació molt inferiors que en primeres transmissions, al voltant de nou punts percentuals manco. Per tant, aquest col·lectiu, en segones transmissions de vivendes, segueix el seu procés de descapitalització.

Després dels residents, els que més hi intervenen són els estrangers, que en moltes d'ocasions tripliquen les dels no residents. Però el més important, gairebé d'una importància cabdal, és la capacitat de venda d'aquest col·lectiu.

Si en primeres transmissions els estrangers eren inexistents en vendes d'immobles, en segones transmissions de vivendes, ja acaparen més del 20 % del mercat, i es dona la situació que, l'any 92, les vendes realitzades per aquest col·lectiu (tant en volum com en nombre) foren superiors a les compres.

Una altra novetat digna de subratllar és que, mentre que en primeres transmissions aquest col·lectiu no destacava per grans transaccions, ara sí que ho fa.

Quant als no residents, segueixen la mateixa tònica que en primeres transmissions, és a dir, operacions grans (sobretot en compres), i desinversió durant els dos darrers anys.

La tendència del nombre d'intervencions per part dels no residents és a l'alça. L'any 1992, el 4'23 % de les vendes foren realitzades per aquest col·lectiu, i l'any 1995, la seva participació fou del 5'59 %. El volum de negoci en vendes segueix essent superior al del nombre, si bé el diferencial no és tan exagerat com en les compres.

En relació amb les transmissions de finques rústiques en funció de la procedència dels interventors, en línies generals la tònica segueix essent la mateixa que en transmissions urbanes, però d'una manera encara més aguditzada. Els residents venen més que compren, van perdent importància al llarg del període, i les transaccions on intervenen són les més petites.

Així, l'any 1992, el 80'23 % del volum de compres fou realitzat per aquest col·lectiu. Aquest percentatge va minvant any rere any, i l'any 1995, tan sols fou del 59'45 %. En canvi, en nombre de compres, gairebé es manté al voltant del 85 %: el 87'89 % l'any 1992, i el 83'20 % l'any 1995. Aquest fet ens indica clarament que els residents tan sols accedeixen a les propietats més petites, cosa que s'aguditza al llarg del període.

En volum de vendes, la tendència també va minvant al llarg del període, si bé no d'una manera tan exaregada. L'any 1992, el 92'63 % del volum de vendes fou realitzat per residents, i aquest percentatge va minvant fins situar-se en el 86'02 % l'any 1995. En canvi, el nombre de vendes, ben igual del que ocorria amb les compres, també es manté, ara al voltant del 92 %.

Per tant, les desinversions que realitzen els residents en finques rústiques, també són inferiors a la mitjana, si bé el diferencial de les vendes entre volum de negoci i nombre de transaccions és molt inferior que el de les adquisicions. Aquest diferencial, l'any 1995 fou d'un 28'5 % en compres i d'un 6'5 % en vendes.

El segon col·lectiu en importància seria el format pels estrangers, marcat per una

tendència de fort creixement, sobretot en adquisicions.

Així, l'any 1992, aquest col·lectiu adquirí el 14 % del volum global d'inversió en finques rústiques. La seva representació se situa en el 23'64 % l'any 1993, en el 30'27 % l'any 1994, i en un 35'35 % en el darrer any estudiat.

En nombre d'adquisicions també va augmentant durant el període, si bé d'una manera més pausada, i mentre l'any 1992 el 9 % del nombre d'adquisicions foren realitzades per aquest col·lectiu, l'any 1995, aquestes foren del 14'45 %.

Per tant, les operacions que realitzen els estrangers en relació a la mitjana global són de gran volum, i amb el pas del temps, aquestes de cada vegada són majors. Així, mentre que el volum invertit l'any 1995 s'ha multiplicat per 2'52 respecte de l'any 1992, aquest increment tan sols fou del 61'1 % en nombre d'adquisicions. El diferencial entre volum i nombre en el darrer any fou del 59'12 %.

Per la seva part, les vendes sempre són inferiors a les compres. L'evolució d'aquestes també ha estat ascendent, si bé en menor mesura, i ha passat de representar el 6 % del volum de vendes l'any 1992, a un 11'56 % l'any 1995.

Per tant, l'any 1995, el diferencial de participació dels estrangers entre compres (35'35 %) i vendes (11'56 %) és considerable, superior al 67 %. És a dir, que per cada 33 PTA que els estrangers varen desinvertir en finques rústiques l'any 1995, n'invertiren tres vegades més, 100 PTA.

Els no residents formen el col·lectiu que menys intervé en aquest sector del mercat immobiliari. De fet, el volum de negoci dels no residents, en cap cas arriba el 6 % del global.

Si bé els percentatges de volum sempre són superiors als de nombre de transaccions, el diferencial que existeix entre aquestes dues magnituds ja no és tan exagerat com havia succeït a la resta d'immobles estudiats.

Per altra banda, la gran desinversió que fins ara havia estat la tònica general d'aquest col·lectiu, en transmissions de finques rústiques no és fa patent, i tan sols l'any 1994 se'n produí. □

1. *Turisme, societat i economia a les Balears*. Fundació Emili Darder (1994).
2. *Evolució econòmica de Balears (1986-1993)*. Sa Nostra i Banca Catalana. I elaboració pròpia.
3. Institut Nacional d'Estadística (INE).
4. *Encuesta de presupuestos familiares 1990*. Volum IV. Balears. INE.
5. Elaboració pròpia sobre *Encuesta de presupuestos familiares 1990*. Volum IV. Balears. INE.
6. *Estimación de la evolución económica en 1993*. FIES.
7. Dornbusch, Fischer. *Macroeconomía*.
8. Les dades que a continuació s'exposen no s'han pogut contrastar amb cap font mínimament fiable.
9. *El Dia del Mundo*, p. 19 (18-09-94).
10. *El Dia del Mundo*, p. 19 (09-10-94).
11. *El Dia del Mundo*, p. 18 (16-10-94).
12. *El Dia del Mundo*, p. 10 (11-11-94).
13. *El Dia del Mundo*, p. 19 (13-11-94).
14. *El Dia del Mundo*, p. 21 (26-01-97).
15. *El Dia del Mundo*, p. 17 (27-11-94).
16. *El Dia del Mundo*, p. 15 (21-01-97).
17. *El Dia del Mundo*, p. 17 (27-11-94).
18. *El Dia del Mundo*, p. 7 (21-01-95).
19. *Diario de Mallorca*, p. 3 (08-12-95).
20. *El Dia del Mundo*, p. 7 (11-02-97).

«Todo es nada»

L'última gregueria de Ramón, explicada per Josep Pla

Antoni Martí Monterde

Cada carrer del centre de Buenos Aires té el seu cafè ple d'ombres. En realitat, tots els cafès del món n'estan plens, d'ombres successives, a les quals afegim la nostra. Però en una ciutat com la capital d'Argentina, on una bona part de la producció literària ha estat escrita sobre taules plenes de tasses mig buides, sobre taules desgastades per colzes antics, un seu a prendre un cafè amb timidesa, tot interrogant-se sobre quin pes haurà suportat la cadira, qui haurà mirat abans per la mateixa finestra que nosaltres ara, i a més a més va saber escriure-ho. Caminant pel carrer Florida, un carrer de vianants apressats, es pot anar a buscar la memòria de Jorge Luis Borges a les taules de la Confitería Richmond; i encara més: la de tots aquells altres escriptors que, sense ser Borges, també seien a les seves taules angleses a prendre un cafè entre llibreria i llibreria. Un escriptor com aquest podria omplir la memòria de tot un local, encara que sigui tan gran com aquest. Però hi ha taules arraconades, amb desgast d'altres fulls. Per exemple, els de Ramón Gómez de la Serna i Josep Pla, que un dia van trobar-se en una d'aquestes taules, impossible ja de reconèixer.

Antoni Martí Monterde és professor de Teoria de la Literatura i Literatura comparada a la Universitat de Barcelona. Com a assagista ha publicat *J.V. Foix o la solitud de l'escriptura* (Edicions 62, 1998).

Pla va arribar per primer cop a l'Argentina els primers dies de 1958, com una escala més d'un llarg reportatge americà, d'encàrrec, per a la revista *Destino*, que després recolliria, maltraduït per algú al català, dins el *Viatge a l'Amèrica del Sud de En mar*. El reportatge l'havia vingut molt bé, fins i tot l'havia propiciat per tal de retrobar un vell amor, l'enigmàtica Aurora que havia vingut a viure a Buenos Aires anys abans, i per qui després faria més visites a aquesta ciutat, sempre barrejades amb qüestions mig periodístiques. A més a més, una altra raó per anar-hi era arrencar de l'Editorial Sudamericana, del seu vell amic López Llausàs, un contracte per a l'edició en forma de llibre dels seus articles de *Destino* sobre Israel. Tant l'encontre amorós com l'editorial reeixiren, aquest darrer només uns mesos més tard, sota el títol *Israel en los presentes días*.

Pla i Buenos Aires: caldria esperar molt d'aquesta combinació. Però Pla va escriure sobre Buenos Aires algunes de les seves pàgines més memorablement mediocres, és a dir, més dignes d'oblit. Cada ciutat que ha habitat Pla: Madrid, París, Girona, Barcelona, Londres... m'ha proporcionat sempre hores intensíssimes. Llegir aquelles anotacions de Pla, impròpies tant de la ciutat com de la seva prosa, de la qual sóc un incondicional admirador, van suposar

una de les meves més grans decepcions davant d'un llibre. No són un llibre de Pla, són uns reportatges d'encàrrec amb contingut també d'encàrrec. L'editor no es mereixia més, ja que l'havia enviat a l'altra banda de l'Atlàntic amb el bitllet del vaixell pagat amb insercions de publicitat a les planes de la revista, i amb quatre pesetes que amb prou esforços permetrien o dinar o sopar: per a fer dos àpats diaris va haver de recórrer a l'hospitalitat. Una hospitalitat doble: dels amics, pel que fa al menjar; d'Aurora, pel que fa al sostre durant prou dies. Va omplir uns fulls superficials, sense contorns ni matisos, monòtons; curiosament diu que l'originalitat de Buenos Aires és la seva aclaparadora monotonia: era la manera més ràpida de ventilar una immensitat que se li feia inapamable –com a tothom. Els seus comentaris són previsibles fins el tòpic d'enciclopèdia de butxaca, quan no trets dels llibres de Santiago Rusiñol, *Del Born al Plata* (1911), Le Corbusier, *Précisions*, (1930), i potser també de la *Explicación de Buenos Aires* que Ramón havia publicat el 1948 a Madrid. No implica en cap comentari la seva radical subjectivitat més que com a forma de mandra, i molts els podria haver escrit qualsevol altra persona, escriptor o no, perquè no són literatura, i qui afirmi el contrari o és un perioidiota febrós amb ínfules de planià acadèmic, o és que no en sap ni un borrall, ni de literatura ni, sobretot, de Pla –o totes dues coses alhora. Com que no em podia pas creure que Pla hagués escrit allò, vaig pensar que potser l'original publicat en *Destino* havia quedat estrafet, mutilat per l'edició en forma de llibre, i que el Buenos Aires de Pla seria infinitament millor; però en buscar-lo vaig constatar que no era així.

Gairebé cada coma de la versió catalana era una coma a l'original en castellà. Com es veu, per cert, va costar prou d'editar, perquè els primers articles que Pla va trametre eren gairebé una taca de tinta. L'editor Vergés va escriure'l, a Buenos Aires, dient-li que «tant el paper com la tinta en que has escrit els articles són desastrosos. Paper blau i tinta blava que més aviat sembla aigua, que fan un conjunt il·legible. A la impremta s'han negat a compondre'l i hem hagut de passar l'article a màquina desxifrant-lo. ¿No podries per favor escriure en paper blanc i fer la lletra un pèl més grossa? Ens faries un gran favor». Malauradament, el contingut no pagava la pena de tant d'esforç.

Tot i que Pla ho consigna en el seu «Calendario sin fechas» de l'època que va fer aquelles cartes de Buenos Aires, aquesta trobada amb Gómez de la Serna no va ser recuperada en forma de llibre més que de manera fragmentària, i no dins aquell volum, sinó per a un *Retrat de passaport* del madrileny. Un retrat més que de passaport de certificat de defunció, perquè va ser engiponat –es tracta d'un altre text fluix de Pla– amb motiu de l'òbit ramonià. Un escrit, com tots els seus sobre aquest personatge, ple d'indignació, enverinat, cosa que fa de les crítiques que conté –moltes assenyades, però– un atac inversemblant, poc creïble, sobretot en veure'l adobat amb errors –de Pla? del traductor?– com rebatejar a Luisa Sofovich com la senyora Fiscovich. Si més no, cal reconèixer una cosa: la necrològica és absolutament sincera, no va aprofitar per fer l'habitual i hipòcrita elogi del difunt. El tracta com a «el senyor Gómez», es resisteix a dir-li pel nom complet més enllà del necessari, i, sobretot, es nega a anomenar-

lo senzillament Ramón, negant-li així tot valor al *ramonismo*, abolint tota referència a la generació unipersonal que havia constituït en les lletres espanyoles, al gènere literari que va omplir més planes als cafès madrilenys. Potser l'explicació d'aquella supressió, i del rebatejament de l'escriptora argentina, sigui la desastrada manera com es van preparar les seves *Obres Completas*, però no es gens descartable que el menyspreu del gironí pel madrileny hi comptés prou.

Tanmateix, fullejant les pàgines d'aquella revista —més aviat entretingut amb les fotogràfies de Ramón Dimas del Buenos Aires de finals dels anys cinquanta—, vaig ensopegar amb aquella entrevista traspaperada. De fet, aquelles ratlles desaparegudes sobre Ramón segurament són les més interessants que Pla va trametre des d'Argentina al seu destinatari periodístic. Sense arribar a ser brillants, sí que són un document tens, i fins i tot punyent, sobre la derrota definitiva de Ramón Gómez de la Serna: és possible que siguin una fabulació més de Pla, que s'inventés aquestencontre, o que el defugís i fins i tot se'ies dissimuladament en una altra taula, allunyada, invisible, d'amagat fins i tot de l'editor López Llausàs, que havia concertat la trobada. Com també trobaria versemblant que Pla ni tan sols petgés mai el carrer Florida, ni posés un peu a l'Argentina, si no fos perquè he vist un rebut al seu nom de l'Hotel Regis, al carrer Lavallo —habitació 317. Però la seva veritat literària s'imposa: les que descriuen la seva trobada amb Ramón són ratlles que ratllen sorollosament el vidre de la tristesa, sobretot perquè el gran encert de Pla en aquell article consisteix a cedir la paraula a Ramón, fer-lo parlar, en un diàleg que el

cronista hàbilment converteix en monòleg amb el seu silenci, un monòleg només mentalment interromput per descripcions lancinants.

Ja en 1921, en pàgines escrites a Madrid, l'antiavantguardista acarnissat que era Pla havia mostrat un seriós disgust davant del personatge, de qui menyspreava sobretot la frívola recerca de l'enginy, el caos acumulatiu i el pensament gregueritzant amb què transformava tota mesura en desmesura, com si Ramón, per culpa de la darrera síl·laba del seu nom, fos un augmentatiu. «Gómez de la Serna es un calzonzos», i els seus «libros pesan poco ¡como que son corcho, corcho y corcho!» va escriure enfurimat a *La Publicidad*. Llavors el va tractar de «desvirgador de cosas ya desvirgadas», de «Gran Lama» i de «hijo de tocinero enriquecido», i afegia que dempeus no deia res d'interessant, però assegut la seva veu prenia un to metàl·lic i acariciador: «Si en el mundo no hubiera sillas y mesas, Ramón no hubiera hecho nada, absolutamente nada». Tot i així, en aquella visita a Pombo, Pla sembla pressentir la tristesa de Ramón, i en traduir aquelles frases al català l'any 1929, amb la calma pròpia de la reescriptura, hi afegeix: «Però tant se val. Ramón Gómez de la Serna és un home jovial i simpàtic; amaga la seva tràgica temperatura sota una aparença de felicitat i de sociabilitat». En l'encontre de la Richmond, Pla es troba ja davant d'una gregueria fatigada, i la derrota que intueix en Ramón és total:

— Yo vivo en la nada, en la pura nada. Es la palabra que nos gusta más a los españoles. Todo es nada. Nada.

Ni darrere d'una taula, assegut a una cadira, pot sustentar ja la seva vida. Ra-

món podria signar aquell epigrama que Hölderlin va inventar per a Sòfocles, i que, traduït per Cernuda, diu: «En vano algunos intentaron lo más alegre decir alegremente; / Aquí al fin se me otorga, aquí expresado en la tristeza.» El retrat que improvisa el de Palafrugell resulta nítid:

Ramón Gómez de la Serna está sentado rígidamente en una silla, con un aire de muchacho modosito. Lleva una corbata de lazo y un traje gris. En otros momentos de su vida estuvo más gordo, más gordinflón. Ahora parece contener menos viento. El pelo, lacio y sedoso, se le ha vuelto del color del cabello que tenía Ricardo Calvo, un color pelo de jamona, reiteradamente teñido de rubio azafrán. La carne de la cara es fresca y sonrosada, carne de bebé un poco entrado en años. De tarde en tarde sopla la cañita. La presencia del alcohol le aviva los ojos y a veces parece que la lengua no le cabe totalmente en la boca. Está muy animado, habla sin cesar, y, sin embargo, se desprende de su figura un aire de fatiga y de tristeza. Parece como si estuviera cansado de perseguir la agudeza. ¿Para qué? Todo es nada.

En les paraules que Pla posa en la seva boca, sembla endevinar-se el destí de Ramón: morir a Buenos Aires desitjant morir a Madrid. Un Madrid que no va existir mai, una invenció seva; però com tot producte de la imaginació que es pretengui habitar, requereix uns topants materials sobre els quals sustentat l'al·legoria: en el cas de Ramón, aquests materials tenen un aire de museu i de segle XIX innegables, però sobre aquelles escorrialles de Rastro, sobre aquella urbanitat caducada, havia edificat la seva ciutat íntima. I qui

no té una ciutat íntima és que no té ciutat, per això a aquesta gent sense ciutat els resulta indiferent on viure o el que li pugui passar a la ciutat on viuen. Altres ens passem anys i quilòmetres regirant els materials amb què construir-nos-la, buscant el municipi on ubicar-la, vagant per conurbacions insomnes.

Resulta significatiu que Ramón sovintegés aquesta confiteria, la de l'hotel Richmond, com si en tractar-se d'una dependència hotelera subratllés que estava de pas per aquella ciutat, que preparava el retorn a cada instant per més que hagués reconstruït en un pis del carrer d'Irigoyen el seu «torreón» del carrer madrileny de Velázquez. Després dels anys de Pombo, que no sovintegés cap cenacle literari i visqués apartat dels escriptors argentins, tret de Gironde i Macedonio, resulta durament comprensible; que no volgués muntar cap tertúlia en cap dels cafès portenys que tan bé l'haurien acollit resulta calfredant.

— Vivo solitario, recluso. A veces paso tres semanas sin salir de casa. No quiero ver a nadie.

I en una de les seves *Cartas a mí mismo*, dels anys cinquanta, insisteix: «He llegado a la soledad suprema en esta ciudad, que se puede pasear de arriba a abajo sin encontrar a ningún conocido.» Era una solitud gairebé triada, un recolliment propi potser de la vellesa, però també d'una enyorança opaca. Va fer com si estigués de pas, com si fos un conferenciant —les conferències l'havien portat per primera vegada a aquella ciutat l'any 1931: «sabido es que la Argentina es la primera consumidora de conferenciantes del mundo», però llavors delerava prolongar la seva estada—,

mentre que aquesta vegada era un confe-renciant que vivia obsedit pel retorn, per la impossibilitat del retorn:

— Yo no sé donde moriré. Probablemente aquí. Tengo la absoluta convicción que no vendrá nadie a mi entierro. Lo que usted oye: nadie. Es decir, vendrá detrás del fére-tro uno de estos perros que asisten a los entierros que no son concurridos, a los entierros solitarios. También barrunto que Mara-ñón, que está en todo, tiene el proyecto...

Aquests punts suspensius amb què Pla interromp les paraules de Ramón, que volia parlar-li del projecte de Marañón de proposar-lo per al premi que havia instituït Juan March, fan de Don Gregorio un gos de soterrar. I no és aquest l'únic plec de sentit d'aquests puntets suspensius... aparentment inofensius...

Potser el seu títol més reeixit sigui el de la seva autobiografia, *Automoribundia*, publicada ja a Buenos Aires. Es tracta d'una immensa esmena contra la ressignació d'aquella màxima: filosofar és aprendre a morir. Ramón, en aquelles pàgines, descriu l'aprenentatge de la mort amb ironia de suïcida orgullós. Quan va prendre aquella copa amb Pla, en aquestes taules, ja només li'n quedaven unes quantes pàgines per morir, i molt poc orgull. En aquella *Automoribundia* de 1948 ja havia dit, en comentar la primera de les estades que havia fet a aquesta ciutat: «En Buenos Aires me puse a vivir de nuevo como si no me fuese a ir nunca», cosa que ja havia sentit a moltes ciutats. Això no passaria fins al seu tercer viatge, la seva fugida cap a Amèrica l'any 1936, erroritzat i horroritzat. Una nit, en sortir de Pombo li va dir a la seva dona: «—Voy a tener que clausurar mi

tertulia porque los españoles quieren matarse unos a otros». Pocs dies després va posar una prestatgeria enciclopèdica tapiant la porta perquè no sabia qui l'aniria a matar. Va passar dos nits i dos dies es-queixant originals, projectes i esbossos, «por un solo momento creí que la temática del tiempo había variado y eso me costó mis borradores más queridos». Va trametre per correu els seus llibres i, amb l'excusa del Congrés del PEN Club que havia de celebrar-se a Buenos Aires i la influència de ser cofundador amb Azorín del PEN madrileny, va reservar dos passatges a Amèrica, cap a on marxaria a finals d'agost. Totes les seves pertinences foren regalades a la portera de sa casa, perquè els seus amics i la seva família se sentien incòmodes amb tan comprometedor llegat. I va arribar a Buenos Aires amb la desorientació de qui ha perdut, entre d'altres coses, l'equipatge: en triar casa, com sempre havia fet a cada mudança, va comprovar amb una brúixola que estigués orientada al Nord, i només quan ja hi estava instal·lat va adonar-se'n que a Buenos Aires la brúixola assenyala el Sud.

I el Sud és el que veuria per sempre més des de la seva finestra, i seria el païsatge dels seus dies més precaris, salvats en primera instància només per un préstec amabilíssim d'Oliverio Gironde. La seva solitud, triada o no, era també determinada per la precarietat material, perquè no sortir de casa és la millor manera d'estalviar. I tornar a Madrid era un somni que podia transformar-se en malson. A Buenos Aires, encara podia sobreviure amb les col·laboracions a la premsa; defugia, però, les proposicions que implicaren una integració en la vida social, com fer classe a la Universitat. En canvi, a Madrid, les possi-

bilitats de viure d'escriure eren ben incertes, si no una manera de xantatge, com quan el director d'*Arriba* li va demanar de canviar les *greguerías* per qualsevol altra cosa, i Ramón va decidir abandonar aquelles planes. Espanya semblava –era– inviable:

— Parece existir el proyecto de sugerir a los escritores que escriban artículos pidiendo mi regreso a España. Pero en España ¿cómo podremos defendernos? ¿Se pretende someterme a la prueba de vivir del agua del Lozoya y del aire del cielo? Se escriben artículos sobre mí, pero mis libros no se venden; están siempre en depósito, sumidos en su sueño eterno. [...] Los libros, la venta nula de mis libros es obsesionante.

Tot i així, a Amèrica la seva economia era de dimensions diàries, setmanals a tot estirar. Ja ni tan sols l'il·lusionaven les seves conferències, que ja no eren tan ben enteses com durant l'efervescència dels anys trenta, i fins i tot se sentia decebut per aquell públic argentí de conferència que tant havia estimat: «en una conferència de escenario, al final, sintiéndome un gran actor mimé la escena del morir, i me morí». Sovint aquests encarrecs donaven sorpreses: explica a Pla que havia anat a Santiago de Xile a fer unes conferències i, després de l'esforç descomunal de travessar els Andes, un cop dictades, li comunicaren que els diners consignats per a pagar-li-les no havien tingut més remei que gastar-los en la calefacció d'una facultat. Altres vegades, les pressions per a modificar les seves premisses estètiques convertien en inacceptables les feines; i sovint els articles publicats comportaven setmanes, mesos d'esperes infructuoses sota l'amenaça constant de la misèria.

— A mí, en realidad, no se me da el dinero. Es un hecho incuestionable, axiomático, definitivo. [...] No, el dinero no se me acerca. Pasan los días, los años, ha pasado la vida y el dinero continúa siendo para mí un mero pretexto de conversación. [...] Y aquí me tiene usted, hecho un español de cuerpo entero: soy una mezcla de prócer, de mendigo y de pícaro. Es lo que somos todos, en definitiva.

A Buenos Aires Ramón va perdre les primeres dents, i com si amb elles s'escapés el seu somriure, ho descriu a la seva autobiografia de la següent manera: «Después de todo, gracias a que los dientes no son demasiado duraderos, no morimos demasiado endeudados por el querer comer, y gracias a eso también no llegamos a devorarnos los unos a los otros.» La fam: aquest factor, com a possible explicació de perquè el trobava menys «gordinflón», li va passar desapercebut a Pla –que va dedicar unes quantes planes d'aquell reportatge a què bé que es menja a Buenos Aires–, quan és la raó per la qual pràcticament no hi ha escriptors obesos, i dels que n'hi ha, cal sospitar, com de Camilo José Cela. Diu Pla que Ramón va dir-li:

—Le diré que acabo de recibir una carta de Camilo José Cela. Sí, Cela me ha escrito. Me dice que debo entrar en la Academia. Me ha sorprendido. Yo no sé si debo entrar en la Academia. En la Academia se muere mucho, se muere dentro, mucha gente. ¡Lagarto! No podría ocultarle que en la docta corporación hay unos personajes de una enorme ancianidad, verdaderos lamas del Tibet. Però también hay personas más jóvenes. Y estos son los que mueren en la Academia.

Ramón es manté ferm en una única convicció: la literària, i rebutja integrar-se en el món institucional sota cap de les seves formes si la literatura està damunt de la taula. Pensa que l'Academia, que podria ser el seu respirall material, no és sinó «la casa de las convenciones, donde se aseveran todas las categorías y se entra en la sala de la media luz triste, en el despacho del brasero senil». Qualsevol humiliació li resultava acceptable, tret del sacrifici de la seva idea de la literatura. «La literatura no es sólo la obra hecha, sino la independencia y la dignidad mientras se hacía, manteniéndose insobornable». Pocs, molt pocs, poden enorgullir-se d'haver romàs dempeus, d'haver continuat sent veritablement escriptors en temps d'indigència.

Si no hagués estat per aquell poeta que escrivia per a ser llegit al tramvia, Ramón Gómez de la Serna hauria mort d'inanició. Molts anys després de consumir-se el préstec que li va fer Gironde va escriure en una de les seves *Cartas a mí mismo*:

Querido Ramón: / Te va a sorprender esta carta en que te voy a pedir dinero./ ¿Quién mejor que tú para dirigirte esta pretensión? [...] Te parecerá una paradoja esta pretensión mía, pero sólo tú sabes lo justificada que está. [...] Nadie como tú enterado de cómo me urge, pero también más enterado aún de que no significa nada la urgencia para él y no le mueve a dar un paso hacia nosotros. [...] No he tenido más remedio que escribirte esta carta porque sólo ante ti no siento el pudor de pedir, pero tú me dirás también con la misma franqueza que no tienes y que franqueza por franqueza tú tampoco tienes vergüenza de decirme que no puedes. [...] El dinero es la ausencia absoluta y cuando no lo

tenemos es cuando podemos no tener sombra en la obscuridad, pues para proyectar cierta sombra tenemos que tener luz alrededor.

I això ho sabem molt bé els qui treballem de nit, com ho feia sempre Ramón. La inspiració noctívora beneficia sempre, en primera instància material, al cobrador de la companyia elèctrica. Sovint només a ell.

Ramón moriria de tristesa exasperada. Els intents de recuperar-lo com a figura intel·lectual per part de l'Espanya postguerrera que volia entrar a la UNESCO eren més interessats que no amistosos, més mesquins que no literaris. En plena desesperació per tornar, el 1949 ho fa provisionalment per mediació de la gent de l'Ateneo de Madrid. Els primers dies, sembla que tot va bé: torna a la seva tertúlia, pronuncia conferències, assisteix a àpats diversos a Madrid i Barcelona, passa uns dies a Sitges, és entrevistat a la ràdio, la premsa li ret gran atenció i molts escriptors el visiten encuriósits. Però segons creix l'atrafegament de la seva visita augmenta la seva tragèdia fins convertir-la en paròdia. Realitza una visita al dictador, com a mostra d'agraïment per haver-li concedit aquella gràcia. I hi acudeix amb un jaqué de lloguer; això és el que més li va doldre.

Des d'aquell moment, molts escriptors li donen l'esquena, i la indigència cultural d'aquells anys d'eclipsi d'intel·ligència van fer la resta. L'Espanya que havia deixat en 1936 ja no existia en 1949, ell ja era una figura del passat, a sobre d'un passat incòmode, que només era aprofitable pel règim com a figura històrica, com a renom, però no com a nom.

— Observé, en el curso de nuestro viaje, que si los primeros días de nuestra estancia estuvimos rodeados de gente, a medida que fueron pasando los días, el grupo se fue adelgazando y disolviendo. El interés, sospecho, fue decreciendo. Cuando tomamos el barco en Bilbao, para regresar aquí, nadie nos despidió. Nos marchamos en una soledad total, completa.

En realitat, era una solitud conreada pel seu posicionament definitiu al costat de la dictadura, encara que fos desesperat, incomprensible. A Bilbao, la seva darrera conferència fou boicotejada: es va trobar una sala buida. Fou un convidat sense convidant. De tornada a Buenos Aires, aquella visita humil·liant amb parracs llogats el va marcar definitivament. Més tard, la seva candidatura al Premio Nacional de Literatura amb *Las tres gracias*, presentada pel director general de Propaganda, el seu mentor de l'ateneu Pedro Rocamora, resulta derrotada, i sofreix una gran desil·lusió, pròpia d'un il·lús. Somia també amb el premi March, que li podia possibilitar econòmicament tornar al seu país, però també li resultaria reiteradament esquiu. Tot havia estat inútil. Banderat pels escriptors espanyols de l'exili, unes declaracions en favor de Perón el van aïllar també de bona part del món cultural argentí i perd, durant cert temps, les col·laboracions a la premsa. La mort d'Ortega y Gasset el sacseja també aquells mateixos dies. Simptomàticament, vora la setantena d'anys i malalt, escriu aquelles *Cartas a mí mismo*: veu amb tota nitidesa que ja no té ningú a qui escriure: «La gran soledad del presente me hizo comenzar en América esta correspondencia conmigo mismo. [...] En un mundo ensombrecido y sin corres-

pondencia, estas cartas aseguraron la entrada de algún sobre en el buzón de mi puerta, cuando yo estaba lleno de inquietante hambre», explica, i afegeix que són cartes d'una «sinceridad desplanchada, estilo fosa común, estilo emigrante sin nadie en el mundo.». Quan tramet aquestes cartes, la frase gregueritzant ja se li ha tornat desganada:

Mi querido Ramon: / Estoy y no estoy. [...] Tú mueres de la misma herida que yo y no necesito escribírme porque estas cartas serán al mismo tiempo respuestas de sí mismas, las únicas cartas que quedan contestadas al escribirlas ¡menos mal! / Tú te ahorras por lo menos el trabajo de la contestación, es decir, me lo ahorro yo mientras escribo. / ¿Pero qué más pura coincidencia que ellas? / Es a ti al único que no puedo ocultar nada, aunque me cueste mucho revelar lo inocultable. / Hoy hace frío y el frío nos entierra, [...] me definiendo aquí, pagando a duras penas alquiler, comida y luz. / En cuanto pierda el equilibrio y me caiga hacia atrás en la butaca en que escribo ya sé que apareceré en ese valle solitario, lleno de crepúsculo todo el día. [...] Está próxima a despertarse la ciudad, a engañarse otra vez, a no saber que el no pensamiento es lo único que salva del torrente que nos quiere empujar a la catástrofe, y de la catarata a la cascada, y de la cascada al mar.

Devorat per la història, la història va vomitar aquest exiliat de l'exili. El 1962, el govern argentí li concediria una pensió vitalícia de cinc mil pesos al mes. Un cínic dibuix de Mingote el representa aquells dies assegut a un escriptori, amb un mig somriure sosté una pipa, el fum allargassat

per damunt del cap, i en les seves ondulacions, escriu: «pensión vitalícia»; ploma i tinter en mà, al costat d'una pila de llibres, un garbell de fulls emplenats i molts més de buits, i un periòdic on es llegeix la notícia. El peu de la caricatura diu: «Ahora una buena pipa y a seguir escribiendo cosas de España». Mentre es trobava a l'hospital, greument malalt, rep la notícia que tan llargament havia esperat: li concedeixen el premi March, per unanimitat del jurat, que foren Melchor Fernández Almagro, Gonzalo Torrente Ballester, Antonio Buero Vallejo, José Hierro, Dámaso Alonso, el P. Félix García i –segons una biobibliografia ramoniana no sé del cert si malintencionadament ignorant o ignorantment malintencionada– un tal senyor Pla, que va excusar la seva assistència. Ramón va morir pocs mesos després, a Buenos Aires.

Todo es nada, amigo Pla. Vivo en la nada, en una nada de unas proporciones inmensas.

La gregueria franquista de Gómez de la Serna va sortir malament, i els seus llibres van quedar oblidats a sota; la de Pla –com la de molts altres– va sortir bé, per això va poder fer-la oblidar sota els seus llibres –altres no, i van haver de preparar-se altres estratègies d'oblit. La infinita pietat amb què Pla decideix no retratar la burgesia catalana és la seva roba llogada. (Aquest

retrat hauria pogut ser la ruïna moral i potser també material d'una part de la societat barcelonina, un cop del qual l'hauria estat impossible refer-se, i del qual hauria sorgit, sens dubte, una Barcelona i una Catalunya nova i més digna. Només un gran escriptor, un escriptor immens, com Pla, que a més a més hagués estat colze a colze amb les persones que van prendre les decisions més irresponsables i tràgiques de la nostra història, també com Pla, hauria pogut concretar el que de vegades ja s'albira en moltes de les seves pàgines.) Les obres memorialístiques més importants d'aquestes dues literatures estan separades per la fam. I per la incomprensió: Pla mai no va entendre Gómez de la Serna, i dubtava que ell mateix ho fes: en la nota necrològica afegiria als fragments autoplagiats: «no crec que hi hagi hagut ningú –ni ell mateix– que ens hagi pogut dir què es proposà, què volgué, a què aspirà.» Pla, que considerava la gregueria com una pràctica gregària, una espècie de dadaisme moderat, va llegir tota l'obra de Ramón com una successió de gregueries. «Todo es nada», fou la darrera gregueria que va sentir Josep Pla de la pròpia veu de Ramón Gómez de la Serna. «Y después –conclou el cronista– me fuí con un estado de ánimo lóbrego, de una pesadumbre difusa y vastísima.» □

Buenos Aires, agost de 1998
Barcelona, 1999

Les relacions entre València i Barcelona

El redescobriment d'una agenda geopolítica

Josep Vicent Boira i Maiques

La Geopolítica no quería sobrestimar el papel del espacio sobre el del héroe [...] Es muy cierto que el espacio no crea por sí solo historia, pero no lo es menos que el hombre y la sociedad sin la tierra tampoco la crean.

JAUME VICENS VIVES, 1940

El 1977, al centre Georges Pompidou es va celebrar una gran exposició que repassava les relacions entre les ciutats de París i de Nova York. El 1978, li va tocar el torn a les connexions entre París i Berlín i, un any més tard, a l'eix París-Moscou. El 1998, va ser l'any d'analitzar els lligams (o no!) entre Barcelona i Madrid, amb una exposició que va romandre mesos oberta a la capital catalana, per a passar després a la madrilenya. Seria possible pensar per a aquesta primera dècada del segle XXI en una exposició a València i Barcelona sobre les relacions entre aquestes dues ciutats i els seus respectius territoris? Raons no en falten.

Tot i centrar-se en les respectives capitals, ningú no pot dubtar que aquelles exposicions repassaven també les realitats territorials dels països on s'inserien, França, Estats Units, Alemanya, l'URSS i, en el

nostre cas, Espanya i Catalunya. Potser una exposició sobre les relacions València-Barcelona, serviria per discutir públicament els festeigs del passat, el divorci del present i qui sap si una reconciliació pública i política futura. I és que d'aquella experiència madrilenyo-barcelonesa, podem aprendre algunes coses. Primera, que els ponts mai no es trenquen del tot, per molt que les condicions sociopolítiques siguin adverses. Segona, que els clixès són un element positiu perquè mostren la vitalitat de les relacions. L'existència d'imaginari col·lectius entre les ciutats demostraria la «inevitabilitat» dels contactes. Allà on no hi ha imaginari, no hi ha intensitat de relacions. Tercera, que els adjectius i els judicis emprats en el catàleg d'aquella exposició en judicar les relacions Madrid-Barcelona poden ser utilitzats en el nostre cas sense cap problema: «vides paral·leles, odis atàvics, ressentiments, tòpics, col·laboracions, esporàdiques llunes de mel, frases grandiloqüents, veritats a mitges, llocs comuns, reconciliacions es-

Josep Vicent Boira és professor de Geografia de la Universitat de València. És autor, entre altres, de *La ciudad de Valencia y su imagen pública* (1992) i *El Grau de València: la construcció d'un espai urbà* (1995).

pectaculars...». Quart, que existeix una geometria de les relacions entre ciutats i territoris, que pot passar per la vertical (ço és, el domini d'una sobre altra) o per l'horitzontal, cosa que ja demanava Prat de la Riba per a aquelles dues capitals a l'hora de relacionar-se. Cinquè, que la resposta local davant l'estímul contrari ha engrandit aquelles dues ciutats. Josep Pla deia que seria curiós d'esbrinar la intervenció que en la transformació de Madrid ha tingut l'obsessió per Barcelona. I continua:

Aquest factor inconcret però real és aspecte interessantíssim i podria ajudar molt a fixar el procés polític i social contemporani d'aquest país [...] Sigui com sigui, Barcelona, per a Madrid, ha estat un estímul –i en aquest sentit li ha fet un gran bé–, ha estat una de les passions de Madrid. Passió, si voleu, pueril, però el fet d'ésser-ho no vol dir que no existeixi ni que no s'hagi manifestat amb una certa virtualitat.¹

En el cas valencià, les coses han estat sempre d'un to menor: l'anticatalanisme no ha donat ni per a això, ni per a, des de l'orgull, suposadament ferit, crear una València més gran i forta. Cal recordar ací les paraules de Joan Fuster quan recordava l'anècdota d'una resposta irada a la intervenció de Francesc Cambó a València, durant un míting. En començar a parlar en català, la reacció d'alguna persona del públic va ésser cridar «¡Viva Cervantes!» i això, assenyala Fuster, és ben simptomàtic, car «la interrupció [...] no es feia a base de dir «Visca Ausiàs March!», ni tan sols «Vixca Bernat i Baldoví!».² L'anticatalanisme ha estat, en general, castellanista.

Però també hi ha coses en la relació València-Barcelona que no foren recollit-

des en aquella mostra, perquè necessàriament no hi podien existir: la contigüitat dels seus territoris i la continuïtat dels factors culturals i àdhuc econòmics. Joan Fuster escrivia a Josep Pla el 1962 presagiant aquesta argumentació:

Personalment penso que l'acostament del País Valencià al Principat és un punt essencial per al futur dels valencians. Ho és, no cal dir-ho, des de l'angle cultural. Ho és també –i cada dia això es farà més evident– des de l'angle polític i econòmic. És una idea que cal difondre i defensar *oportune et importune*. De cara a la gent d'ací i de cara a la gent d'aquí.³

No és el moment de fer-se ressò dels arguments lligats al món cultural o lingüístic –evidents per a qui vulga veure'ls, d'altra part–, que uneixen València i Barcelona, el País Valencià i Catalunya. Incidirem en la tesi que fa dels fets geogràfics i econòmics la base d'una forma de relacionar-se més profunda. Si el primer en ferlos servir va ser Romà Perpinyà el 1932, l'últim a fer-ho amb una certa profunditat potser haja estat Rafael Ninoyles seixanta anys més tard, tot i que amb criteris diferents.

En aquest cas, voldria apuntar algunes coses que desenvoluparé en les planes següents. Primer, que en les anàlisis que relacionen València i Barcelona (i els seus respectius territoris), les argumentacions geoconòmiques han tingut un paper fonamental. Segon, que aquestes anàlisis tanquen els ulls a un fet important: els elements de competència econòmica que naixen de la similitud d'estructures entre les dues geoeconomies, competència derivada no sols dels processos de modernit-

zació comuns (industrialització, terciarització), sinó del fet d'haver de compartir una localització geogràfica determinada. Però cal anar més enllà d'aquesta constatació. Aquesta competència, factor a bastament negligit fins avui, pot estar precisament a la base d'una relació més ferma i sòlida per al futur. Tercer, i més important, podem dir que intuïcions, reflexions i lectures de la geopolítica clàssica, blasmada en els últims decennis i que reviu en cada conflicte mundial, ens poden proporcionar eines d'anàlisi per recentrar el debat de les relacions dels dos territoris de cara al futur. I en quart lloc, que justament per recórrer a aquesta ciència, hem de ser conscients que el segle XXI necessita pensar de forma distinta a com s'ha fet avui en organitzacions territorials polítiques, que en gran part es nodrien encara de la gran discussió diplomàtica, científica i àdhuc militar de l'Europa de Versalles, quan la Geopolítica va arribar al seu cim de popularitat.⁴

Fet i fet, si fem servir la definició de geopolítica que dona Vicens Vives, com la síntesi de les causes geogràfiques i historico-polítiques de la dinàmica espacial de les societats (Vicens Vives, 1940: 9), ens adonarem de la importància d'anàlisis d'aquest tipus. Però davant la constatació dramàtica que aquesta via ha estat poc explorada –si més no, d'una forma conscient–, gosaria a dir que l'agenda de les relacions entre els nostres dos països ha estat, és i serà una agenda eminentment geopolítica. No és aquest el lloc, ni tampoc és la meua pretensió fer una reflexió sobre la vigència de la geopolítica entre nosaltres. Per això, lluny dels manuals i les revistes més recents, procuraré fer servir alguns llibres clàssics que parlen del tema,

concretament dos de Jaume Vicens Vives.⁵ En aquest sentit, intente recollir explícitament el desafiament de Carles Carreras (1999: 31) quan ens demanava de tornar a llegir les obres de l'historiador català per bastir «una anàlisi geopolítica seriosa de les propostes i dels problemes entorn d'aquest àmbit dels països catalans». ⁶ Inten-tem-ho, doncs.

SEMBLANCES I FRICCIONS ENTRE CATALUNYA I EL PAÍS VALENCIÀ

Han estat molts els que han fet servir argumentacions geoeconòmiques per constatar la relació –i la necessitat d'ella–, entre Catalunya i el País Valencià. Joan Fuster, el 1962, intuïa aquest fet, tot i que atorgava major importància a les relacions culturals i lingüístiques sobre les econòmiques. Tampoc no podia ser d'una altra forma. La idea, a bastament estesa als anys seixanta, que l'economia valenciana era netament agrària, quasi vocacionalment primària, enfront de la industrialització prototípica catalana feia que ambdues estructures no pogueren oferir punts de contacte a primera vista. Fet i fet, Emili Giralt, encara el 1968 –i novament el 1970, ara en valencià, en el seu capítol del clàssic *Estructura econòmica del País Valencià*–,⁷ no dubtava a assenyalar la profunda vocació agrària de l'economia –i de la societat!–, valenciana.⁸ No era Fuster, doncs, l'únic a parlar d'una València agrària, de *kulaks*. El malaguanyat Ernest Lluch vindria poc després a matisar aquesta concepció, però això és un altre tema.

Rafael Ninyoles, el 1992,⁹ va repassar amb detall alguns dels autors que havien

emprat arguments econòmics per mostrar la necessitat d'enfortir, de forma complementària, la llengua i la cultura, les relacions entre Catalunya i el País Valencià, gairebé sempre lligats a la concepció política unitarista dels Països Catalans. De vegades, s'empraven arguments de conveniència per complementaritat de les economies (com Romà Perpinyà als anys trenta), altres per identitat de problemes causats pel capitalisme salvatge (Carreras, Giralt, Lluch i Roca, el 1976). Alguns per la semblança d'estructures econòmiques (Maluquer el 1963¹⁰ o Muntaner el 1979)... Però és ben difícil trobar anàlisis derivades de les possibles friccions.

Certament, en les últimes dècades, els perfils productius de Catalunya, el País Valencià i les Illes –però especialment els dos primers– s'han aproximat. La comparació de l'estructura del PIB ho podria demostrar, però ultra les xifres, és ben difícil negar un cert model productiu catalanovalencià (tot i que cada vegada més compartit amb altres regions i països) assentat en una posició perifèrica però connectada amb els grans eixos de desenvolupament europeus, pocs recursos naturals capaços de ser explotats, una agricultura intensiva, amb un component humà notable, un tipus de parcel·lació semblant i una productivitat alta amb relació a la mitjana espanyola. Pel que fa a altres sectors, cal considerar similituds en el procés industrialitzador on les PIMES i el capital endogen (amb algun illot multinacional) tenen un paper fonamental, uns sectors secundaris lligats a les manufactures i els productes de consum (amb reconversions fortes en sectors tradicionals com el tèxtil o el calcer), un sistema de comunicacions dibuixat sobre els vells camins, un sector

comercial urbà amb tradició, unes activitats turístiques de sol i platja, una vocació exportadora notable, un sector financer basat en les caixes d'estalvi, una gran importància de les ciutats com a motor econòmic d'un territori urbanitzat tot i que desequilibrat demogràficament, uns ports capdavaners en la Mediterrània occidental, unes fires comercials competitives i internacionalitzades, etc.

Però justament en aquesta modernització dels perfils econòmics de Catalunya i el País Valencià rau un factor de competència negligit. Uns perfils que s'assemblen no sols comparteixen característiques comunes, també tendeixen a una convergència competitiva. Però justament són aquests factors de competència, que grinyolen, de vegades obertament, d'altres somortament, quan es parla dels Països Catalans, els que poden oferir oportunitats de relançar ambdós territoris. Posem alguns exemples de competència: els ports, les infraestructures, les fires comercials, el turisme litoral i el paper de les ciutats-capitals en el nou context internacional cultural i polític. Aquests cinc elements –potser els més dinàmics i, junt amb l'exportació industrial, els més definidors del futur econòmic dels dos territoris–, avui són elements de competència entre València i Barcelona. Si analitzem la realitat actual d'aquests sectors, la cooperació i la col·laboració resten absents. Com ja vaig tenir oportunitat d'escriure, armadors i contenidors, fabricants i expositors, turistes i polítics i gestors econòmics tenen la descortesia de no reconèixer l'«homogeneïtat relativa d'àmbits històrics i econòmics» (Ninyoles, 1992) que representen els PPCC i busquen el port, la fira, el litoral o les ciutats més adients a les seues neces-

sitats. Les dues ciutats –els dos territoris–, per la manca de cooperació institucional i social, estimulen aquesta competència. Avui en dia, ningú no pot pensar seriosament que les fires internacionals de València i Barcelona estiguen disposades a cedir-se expositors o eliminar certàmens en benefici de l'altra, o que qualsevol dels dos ports no millore les condicions de l'altre o que per haver-hi Port Aventura no haja d'obrir-se Terra Mítica –en qualsevol cas, no per aquesta raó–, o que la ciutat de Barcelona cedira amablement la capitalitat cultural (el fòrum 2004) a València en cas de necessitat. En canvi, són aquests sectors els que, units i amb polítiques de col·laboració podrien fer de Catalunya i el País Valencià un nucli geoeconòmic de primera magnitud a Europa.

Fet i fet, hi ha dues lleis en la geopolítica que ens recorden la situació actual. La primera fou reconeguda ja per Herder, però fou sistematitzada per l'escola francesa de Geografia Humana (Bruhnes, Vallaux) i assenyala la importància de les zones de contacte com a motors de l'energia creadora econòmica, política i cultural dels pobles, fins al punt que tota acció geopolítica té un origen en una zona de diferenciació geogràfica, històrica o econòmica. És a dir, si és cert que dels camps de fricció han nascut tradicionalment els problemes i els enfrontaments, també ho és que podien nàixer, segons els geopolítics clàssics, les oportunitats de noves formulacions creadores en l'expressió política dels pobles. Doncs bé, si fem dels punts de competència entre les geoeconomies catalana i valenciana un «camp de tensió geopolítica», si elevem a un àmbit no físic –no cartogràfic, per dir-ho així–, la zona de contacte entre Catalunya i el País Va-

lencià, podrem fer de la fricció una oportunitat de progrés.

Una segona llei de la geopolítica ens ajuda en la nostra argumentació. Recordada pel mateix Jaume Vicens Vives a partir de la formulació feta per Toynbee, ens parla de la importància de la superació de l'adversitat com a forma de relançar un nucli geohistòric.¹¹ En altres paraules, la importància geohistòrica d'un nucli humà determinat es pot mesurar per haver estat capaç de donar respostes adients a un desafiament geogràfic o històric concret i per convertir l'esperó així suscitat en origen d'altres desafiaments, entrant d'aquesta forma en una espiral de creació positiva d'energies. Seguint Vicens Vives, el motor de la Història (en majúscula), no seria la lluita, el combat, el tots contra tots –aquest *leviatanesco aforismo* deia–, sinó la capacitat de l'esperit social per fer front als successius estímuls interns i externs que se li presenten, ja derivats del seu propi ésser, ja de les adversitats, pressions i penalitats que actuen sobre ell. Això mateix, aplicat al cas que ens ocupa voldria dir que serien justament aquells elements de competència negligits fins al moment en els estudis sobre les relacions entre Catalunya i el País Valencià, els que estarien a la base d'una superació de la fase de relacions actuals, prou escadusseres, i podrien representar els fonaments d'un relançament d'ambdós països en l'òrbita espanyola, mediterrània, europea i àdhuc mundial. En aquest sentit, allò que acostaria realment les dues comunitats i les diferenciaria envers altres serien els elements menys tractats en les anàlisis realitzades fins avui: els factors de competència. En resum, i parlant dels exemples ja descrits, en comptes de dos ports, no podria parlar-se d'un front por-

tuari valenciano-català? En comptes de dues fires, no podria parlar-se d'un pol comercial mediterrani amb dos subseus? En comptes de dos aeroports, no podríem parlar d'un espai aeroportuari connectat amb línies regionals o ferrocarrils ràpids? En comptes de dues ciutats, no podria parlar-se d'un C-2 (València i Barcelona), que hi reduïra a termes horaris quasi metropolitans la distància geogràfica? Podem parlar d'una futura col·laboració de les caixes dels dos països¹² o de les respectives agències de turisme? Permeteu-me la llicència: per a un turista japonès (o nord-americà o eu-ropeu), tant se val passar dues hores més en un còmode tren per a veure una exposició a Barcelona sobre Miró o Gaudí i a València, sobre Sorolla o la Llotja dels Mercaders.

Més enllà de l'anècdota, pense que no cal amagar els factors de competència. Ans al contrari, hem de fer d'ells la base de futures col·laboracions, tot i entenent tres coses. Primera: que la progressiva modernització de les economies «perifèriques» al nucli valenciano-català (Múrcia, Andalusia mediterrània, Aragó...) tendiran a equilibrar els perfils geoeconòmics de les regions de l'arc mediterrani espanyol fins a una certa homogeneïtat productiva,¹³ però que aquelles mai no podran competir amb Catalunya i el País Valencià en els sectors estratègics d'un terciari avançat (qüestió, doncs, de dimensió i tradició). Segona, que cal posar les friccions en el primer pla de les relacions entre aquests dos territoris, perquè altrament, la solidaritat interna, els lligams de llengua i cultura grinyolarien en cada assalt inesperat: els transvasaments d'aigua, les connexions d'alta velocitat, els ports i les fires... Són temes que, si no es tracten obertament, posarien en crisi dià-

ria la història dels nostres dos països. I tercera, que caldria resituar aquest discurs (col·laboracions bastides sobre friccions) en un joc fonamental d'escales. Els territoris s'encullen, els mercats s'engrandeixen i ja no són nacionals, la distància ja no és important, la solidaritat empresarial s'afebleix. I per això, caldria fer entendre que, en el joc internacional, l'escala és decisiva. És millor un front portuari que dos ports desconnectats i és millor pensar en un mercat mundial que en un de regional. De la grandesa de mires dels governants i dels gestors dels principals motors econòmics dels nostres països i d'una adequada visió geogràfica sobre diferents escales depèn el futur de les relacions entre Catalunya i el País Valencià. Estaran disposats a fer de l'adversitat, estímul? Estaran disposats a enfrontar-se a les lleis d'or de la geopolítica?

L'AGENDA «GEOPOLÍTICA» DELS PRÒXIMS ANYS EN LES RELACIONS VALÈNCIA-BARCELONA

Però, les argumentacions geopolítiques ens interessien per a coses més concretes. Al meu entendre, el present i el futur de les relacions entre València i Barcelona passen, entre altres, per qüestions purament geopolítiques. El economistes redescobreixen que «el territori, la geografia també compta», com ha dit fa poc Vicent Soler en aquestes mateixes planes, i proporciona alguns exemples per al cas valencià: les comunicacions i l'accessibilitat, la condició perifèrica, l'ordenació territorial, la gestió dels recursos naturals... Però n'hi ha més i, el que és més important,

arguments d'aquest tipus, observats des d'una perspectiva geopolítica, ens permetrien avançar un poc més. Perquè si els oblidem, estaríem dient, si fa no fa, que ja no hi ha factors d'interès estratègic en el món —en el nostre món més particular tampoc—, i això seria una falsedat. Com ha assenyalat Ignasi Ramonet, no és que haja desaparegut el concepte d'interès estratègic, és que s'ha redefinit. Els països no busquen ja l'ocupació territorial per la força de les armes, ja no cal controlar els recursos amb colònies, ni dominar amb bases militars pròpies els estrets marítics. Tot i que continuen algunes constants de la història (Turquia continua sent el fre, com ahir, a l'eixida de Rússia a la Mediterrània), ara els conceptes d'interès estratègic són uns altres.

En el debat sobre les relacions futures de Catalunya i el País Valencià apareixen alguns elements que podem definir d'interès estratègic, i que, per tant, conformen una agenda geopolítica de primera magnitud entre els dos territoris. Els clàssics —sempre els clàssics— ja dibuixaren l'agenda d'una geopolítica activa que continua sent interessant de conèixer. Friedrich Ratzel va fonamentar la seua visió sobre tres elements: l'estat, el moviment històric i el «sentit geogràfic» i això es materialitzava en una sèrie de temes,¹⁴ que continuen sent de gran actualitat: relacions entre els territoris i l'estat; el moviment històric de l'estat, la diferenciació geogràfica i els valors polítics; el creixement espacial de l'estat per concepcions, entre altres nacionals, i les interrelacions amb el medi ambient; la situació geogràfica i política; els espais polítics i la influència de la població i els transports; les fronteres, la seua naturalesa i desenvolupament; les franges costaneres;

l'àmbit dels rius i llacs i les formes del relleu i la constitució dels estats.

Aquests nou punts —llevat de l'últim, potser—, permetrien bastir una anàlisi geopolítica seriosa en el cas de les relacions que estudiem avui, i veuríem com la majoria d'afers que uneixen —i separen— Catalunya, el País Valencià i Espanya se situen en el centre o en l'òrbita d'aquesta llista. Sense cap afany exhaustiu, podem veure algunes materialitzacions dels nou punts anteriors.

1. El litoral, un factor tradicional en la geopolítica dels pobles. El País Valencià i Catalunya comparteixen una característica comuna: ser la façana occidental de la Mediterrània.¹⁵ Aquest fet geogràfic fa que tota una sèrie de factors hagen de ser presents en qualsevol agenda de converses polítiques, econòmiques i socials: el turisme de sol i platja, la conservació del litoral, la pesca i els recursos naturals, els ports i el transport marítim... I caldrà que el País Valencià i Catalunya perseveren en la seua política tradicional, que segueix la màxima geopolítica clàssica: «els nuclis geohistòrics tendeixen a eixamplar les seues respectives “andanes” litorals» (Vicens Vives *dixit*). Així, seria d'esperar que l'àrea d'influència respectiva s'eixamplara cap al sud (Múrcia) i cap al nord (més enllà del territori enyorat del Rosselló). La comunitat d'interessos és, pel que fa a la façana marítima, indiscutible, i una materialització bàsica seria un sistema de comunicacions meridiana ràpid i eficaç.

2. L'aigua dolça i, en relació amb ella, les relacions amb la vall de l'Ebre. El Pla Hidrològic ha reviscolat un fet que no és cap novetat: l'aigua com un factor estratègic en la conca mediterrània. Caldrà fer memòria i dir que ja al segle XVI, els infor-

mes dels enginyers militars sobre la defensa del regne de València recordaven a Felip II que qui dominara l'abastiment d'aigua dolça dominaria el territori. A hores d'ara, l'escenari ha canviat, però la importància de l'aigua roman inalterable. En aquest sentit, caldrà assenyalar també un fet geohistòric fonamental: la vall de l'Ebre ha estat d'antuvi un territori agermanat, políticament pròxim, fins al punt de pertànyer a una mateixa corona fins a principis del segle XVIII. Caldria recordar doncs que catalans, valencians i aragonesos venim d'una tradició política que hauria de servir per tenir la responsabilitat històrica d'entendre'ns sobre aquest fet tan important per a nosaltres. Si mirem els mapes del llibre de Vicens Vives de 1940, observarem el paper estratègic de la vall de l'Ebre en la història. Va ser la primera via que va seguir la corona de Castella per sortir a la Mediterrània allà pel segle XI, amb les expedicions d'Alfons VI i del Cid cap a Saragossa i València. Dos segles després, quan la corona d'Aragó hi va barrar el pas, Ferran III de Castella ho intenta pel sud, per les terres d'Alacant i Múrcia, des de «los escalonamientos del SE de la Meseta» (Vicens Vives: 1940: 93). La consideració de zona geopolítica inestable va passar així de la vall de l'Ebre a les terres de Múrcia, cruïlla història. Valga aquest fet per a demostrar la importància geoestratègica de la vall de l'Ebre –abans com a via de penetració, avui com a font d'abastiment i eix de desenvolupament i connexió amb les regions septentrionals del Cantàbric, una alternativa que els mateixos aragonesos semblen descurar–, i la necessitat que, una vegada més, les baralles i divergències es resolguen dins la família dels antics territoris de la corona (Múrcia

inclosa, un autèntic *país català frustrat*, com va assenyalar Rosselló). Tenim aqueixa tradició i l'hem de reivindicar. I és cert que hi ha tradicions contràries. Vicens Vives ens ho recorda amb el domini tradicional de la ciutat de Barcelona sobre l'Ebre.¹⁶ Hi ha encara alguna pervivència d'aquest fet en l'actitud catalana sobre els transvasaments? Bé, no cal buscar corrents «tel·lúrics» en aquest tema, però hem de ser conscients que, de vegades, sí que es poden fer servir argumentacions de base històrica que podrien fer trontollar acords necessaris. Quedem-nos en les qüestions positives: si Vicens Vives va destacar la importància de la conca hidrogràfica com a element d'unificació en geopolítica, no ens perdonaríem que catalans i valencians en férem ara un factor de disgregació. És oportú ara recordar el testimoni d'un valencianista històric. Duran i Tortajada escrivia el 1917, d'una forma tan premonitòria que encara avui ens commou:

Entre Catalunya i València, pobles germans per la història i la llengua, existia un irreductible divorci. L'Ebre, efectivament, constituï sempre una poderosa fita que ens separava i les seues aigües, més que de les nobles terres aragoneses, baixaven tèrboles del Ministeri de la Governació.¹⁷

3. Les comunicacions i les rutes. Cal fer primer una distinció de manual. En Geografia Humana, interessen els transports i els sistemes de comunicació. En Geopolítica, interessen per dues raons: per les seues possibilitats creadores de formacions culturals i polítiques i pel seu paper en el manteniment i desenvolupament dels estats (Vicens Vives, 1960: 118). Sense anar més lluny, el País Valencià deu la

seua essència històrica a una marxa cap al sud, la dels cristians de Jaume I percorrent una ruta tradicional. Certament, en geopolítica la ruta ha estat un factor de primera magnitud. Fins a quin punt ha estat així que l'estat, com a construcció política, era definit per l'escola francesa per quatre factors: el sòl, la frontera, la capital i la ruta. Vicens Vives ens ho recorda: «la ruta no sólo conserva al estado [...], lo crea, lo estructura y lo reconstituye». Però més enllà d'aquesta argumentació, les vies de comunicació i els mitjans de transport adquireixen una importància fonamental en la societat moderna. Els trens d'alta velocitat, les connexions regionals, les autovies, alteren l'espai, esborren les distàncies i, amb elles, els obstacles. Però és impensable que la ruta s'ature quan es canvia de territori.

Quines són, doncs, les rutes estratègiques per a catalans i valencians? Ja n'hem parlat: la meridiana, la litoral és clara. Però a més, la geopolítica ens mostra l'experiència d'altres nacions. A diferència de Prússia, ni Catalunya ni el País Valencià no han sentit la pulsio d'un *Drang nach See*. Eren a la mar. Altres ho han hagut de fer, però, com ara el nucli geopolític castellà, avui representat per Madrid i els seus voltants. No és casualitat que un dels primers trens espanyols fóra el Madrid-Alacant. Però en aquest *Drang nach Osten* històric –també en el cas d'Alemanya, després de cercar la mar, sempre s'ha buscat els territoris de l'est–, no tot està finalitzat: hi ha, per exemple, l'autovia Madrid-València, però manca el TAV (qui hauria de pagar més d'acord amb les lleis històriques de la geopolítica?, a qui interessa històricament més aquesta via?). Se'ns dibuixa un futur doble: el nucli geopolític cata-

lano-valencià connectat amb l'interior castellà mitjançant dues vies: Catalunya per Saragossa –altra vegada la vall de l'Ebre, tan geoimportant per a Catalunya–, i el País Valencià, més al nord del passadís tradicional d'Almansa. El quadrilàter –o el trapezi–, està servit: Madrid-Saragossa-Barcelona-València,¹⁸ amb una via interna diagonal entre València i Aragó, molt important per a nosaltres, que permetria arribar a l'Ebre i a l'Atlàntic de forma directa. Si es fan les infraestructures necessàries, aquest serà el territori «útil» de l'Estat espanyol futur i, sobretot trobarà la seua potència màxima si serveix per articular prolongacions cap al nord i nord-oest (des del corredor de l'Ebre i, en aquest sentit, la importància de la diagonal valenciana), l'oest (des de Madrid), el nord (des de Barcelona) i el sud (des de València i Alacant). Un trapezi, doncs, amb prolongacions. I caldrà recordar ara una altra llei de la geopolítica, degudament reformada. Si tradicionalment «las tendencias geopolíticas de un Estado coincidien con su red exterior de comunicaciones» (Vicens Vives, 1960: 126), avui –més que mai–, caldrà dir que també, i sobretot, coincideixen amb la xarxa interior. Així s'explicaria, parlant de tot un poc, alguns «oblits» i «retards» pel que fa al sistema d'intercomunicacions del territori catalano-valencià.

4. La situació geohistòrica. Un altre element destacat per Vicens Vives ha estat sempre aquest: l'anàlisi de la situació d'un nucli geopolític en relació a unes coordenades temporals i espacials determinades. De totes les argumentacions possibles que s'encabeixen en aquest apartat, una se'ns mostra més adient i està relacionada amb el futur d'Espanya i d'Europa com a construcció política i la consegüent reordena-

ció de les seues fronteres. Per als vells geògrafs, la frontera era l'expressió de la vitalitat d'un estat i el límit de la cohesió creixent estatal. Allà, els estats lluien el seu armament, la policia passejava amb vistosos uniformes com més diferents dels seus veïns millor i grans cartells anunciaven al viatger que es parlava una altra llengua. Els diners propis no servien, les lleis eren diferents fins i tot per a un mateix crim —de vegades ni aquest existia—, i les mercaderies havien de ser examinades, més com un dret simbòlic del país receptor que com una mesura de protecció higienicosanitària o econòmica. Les fronteres eren l'orgull de les nacions, fins al punt que «la geopolítica alemana pretendia que la frontera política desprendia fuerzas vitales particulares» (Vicens Vives, 1960: 177). Com que el «cos» estatal creava la frontera, d'acord amb la vitalitat d'aquell, hom parlava de fronteres mortes, de fronteres vives, de fronteres de tensió... Aquesta concepció de la frontera ha canviat a Europa. Els estats esborren les seues divisions interiors i reforcen, en tot cas, l'exterior: la cohesió és —o es reivindica— europea i per tant cal canviar-hi la idea. Fet i fet, com tantes altres coses, no és que haja desaparegut la frontera, és que s'ha reconvertit. Avui —i podem suposar que demà—, les fronteres a Europa són (seran) *limes* regionals, que delimitaran, no petits estats, sinó allò que els clàssics geògrafs com Vidal de la Blache deien territoris, espais amb un *cadre de vie* semblant, a sobre dels quals, dins dels quals o pel mig dels quals podrà discórrer la frontera política departamental, regional, estatal o nacional. El gènere de vida, el marc regional, són conceptes de la vella escola possibilista de geografia que poden reviscolar avui,

degudament reinterpretats. El reconeixement de l'existència de marcs territorials semblants que formen «gèneres de vida» particulars (cultura, paisatge i formes de vida en relació a l'economia) es concebia en la geopolítica francesa com un element que no havia de traduir-se necessàriament en una plasmació espacial delimitada per fronteres. A diferència d'aquest pensament, la geopolítica alemanya —ens conta Vicens Vives—, s'entestava a estendre la frontera política a tots els espais de *cadres de vie* semblants, per pocs trets que compartiren: primer foren els territoris de l'idioma alemany, després, l'àrea de l'escriptura gòtica, més enllà la zona de caràcters llatins, ultra d'això, l'àrea de la casa de tipus francònic, el límit del calendari gregorià, els territoris on domina el dret germànic i per últim els països on l'idioma comercial alemany era vigent. Foren tots arguments que generals i geopolítics alemanys com Haushofer feren servir per justificar el particular *Drang nach Osten* germànic. Un paràgraf de Vicens Vives és revelador, i fins i tot molt modern, quan parla de Haushofer i la seua escola geopolítica:

Pero en lugar de sacar de su análisis las consecuencias de orden general que se imponían —o sea que en realidad no existen fronteras, sino zonas de mutua interpretación de las irradiaciones de los núcleos geohistóricos—, acumuló las deducciones de su estudio para prever gigantescas fronteras de expansión para su propio país.

Per tant, en aquesta disputa francoalemanya, la interpretació gal·la (a la qual se suma Vicens Vives) ens sembla més «moderna», doncs la frontera, d'existir, hauria perdut el seu caràcter de límit natural, de

«superstició cartogràfica» o de límit històric immutable i seria mòbil, canviant, adaptable.

I en aquesta situació de redefinició de fronteres –i del mateix concepte de frontera–, en quina situació resten Catalunya i el País Valencià? Quin és el *cadre de vie* a què *volen* pertànyer? Perquè és possible que els interesse –adjudicant, si això és possible, una unitat de volers a una comunitat plural d'éssers humans–, la creació d'un marc regional septentrional (des d'Alacant fins al Roine, recordem la importància de l'aigua), o potser s'inclinen per un nucli geopolític plenament hispànic, amb Aragó i Múrcia i amb les comarques més pròximes de províncies castellanès –que de fet ja estan integrades i molt en les economies valencianes, com ara Albacete. En qualsevol cas, el pitjor seria la fragmentació, la no alineació en cap *cadre de vie* –que avui ha d'incloure comportaments ètics i estructures econòmiques semblants–, i pitjor encara seria no voler ésser, no manifestar-se, no jugar cap paper en la construcció territorial de l'Europa futura. Els *cadres de vie* futurs de les regions europees reflectiran així una tradició, una forma de relacionar-se amb l'espai i amb la vida, una llengua i una voluntat de ser, de participar en aquell nucli geopolític que podrà contenir més d'una regió política, fins i tot, transestatal, qui ho dubta. I sense tornar a la necessitat d'establir cap més frontera real.

5. Reequilibri de poders. Dins d'aquestes coordenades geohistòriques de què parlàvem, observem també alguns canvis pel que fa a dos poders territorials importants a Espanya. Vicens Vives pensava que a molts estats del món, hom podia diferenciar dos centres de poder: el nucli geo-

històric –la «reserva» espiritual, el motor polític i ideològic d'un estat–, i l'*ecumene* estatal –el seu motor econòmic, el territori de major potencial. Per a ell, Itàlia era un camp perfecte d'explicació d'aquesta relació. Si el nucli geohistòric antic d'aquell estat fou Roma i el modern havia esdevingut el Piemont, l'*ecumene* estatal era Llombaràdia. I a Espanya? Cap a final dels anys cinquanta, Vicens Vives pensava, encertadament, que en aquell estat, encara repressor i tancat (això no ho deia), el nucli geohistòric era Castella i deixava caure que l'*ecumene* n'era Catalunya, però i avui? S'albira sense dubte una fase de reordenació dels papers. Madrid ja no és aquella ciutat de funcionaris de què es queixaven homes com Josep Pla. Però Catalunya tampoc no vol jugar sols a ser un motor econòmic i estètic d'Espanya. Una i altra potser aspiren a intercanviar els papers. La potència econòmica de Madrid i la seua regió metropolitana i l'aspiració d'alguns segments de la classe política catalana a aportar el seu ideari a la construcció d'un estat, si més no, federalitzador, fan que aquella diferenciació clàssica «nucli» (Castella)-«*ecumene*» (Catalunya) trontolle. I en aquest joc de noves relacions, on som –i serem– els valencians? Resumim una idea en una paraula: Alsàcia. Seria massa agosarat argumentar que podem ser l'Alsàcia hispànica? Potser sí. Vicens Vives volia mostrar amb aquest exemple tan didàctic, com un territori de frontera, disputat i causa de guerres i conflictes entre França i Alemanya podia esdevenir un espai d'enllaç entre els grups llatins i germànics d'una mateixa societat occidental. Pot el País Valencià, per les seues condicions internes –com ara la situació geogràfica o el bilingüisme, tot entenent que aquest mai no va

ser originari, sinó induït, però això és una altra història—, jugar un paper mitjancer o moderador entre concepcions geopolítiques distintes sobre el que ha de ser Espanya? Massa fàcil, estem d'acord, però no negarà el lector que pot ser un argument suggeridor, sobretot quan el País Valencià ja ha jugat —o li han fet jugar—, moviments difícils d'empassar per a molts en el tauler geopolític de l'Espanya democràtica. La Batalla de València —recordada, amb alguns matisos discutibles, per Pau Viciano en aquestes mateixes planes fa poc—, alguns articles de la Constitució de 1978 —com els que impedeixen les unions de comunitats autònomes— i la via valenciana cap a l'autonomia —recordem allò de l'article 143— no poden ser interpretats d'altra forma que com a intents per tal que el País Valencià no reforçara el camp de joc, l'equip, de les nacionalitats històriques en un moment en què es decidia un model d'estat. Com han recordat tants analistes de la qüestió històrica valenciana, no fou això geopolítica dura i pura? No fou això un joc d'escacs que decidia tantes coses en relació amb el poder i els territoris? Per què, doncs, no albirar per al País Valencià un futur més digne en el concert de les nacions d'Espanya?

6. La contigüïtat és determinant en els processos d'ordenació. Molt lligat a aquest cinquè punt, seria un últim que volem destacar. Per al geògraf Ratzel, tres eren els elements definitoris d'un estat: *Lage* (situació), *Raum* (espai) i *Grenze* (frontera). Dels tres, l'únic que sobreviu plenament en el nostre àmbit geopolític és l'espai. La frontera dels estats tendeix a la desaparició —si no volem ser tan optimistes, parlem sols de debilitament progressiu—, i la situació era un factor molt més important

fa uns anys que no avui, tot i que les perifèries de la perifèria europea patiran encara aquesta condició. L'espai, el *Raum*, és la peça central, però en un sentit diferent al tradicional. Avui, és preferible un *Guter Raum* (un bon espai) a un *Grosser Raum* (un espai gran, extens). L'ordenació del territori, la planificació dels usos i la preservació de zones naturals esdevindrà una peça central en el futur dels països. I si alguna cosa hem après dels últims anys és que aquests processos no poden ser enfocats de forma correcta a una escala local, ni tan sols regional. Les perspectives generals són necessàries i el riu de la Sénia (com tampoc el Segura o el Càbriel), no pot ser la frontera entre un territori que decideix destrossar el litoral i un altre que el protegeix. En aquest sentit, l'escala adequada d'anàlisi d'alguns problemes generals d'ordenació territorial ultrapassaria novament els límits regionals, a desgrat que altres problemes sí que puguen ser abordats en el marc autonòmic respectiu.

UNA CLOENDA GEO-I-POLÍTICA

En resum, com va intuir el 1960 Jaume Vicens Vives, potser la geopolítica com a ciència reste en un estat de dolça quietud, somoguda de tant en tant per les urgències dels conflictes mundials. Però els grans motius geopolítics continuen, adequadament metaformosats, regint i dirigint gran part de les relacions territorials, polítiques i geoeconòmiques de les regions, nacions, estats i organitzacions supraestats del món d'avui.

En el cas de València i Barcelona i, per extensió, del País Valencià i de Catalunya,

caldrà explorar vies de relació distintes a les existents fins ara, que maldaren per superar la incomunicació actual sense subjectar tota relació territorial a criteris de geopolítica tradicional. ¿Podríem, doncs, pensar en la constitució d'un nucli geopolític estable, poderós i anivellat internament –recordem allò de la geometria de les relacions–, sense necessitat de retocs territorials ni establiment de noves fronteres, que domine o, si més no, que ofereisca a les tendències de globalització econòmica, cultural i fins i tot ideològica, un pol de resistència i, ensem, d'atracció creixent? De la combinació entre resistència a les forces exteriors i col·laboració, entre autarquia i servilisme, i de fer de les friccions oportunitats, dependrà el futur del territori geopolític que hem tractat. No podem entrar al segle XXI armats encara amb argumentacions de la geopolítica dels anys vint i trenta. Espanya no pot pretendre ser la que va descriure Vicens Vives el 1940, i per això Castella no pot continuar aspirant a ser-ne la «reserva espiritual» –amb tot el que això comporta: de la defensa de la *n*, a l'Institut Cervantes o la reforma de la Història...–, però el nacionalisme valencià i català hauria també de deixar de pensar en termes de consideracions geopolítiques de l'Europa de Versalles: identificar necessàriament territoris amb llengües, voler establir fronteres com supersticions cartogràfiques, aspirar a la creació de nous estats quan maldem per dissoldre els que tenim, elevar l'espai a categoria absoluta i immutable, continuar amb la idea d'«insatisfacció» territorial..., la qual cosa no vol dir abdicar de la defensa d'una cultura i de la sobirania pròpia. Ans al contrari: l'Europa futura hauria de tenir la seua base en una federació de po-

bles, de *cadres de vie* més o menys formalitzats, que poden tenir o no en els actuals estats la seua representació (Espanya no és Alemanya i les nacionalitats i regions no tenen la veu dels *länder* en política exterior). Dit en altres paraules, caldrà buscar mecanismes nous per defensar i exercir el dret a l'autogovern, però aspirant a un horitzó geopolític distint del que va veure l'Europa d'entreguerres –una nació, un estat–, i fins i tot l'Europa posterior a la caiguda del mur de Berlín, un episodi –pel que fa a algunes nacionalitats–, pendent des d'aquelles dècades.

Fet i fet, per finalitzar farem servir un altre dels conceptes clàssics de la geopolítica, als quals era tan afeccionat Vicens Vives (1961: 68): el de *Raumordnung*, que podem traduir per ordenació del territori i dels recursos, però que també podria tenir el sentit de «reparcel·lament geopolític», de «reordenament espacial». I caldrà preguntar-se, a la vista de tot açò que hem dit, quin serà el *Raumordnung* futur de Catalunya i el País Valencià, quin serà el reordenament de les relacions geopolítiques i de les forces geoeconòmiques dels dos territoris en un futur no massa llunyà. En qualsevol cas, cal continuar pensant-hi. En el recent llibre que recull la relació epistolar entre Joan Fuster i Ernest Martínez Ferrando, Vicent Alonso (1999: 39) comenta l'actitud d'aquest darrer prohom enfront el «gruix d'ironia» del pensador suecà. I assenyala:

Si ho subratlle és només perquè hi veig alguna cosa més, com un intent de portar també aquesta voluntat conciliadora al terreny de les relacions entre València i Barcelona, com la insinuació d'una concepció del valencianisme que fóra capaç de

fer compatible el catalanisme, el reconeixement dels lligams amb la resta dels territoris de parla catalana, amb una mirada no tan autocrítica envers el que és estrictament valencià.

Doncs això mateix, però aplicat al territori, és el que pense. □

1. Testimoni recollit per A. Martí en l'article «Diaris de dia, diaris de nit. Madrid segons Josep Pla», dins *Barcelona-Madrid, 1898-1998. Sintonies i distàncies*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1997.
2. Joan Fuster a *Nosaltres els valencians*, p. 135, 2a edició, Edicions 62, 1964.
3. Carta de Joan Fuster a Josep Pla, del 13 d'abril de 1962, en el llibre *Joan Fuster. Correspondència*, vol I, p. 126, editat per Tres i Quatre el 1997.
4. Junt amb tot açò, hi ha un tema que uneix geopolítica, ideologia i, en el nostre cas, els Països Catalans i que apuntem ací només com una senzilla hipòtesi a comprovar (o rebutjar): la importància que en la construcció de les teories unitaristes dels Països Catalans van tenir argumentacions geopolítiques europees clàssiques dels anys 20 i 30 del segle XX. És un tema a estudiar, però constatem certa semblança que analitzarem més detingudament en altre moment.
5. Es tracta de *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*, editat per Yunque, a Barcelona, el 1940 i *Tratado general de Geopolítica*, la primera edició del qual és del 1950, però que nosaltres hem treballat a partir de la segona reimpressió per l'editorial Vicens Vives el 1961.
6. Carreras, C. «Una introducció al debat des de la Geografia», dins del llibre col·lectiu *Balears, catalans i valencians. Reflexions encara sobre els Països Catalans*, editat per Enciclopèdia Catalana el 1999.
7. En la conclusió d'aquesta obra col·lectiva publicada per l'Estel en dos volums, s'afirma: «Descomptant algunes excepcions —poques i encara amb problemes greus propis del context general— pot dir-se que no hi ha al País Valencià una indústria digna d'aquest nom».
8. «La vocación agrícola —es decir, la posesión de un título de propiedad sobre una extensión de tierra— resulta ser una vocación universal. La escena, que puede ser frecuente y típica de un país industrializado de la persona que pide consejo al apoderado de un banco o de una caja de ahorros sobre qué valores o títulos mobiliarios ha de adquirir para colocar su dinero, es sustituida habitualmente en el País Valenciano por la persona que visita a un corredor de fincas y adquiere unas hanegadas de huerto». Són paraules d'Emili Giralt en l'article «Problemas históricos de la industrialización valenciana», dins l'especial que la revista *Estudios Geográficos* va dedicar a la «región valenciana» el 1968, amb el número doble 112-113.
9. *El País Valencià a l'eix mediterrani*. L'Eixam, València, 1992.
10. Poc després que Maluquer publicara el seu treball el 1963, Giralt el 1968 afirmava tot el contrari. Si el primer no dubtava a afirmar que «el conjunt dels Països Catalans presenta una remarcable homogeneïtat econòmica i social...» (p. 11) o que «l'estructura econòmica de les diverses regions catalanes no tendeix pas a la complementarietat, sinó a la identitat o semblança» (p. 113), Giralt, com hem vist, atribueix a l'economia valenciana un component agrari diferenciador.
11. Toynbee havia propugnat una llei geopolítica que, seguint Vicens Vives (1961: 94), deia: «L'estímul més efectiu és el que es troba entre la manca i l'excés d'adversitat». No deixa de copsar que aquesta llei s'aplicara al pensament valencianista dels anys trenta d'una forma, si fa no fa, quasi automàtica. Tan sols cal llegir el paràgraf transcrit per Pérez Moragón (1983: 61): «València apareix ara com ara en la seua màxima decadència nacional aguditzada per les seues desfavorables condicions geogràfiques, entre les quals comptem paradoxalment la seua exuberant riquesa material». *Acció Cultural Valenciana*. «La plaça política», 20 de març de 1931. La percepció que el País Valencià llangueix inactiu —políticament i culturalment—, entre la dolçor d'unes condicions geogràfiques naturals excepcionals és, doncs, una llei geopolítica clàssica.
12. El 1999, els territoris no valencians on Bancaixa i la CAM tenien més oficines era la resta de països de llengua catalana, per davant de la potent comunitat de Madrid. La CAM té més sucursals a Barcelona (37) que no a Castelló (28), per exemple. Per la seua part, un 8 % de les sucursals de Caixa Catalunya estaven al País Valencià i un 7,5 % de La Caixa. Aquests percentatges són els més alts de les caixes espanyoles que operen al País Valencià.
13. Aquesta idea ja havia estat enunciacada el 1976 per Carreras, Giralt, Lluch i Roca, però confiaven a la indústria i el turisme el paper que tenen els serveis a hores d'ara. Així, deien: «...amb l'augment del grau

- de desenvolupament industrial (i turístic) han crescut les relacions existents entre la mediterrània catalana i, per tant, de les zones més desenvolupades dels Països Catalans, però cal tenir en compte que en alguns casos ha quedat també desdibuixada la frontera econòmica d'aquests Països amb algun dels de la resta de l'Estat» (p. 105), a «Nació i regió als Països Catalans: economia política, estructures territorials i ideològiques», dins *Debat sobre els Països Catalans. Ponències i comunicacions de les Jornades*. Curial Eds. Catalanes, Barcelona, 1977.
14. Aquests punts han estat citats per López Trigal i Benito del Pozo com constitutius de la *Politische Geographie* ratzeliana en un recent llibre: *Geografía Política*, Cátedra, Madrid, 1999, p. 32.
  15. Romà Perpinyà, el 1932, ja parlava de la franja costanera com un d'aquells rius centreeuropeus o nord-americans, en la riba dels quals havia de créixer la riquesa de Catalunya i el País Valencià.
  16. «En la antigua Corona de Aragón, Barcelona dominó el curso del Ebro, por donde afluyó al Mediterráneo el trigo de la cuenca aragonesa, adquiriendo la baronía de Flix, situada a la salida de la última garganta por la que atraviesa aquel río. Ni las más tentadoras ofertas reales hicieron desistir a la poderosa ciudad mediterránea de abandonar aquel reducto esencial de su predominio económico en la Corona aragonesa» (Vicens Vives, 1961).
  17. Citat per Pérez Moragón (1983: 65).
  18. Caldrà doncs, bandejar argumentacions simplistes, però plenament entenedores en el context històric, econòmic i polític dels anys trenta del segle XX en què es formularen, com les què mostren les paraules d'Artur Perucho: «València té oberts, davant seu, dos camins: l'un d'ells travessa l'horta de tarongers florits i va a perdre's en l'estepa castellana; l'altre, segueix la línia lluminosa de la costa i s'enfila pels Pirineus» (citat per Pérez Moragón, 1983: 72). L'adjectivació i el recurs a figures geogràfiques és tot un discurs.

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO, V. (1999): Introducció a *J. Fuster Correspondència*, vol. 3. *Ernest Martínez Ferrando*, Tres i Quatre, València.
- CARRERAS, C. (1999): *Balears, catalans i valencians. Reflexions encara sobre els Països Catalans*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- NINYOLES, R. L. (1992): *El País Valencià a l'eix mediterrani*, L'Eixam, València.
- PÉREZ MORAGÓN, F. (1983): «El valencianisme i el fet dels Països Catalans (1930-1936)», *L'Espill* 19 (primera època).
- VICENS VIVES, J. (1940): *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*, Yunque, Barcelona.
- (1960, 1a ed., 1957): *Aproximación a la Historia de España*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- (1961): *Tratado general de Geopolítica* (1a ed., 1950), Vicens Vives, Barcelona.

els llibres del contemporani

col·lecció dirigida per Agustí Colomines i Companys

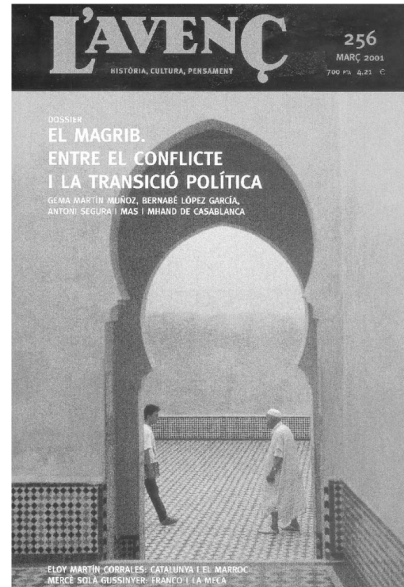
1. Rosa MONTORIOL I SABATÉ: *Ferran Soldevila (1894-1971). Una aproximació bio-bibliogràfica*. Pròleg d'Emili Giralt i Raventós, 148 pp. [PVP 1.500 ptes.]
2. Norberto BOBBIO: *Dreta i esquerra. Raons i significats d'una distinció política*. (Nova edició revisada i ampliada el gener de 1995 amb una resposta als crítics). Pròleg de Joan Subirats. Traducció d'Ángeles Rojo, 150 pp. [PVP 1.500 ptes.]
3. Jaume COMELLAS I COLLDEFORNIS: *Aquí hi ha gana! Debat sobre la marginació social a Barcelona*. Pròleg de Manuel Vázquez Montalbán. Epíleg de Jaume Lorés, 148 pp. [PVP 1.500 ptes.]
4. Francesc ROCA: *El miracle europeu i la via asiàtica. Viatges entorn de la modernitat*, 204 pp. [PVP 1.500 ptes.]
5. Ricard PÉREZ CASADO: *Conflicte, tolerància i mediació. Onze conferències de l'administrador europeu a Mostar*. Pròleg de Javier Solana, 88 pp. [PVP 1.000 ptes.]
6. Isaiah BERLIN: *Entre la filosofia i la història de les idees. Una conversa amb Steven Lukes*. Introducció de Steven Lukes: «El singular i el plural». Traducció de Gustau Muñoz, 104 pp. [PVP 1.500 ptes.]
7. J. GARCÉS, F. RÓDENAS, S. SÁNCHEZ, I. VERDEGUER: *Política, exclusió i pobresa a Rússia*, 134 pp. [PVP 1.500 ptes.]
8. Pere MAYOR: *Un País amb futur. Converses amb Víctor G. Labrado*. Pròleg de Ramon Lapiedra, 2a ed., 126 pp. [PVP 1.500 ptes.]
9. Norbert BILBENY: *Política noucentista. De Maragall a d'Ors*, 158 pp. [PVP 1.500 ptes.]
10. Carles SANTACANA: *El franquisme i els catalans. Els informes del Consejo Nacional del Movimiento (1962-1971)*, 2a ed., 148 pp. [PVP 1.800 ptes.]

TÍTOLS EN PREPARACIÓ

11. *Testimoni públic. Política, cultura i nacionalisme*. Pròleg de Francesc-Marc Àlvaro

editorial **a**fers

La Llibertat, 12 / Apartat de Correus 267
46470 Catarroja (País Valencià)
tel.: 961 26 86 54 / fax: 961 27 25 82
e-mail: afers@provicom.com
<http://www.provicom.com/afers>

VISIONS DEL MAGRIB ACTUAL

Quatre autors analitzen l'evolució social i política d'Algèria, el Marroc, Tunísia i el Sàhara Occidental, marcats per l'herència colonial i amb una evident necessitat d'un recanvi polític.

*Gema Martín, Bernabé López,
Antoni Segura i Mhand de Casablanca*

A més, la Catalunya del Trienni Liberal, la història de les relacions catalanes amb el Marroc i com organitzava Franco el pelegrinatge a la Meca durant la Guerra Civil, crònica sobre dos centres d'història gironina, novetats, llibres, notícies i agenda.

En preparació

Abril 257   **Maig 256**
Utopies   **País Basc**

L'Avenç - venda en llibreries i per subscripció
08007 Barcelona - 93 488 34 82
avenc@retemail.es - <http://www.lavenc.com>

Escriptura i intimitat

L'expressió del jo a través del llenguatge literari

Antoni Marí

La lectura és una activitat intel·lectual que posa en moviment totes les nostres facultats, intel·lectuals i sensibles, i ens permet i ens obliga a crear a dintre nostre les realitats i els esdeveniments que es narren i les idees que s'exposen.

Per la lectura accedim a un món que no és pas el nostre, però que reconeixem gairebé com a propi perquè passa en el si de la nostra intimitat on s'hi reconeix. La lectura és un esdeveniment íntim i solitari en el qual cap presència de la realitat s'interposa entre el lector i el llibre. En la lectura el lector assisteix i viu uns esdeveniments que només passen en el clos de la seva intimitat. La intimitat és una dimensió interna, profunda. El que és íntim és el que té d'incomunicable l'existència i l'experiència individual; la intimitat és la particularitat específica d'allò nostre que sembla que es quedi al llindar de la consciència sense gosar travessar-ne el dintell. L'espai de la intimitat és format per les percepcions i sensacions que provoca el món de fora, pels sentiments que suscita i pels records i les idees que procura.

La intimitat representa la vida interior i privada i, per extensió, l'atmosfera que

n'afavoreix l'expansió. Aquest espai clos, arreerat del món, és un món ple, càotic, pulsional, sense vida lògica. És un món, el de la intimitat, construït per les sensacions i els records que van acumulant-se i garbellant-se en un magma informe, on el que es pensa, se sent i es recorda construeixen una imatge de la realitat que, tot i ser suscitada per les sensacions del món, és creada pel lliure joc de la memòria i de les facultats sensibles i intel·lectuals.

Agustí d'Hipona descriu la intimitat d'aquesta manera:

Arribo als dominis de l'ànima i als amples palaus de la memòria, on hi ha els tresors de les innombrables imatges aportades per les percepcions polimorfes dels sentits. Allí són guardades totes les representacions que han captat els nostres sentits i totes les altres dades que hi són dipositades, en la mesura que no les hagi absorbides i soterrades l'oblit... Totes elles, les rep, per tornar-les a evocar i a recobrar, quan calgui, el vast habitacle de la memòria dins no sé quins secrets i inefables replecs de la seva natura: totes elles hi entren (les impressions i representacions), cadascuna per la porta que li és reservada, i s'hi arrenghen en ordre. Però no hi entren pas les realitats mateixes, sinó sols les imatges de les coses percebudes, per estar-s'hi a la volença del pensa-

Antoni Marí és escriptor, poeta i professor d'Estètica a la Universitat Pompeu Fabra. Ha publicat, entre altres obres, *Formes de l'individualisme* (Tres i Quatre).

ment que l'evoca. Tot això passa dins de mi mateix, en l'ingent palau de la meva memòria. És allí, en efecte, que tinc a l'abast el cel i la terra i el mar i totes les impressions que n'he pogut rebre, fora d'aquelles que he oblidat. És allí que em trobo també a mi mateix, que em torno a recordar de mi mateix, de les coses que he fet, del temps i del lloc en què les he fetes i de la sensació que provava en fer-les. És allí que és dipositat tot el que recordo, per haver-ho experimentat o per haver-ho cregut.

La intimitat és, com diu Agustí d'Hipona, l'espai on es rep notícia del món i on es crea la imatge de la realitat. És amb l'ajut dels nostres sentits i de les nostres facultats que la intimitat construeix les imatges de les coses percebudes. L'experiència de la realitat sensible i l'experiència de la realitat que ens és descrita en els llibres entren a l'ample palau de la memòria, perquè les dues realitats han estat captades pels nostres sentits. Però sovint passa que quan la nostra intimitat es veu sacsejada per l'experiència de la realitat que ens ofereix la lectura, la imatge de la realitat en la qual vivim sembla esvair-se, retirar-se i gairebé oblidar-se davant d'aquesta altra realitat que emergeix i surt dels llibres i de la paraula escrita.

Per la gràcia de la lectura podem conèixer altres realitats que no són les nostres, viure experiències que no hem tingut nosaltres, conèixer intimitats tan profundament com coneixem la nostra; podem accedir a les idees i als pensaments de tants d'altres que per haver-les llegit podem fer nostres, com si nosaltres mateixos les haguessim pensat; i creure que la vida i l'ordre de les coses podria ser d'una altra manera de com ha estat. La lectura és un acte

íntim que ens acosta i ens dóna a conèixer una altra intimitat i el secret que ella guarda. Amb la lectura, la intimitat del lector i la intimitat de l'acte de la lectura s'identifiquen i es corresponen amb la intimitat de l'escriptor i de l'acte de l'escriptura. La intimitat del lector es confon amb l'autor que expressa la seva intimitat mitjançant el llenguatge i alhora ens decobreix la nostra.

És el que diu Marcel Proust a *Le Temps Retrouvé*: [La literatura] és la revelació, que seria impossible per mitjans directes i conscients, de la diferència qualitativa que hi ha en la manera com se'ns presenta el món, diferència que, si l'art no existís, seria sempre el secret etern de tothom. Només mitjançant l'art podem sortir de nosaltres mateixos, saber allò que veu un altre, d'aquest univers que no és el mateix que el nostre, i els paisatges del qual haurien continuat essent per a nosaltres tan desconeguts com els que hi pot haver a la lluna. Gràcies a l'art, en lloc de veure un sol món, el nostre, el veiem multiplicar-se, i tenim tants mons a la nostra disposició com artistes originals hi ha, més diferents els uns dels altres que aquells que giravolten en l'infinit.

Per l'art de la literatura podem accedir a altres maneres de fer-nos present el món, diferents de la nostra; podem entrar en el secret d'altres intimitats i ampliar el domini de la nostra, considerar el món des d'un punt de vista que, fins el moment de la lectura, ens era desconegut, i conèixer i arribar a tenir tants mons com escriptors originals hagin expressat la seva intimitat mitjançant el llenguatge de l'escriptura. El llenguatge sorgeix de la necessitat d'expressar la intimitat que es reclou rere les percepcions, les sensacions i els sentiments en un garbuix caòtic i pulsional. És l'ex-

pressió la que fa possible que la intimitat, aquell món caòtic, pulsional, sense vida lògica, esdevingui, gràcies al llenguatge, ordenat, racional i comprensible.

Gràcies al llenguatge la realitat personal escapa del caos per cristal·litzar-se sota la forma sòlida i intel·ligible de la paraula. El llenguatge fixa, ordena, expressa i comunica allò de més íntim, el que distingeix a cada home en la seva diferència específica, allò que el fa ser ell i amb el qual, amb el llenguatge, arriba a ser el que és. El mode d'expressió de la intimitat hauria de ser un mode d'expressió de la mateixa naturalesa que la de la intimitat: un llenguatge instintiu, peremptori, com el llenguatge del boig, del místic, del borratxo o del poeta. Llenguatges que no s'avenen a la convenció de la retòrica imposada pels altres. Emperò, l'expressió de la nostra intimitat, mitjançant el llenguatge, fa que puguem entendre el nostre jo, i donar-lo a entendre.

L'expressió es manifesta en primer lloc a la mateixa persona que s'expressa, i, en segon lloc, a qualsevol que la pugui entendre. Si el que es vol és expressar les emocions intel·ligiblement, un ha d'expressar-les de tal manera que siguin intel·ligibles per a un mateix: fins que un home no ha expressat la seva emoció, no sap de quina emoció es tracta. L'expressió del jo a través del llenguatge fa que aquest es faci conscient a l'home que l'expressa. L'acte d'expressar la intimitat és, doncs, una exploració de la pròpia intimitat, de les pròpies emocions, sensacions i percepcions i tracta de saber quines són aquestes i quina és la seva naturalesa. L'expressió de la intimitat és una activitat per a la qual no hi ha models, ni lleis, ni normes, ni preceptes amb l'ajut de les quals puguin assolir la forma expressiva. L'expressió individualit-

za. L'expressió de la intimitat ens fa conscients d'ella, ens permet de conèixer-nos, de fer-nos comprensibles i pensables per a nosaltres mateixos, i comunicables amb els altres; ens fa conscients de la nostra singularitat, i de la peculiaritat de la nostra expressió. La intimitat, allò instintiu, allò d'incomunicable de l'existència, de l'experiència individual, es transforma, mitjançant l'expressió del llenguatge literari, en una forma que ordena el món de l'instint sota la forma del pensament expressable, per a, d'aquesta manera, comunicar el món interior amb el món exterior en un llenguatge íntim que, des del moment en què es pronuncia, deixa de ser íntim per esdevenir públic i comú i que sense deixar de ser expressió de la intimitat és recollida per una altra intimitat, la del lector, que s'identifica amb la de l'escriptor. El mèrit de l'escriptura és el d'haver sabut evocar i expressar als lectors, i amb els estrictes termes del llenguatge, la intimitat del jo i de mostrar el col·loqui singular on cadascú, l'escriptor i el lector, es troba amb ell mateix, en un monòleg interior, l'un expressant-se, l'altre interpretant-se.

L'expressió del jo a través del llenguatge literari és la voluntat de sentir com a lògic el que pel seu origen i naturalesa és impulsiu, irreflexiu i caòtic i, d'aquesta manera, comunicar-ho al lector. La intimitat del jo només podem fer-la conscient i conèixer-la a través del llenguatge, que el mateix instint pulsional ha creat perquè s'expressés. La intimitat, a la qual el llenguatge ha donat nom, fins i tot existència, emergeix, doncs, no només com una interpretació del caos de l'inconsciència, sinó que ens mostra, també, l'íntim moviment de les facultats de crear i de conèixer de l'escriptor i del lector. La intimitat és

una ficció, una invenció de la imaginació, una creació nostra; el que no és ficció és l'impuls que l'ha creat, és a dir, la capacitat de construcció, de creació i d'interpretació que té el llenguatge literari. La lectura és, en aquest sentit, un camí privilegiat d'accés a la pròpia intimitat. És un aprenentatge no només d'un mateix, sinó també de la realitat i del sentit de la realitat. Un aprenentatge del món i del sentit del món. Un camí que és obert gràcies a l'expressió de la intimitat de l'autor que ha desvetllat la de l'escriptor. Com diu Marcel Proust en un altre lloc de la *Recherche*: cada lector és, quan llegeix, el lector de si mateix. L'obra de l'escriptor no és més que una espècie d'instrument òptic que li ofereix al lector discernir el que, sense aquest llibre, no hauria pogut veure en ell mateix... Els meus lectors –segueix dient Proust– són els lectors de si mateixos, perquè el meu llibre no és més que com aquests cristalls d'augment que l'òptic de Combray oferia a un comprador.

Si el llibre és l'expressió de la intimitat, la intimitat entesa com allò de propi que dóna sentit a la realitat quan el lector llegeix el llibre, llegeix i interpreta la seva pròpia intimitat i el sentit de la realitat que aquesta intimitat li descobreix. El llibre és gairebé com un instrument que ajuda a veure millor allò de nosaltres mateixos que desconexem o que havíem oblidat, o que s'ha perdut entre els plectres de la memòria i que mai hauríem pogut recordar o conèixer sense l'ajut d'aquell llibre que ens ha obert el sentit del món i de nosaltres mateixos.

Per tot això podríem dir que cadascú de nosaltres ens hem creat allò de nosaltres més íntim, no només amb l'ajut de la nostra experiència personal de la realitat, sinó

també amb els recursos que ens han donat tots els llibres que hem llegit. Tant la realitat de les coses, com la realitat que hi ha als llibres han estat interpretades per nosaltres i, ambdues, ens conformen en el que som. «Sóc el que he llegit» va dir en una ocasió Jorge Luis Borges, ja que cada llibre ens ha ofert aquell punt de vista únic que sobre la realitat ens ha mostrat l'autor en l'estil que li és propi i que no és altra cosa que l'expressió de la seva intimitat.

El món és la nostra creació i la lectura dels llibres ens han ajudat a crear-lo; ens han ajudat a tenir la nostra peculiar consideració sobre nosaltres mateixos i sobre el món. Els llibres que llegim ens donen a conèixer el món, que no és el món de l'autor, sino el món que, amb l'ajut del llibre, hem pogut llegir o veure en nosaltres mateixos. Hi ha certament una gran distància entre els llibres i la vida, és aquella distància inexorable a què feia referència Josep Pla, quan deia:

Nosaltres hem llegit i llegim els llibres. Creiem que hem viscut perquè hem llegit els llibres. Els llibres ens han donat esperança d'alguna cosa. Els llibres ens han suggerit l'esperança d'alguna cosa. Hem esperat anys i anys que alguna cosa es produiria: Què s'ha produït? Absolutament res. Res. Això ens ha portat a suposar que els llibres diuen una cosa i que la vida en diu una altra de molt diferent. Els llibres ens diuen que el món, els homes, les dones, són fets d'una manera. La vida ens diu que el món, els homes, les dones, són fets d'una manera distinta. Els llibres ens diuen que existeix l'amor, la glòria, la bondat, la grandesa. La vida diu que no hi ha res.

Per a Josep Pla no hi ha res fora dels

llibres. Com per a Don Quijote de la Mancha o per a Madame Bovary, no hi havia res a la realitat més que engany, aparença i caos. Als llibres hi ha la vida, essencialitzada, intensificada i reduïda i és només amb l'ajut de l'experiència pròpia que la realitat dels llibres es manifesta més que no com una nova realitat, com un expandiment, una ampliació i una intensificació de la nostra experiència. És el que va a dir altre cop Marcel Proust: «La verdadera vida, la vida a la fi descoberta i dilucidada, l'única vida, per tant, realment viscuda és la literatura; aquesta vida que, en cert sentit, habita a cada instant en tots els homes com en l'artista». Això és possible ja que, com afirma Michel de Montaigne «cada home porta la forma sencera de la humana condició». Cadascú de nosaltres, els escriptors i els lectors, sense deixar de ser el que som, en la nostra diferència, som també els altres. D'aquesta manera el principi d'identitat de l'espècie humana ve a compensar el efectes del principi de diversitat i aquella consciència íntima del jo es veu compensada per un principi d'universalitat en virtut del qual cadascú de nosaltres pot ser el portaveu de tots, ja que cadascú és el mirall de tots. Com deia Jorge Luis Borges, en la dedicatòria del seu llibre *Fervor de Buenos Aires*:

Si las páginas de este libro consienten algún verso feliz, perdóneme el lector la descortesía de haberlo usurpado yo, previamente. Nuestras nadas poco difieren; es trivial y fortuita la circunstancia de que seas tú el lector de estos ejercicios, y yo su redactor.

Tots som u i el mateix i tots diferents. El reconeixement de l'altre com un mateix fa que cada consciència individual coinci-

deixi amb la consciència de pertànyer a una comunitat, més o menys espiritual, i es reconeix en aquesta comunitat com es reconeix en ell mateix. Reconèixer l'altre com a subjecte només és possible quan s'ha assolit la mateixa condició. D'aquí el doble moviment que, sobretot el llenguatge literari afavoreix. Un moviment que va de dintre cap a fora, que és l'expressió de la intimitat, i un altre que va de fora cap a dintre i que és el reconeixement de l'expressió d'una altra intimitat que reconeixem en nosaltres.

Si, com havíem dit, la lectura és un esdeveniment íntim i solitari, també ho és l'escriptura, que també és una activitat intel·lectual que posa en moviment totes les nostres facultats. Tot i que sempre es fa servir el llenguatge, no és el mateix parlar amb un mateix, parlar amb un altre o expressar la intimitat per mitjà de lletres traçades sobre un paper, com és el fet d'escriure; en el qual un no s'adreça a ningú o un s'adreça a tots. Diu María Zambrano de l'acte d'escriure:

¿Qué és lo que quiere decir el escritor y para qué quiere decirlo? ¿Para qué y para quien? El escritor quiere decir el secreto; lo que no puede decirse con la voz por ser demasiado verdad; las grandes verdades no suelen decirse hablando. Esto que no puede decirse, es lo que se tiene que hablar. Descubrir el secreto y comunicarlo, son los dos acicates que mueven al escritor... El secreto se revela al escritor mientras lo escribe. El escritor sale de su soledad a comunicar el secreto. Luego ya no es el secreto mismo conocido por él lo que le colma, puesto que necesita comunicarle. ¿Será esta comunicación? Si es ella, el acto de escribir es sólo medio, y lo escrito, el instrumento forjado.

Si, com havíem dit, la lectura és un acte íntim que ens acosta i ens dona a conèixer una altra intimitat i el secret que ella guarda, l'escriptura vindria a ser el mitjà pel qual es pot descobrir el secret que, lliurat al vertigen de la consciència, es vol donar a conèixer. L'escriure i el llegir són, alhora, un retorn i una descoberta de la intimitat. Per això un escriu amb la totalitat íntegra de la seva persona, per fixar allò que ens diem a nosaltres matei-

xos en la solitud de la nostra intimitat i poder comunicar el que és més propi de cada persona, ja que en la lectura se'ns ha donat a conèixer el món; un món que, amb l'ajut dels llibres, hem pogut llegir en nosaltres mateixos.

Potser tant el llegir com l'escriure siguin formes de romandre en la solitud, en la qual un està a la recerca del que desconexim del món i de nosaltres mateixos. □

CARÀCTERS
ÉS UNA REVISTA DE LLIBRES
I AQUEST N'ÉS EL NÚMERO 14.

Sam Abrams: "Oràcle sobre la presència de Picasso a l'obra de Palau i Fabre".
Joan Josep Isern: "Un resum de la narrativa més interessant del 2000".
Francesc Bayarri: "La ciència temàtica".
Joan Manuel Marro: "L'últim llibre de Sergi Planas".
Joan Elias Adell: "Texts sobre Nietzsche trobats amb text de F. Perceval".
Jaume Sabarques: "Comenta l'última contemporània: Calders i Esquerra de Borja de Ripoll".
Eusebius a Manuel Riquelme: "Editor de Pre-Sentit". "Sempre veiem plans de futur".
Pàgines centrals dedicades a Josep Palau i Fabre.

SEGONA ÈPOCA · GENER DE 2001

CARÀCTERS

REVISTA DE LLIBRES

Núm. 14 Gener 2001

Sam Abrams «Octàleg sobre la presència de Picasso a l'obra de Palau i Fabre»

Joan Josep Isern «Un resum de la narrativa més interessant del 2000»

Francesc Bayarri «La ciència temàtica»

Felip Tobar «Conversa amb Ferran Torrent, Rafael Arnal i Martí Domínguez»

Entrevista amb Manuel Ramírez, editor de Pre-textos

Pàgines centrals dedicades a Josep Palau i Fabre

Il·lustracions de Carme Vidal

Ressenyes/Opinió/Informació/Novetats Bibliogràfiques

Publicació Trimestral:
Gener · Abril · Juny · Octubre

Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
Av. Blasco Ibáñez 32 - 46010 València Tel.: 96 386 40 90 Fax: 96 386 44 93 E-mail: Vicent.Alonso@uv.es

Desenvolupament sostenible? El cas valencià

Joaquim Sempere

La sostenibilidad del desarrollo: el caso valenciano

Ricardo Almenar, Emèrit Bono i Ernest Garcia (dirs.)

576 pp., 2000, Publicacions de la Universitat de València/Fundació Bancaixa

La decisió de Publicacions de la Universitat de València de treure una edició comercial d'aquesta obra col·lectiva és una notícia excel·lent. Publicada el 1998 per l'entitat financer, no havia tingut la difusió que es mereix.

Des de fa anys vivim una situació paradoxal. La immensa majoria dels economistes, fins i tot alguns sensibles als problemes mediambientals, continuen treballant exclusivament en termes de fluxos de preus per descriure i avaluar l'activitat econòmica. Malgrat les primeres pedres posades per economistes com Georgescu-Roegen, Kenneth Boulding, Herman Daly i, a casa nostra, Joan Martínez Alier i altres (com Alfons Barceló, Vicent Alcántara, Jordi

Roca i Federico Aguilera Klink), els progressos en aquesta línia són minsos i fins ara limitats a elaboracions teòriques, sobretot crítiques. Els estudis empírics destinats a analitzar el que està realment passant són pràcticament inexistents. Des que les administracions públiques s'han començat a preocupar per l'assumpte, trobem estudis d'impacte ambiental i ecobalanços (estudis del cicle de vida dels productes), i, òbviament, el desenvolupament de les corresponents metodologies. Aquestes modestes aproximacions als efectes ambientals de les activitats humanes obren camí a la necessària confluència entre economia i ecologia, i a la construcció operativa de conceptes susceptibles de captar els problemes de les externalitats, l'atribució de valors monetaris (o altres tipus de valors) als costos ambientals, etc.

Ara bé, atès que la comptabilitat econòmica es basa en sèries estadístiques calculades en preus, els estudis econòmics troben en general sòlides bases empíriques quantificades. Els fluxos de materials i energia, en canvi, no estan enregistrats amb la mateixa sistematicitat, si és que ho estan d'alguna manera, i això és un inconvenient major a l'hora d'estudiar la realitat econòmica en termes físics i treure conseqüències respecte a la seva sostenibilitat ecològica. L'any 1999 es va publicar una temptativa interessant en aquest terreny: l'obra dirigida per J. M. Valero i A. Valero, *Desarrollo económico y deterioro ecológico* (Fundación Argentaria-Visor, Madrid). D'altra banda, les administracions públiques tendeixen cada cop més a estudiar les dimensions físiques de la riquesa i comencem a disposar de bases de dades significatives que permeten un treball analític i un coneixement cada cop més complets.

L'obra de Ricardo Almenar, Emèrit Bono i Ernest Garcia, que explota de manera comprensiva les dades disponibles per al País Valencià, representa una aportació concreta a aquest coneixement. Pel fet d'ocupar-se d'un espai territorial prou extens i poblat, constitueix un model de tractament del tema aplicable a països sencers (i no a casos locals ni a l'àmbit mundial) i, com a tal, un precedent de valor inestimable per a una reforma dels sistemes de comptes que utilitzen els estats i altres entitats polítiques territorials per avaluar i mesurar la riquesa econòmica i els seus costos ecològics. Amb el mèrit addicional de contenir un estudi sociològic extens i de gran valor, que clou el volum i proporciona una radiografia esplèndida de les percepcions, actituds i valors de la població valenciana sobre el medi ambient.

El llibre comença recapitulant els principis rectors aprovats en successives trobades internacionals: Estocolm (1972), Tokio (1987), Rio (1992), la Carta d'Aalborg de les ciutats europees (1994), la declaració de València de les nacionalitats i regions europees (1995). Segueix un inventari terminològic dels conceptes essencials referents a la sostenibilitat. (Aquests aspectes donen a l'obra un valor afegit per a qui no estigui familiaritzat amb els temes ecològics.)

El segon capítol fa una descripció del País Valencià que inclou des de clima i orografia fins a PIB i diverses variables sobre benestar material, cultura, població, etc. Al llarg de tot el llibre, entre els diversos aspectes descriptius i analítics s'intercalen elements de reflexió teòrica, com, en aquest capítol, un excurs que recull el debat entre Bhagwati i Daly sobre les rela-

cions entre comerç mundial i sostenibilitat (que posa en qüestió el dogma neoliberal que inspira l'acció de l'OMC sobre els efectes incondicionalment positius del lliure comerç a escala mundial per a la preservació del medi ambient).

El tercer capítol planteja la necessitat de prendre en consideració en l'anàlisi de la riquesa no sols el *sistema econòmic*, sinó també el *sistema ecològic*. En particular aborda l'«anàlisi de fluxos». La comptabilitat nacional computa producció, consum i transaccions monetàries entre dues categories d'agents: productors («empreses») i consumidors finals («famílies»), que intercanvien en el mercat béns i serveis i factors de producció (capital i treball). Aquest procediment de còmput té l'inconvenient major de fer abstracció del sistema físic que dóna suport a les activitats antròpiques –les econòmiques en aquest cas. Les transaccions monetàries no permeten capturar aspectes importants del metabolisme entre els humans i el seu entorn natural (ni en economies tan mercantilitzades com les nostres). Per això cal corregir l'enfocament econòmic convencional amb estudis dels fluxos físics, els quals es reparteixen en dues grans classes: (1) entrades o *inputs*: materials, energia i aigua, i (2) sortides o *outputs*: emissions a l'atmosfera, abocaments d'aigües residuals i residus sòlids.

La metodologia emprada en el llibre es proposa fer-se càrrec de la «interfície» (*interface*) entre els dos sistemes, l'econòmic i l'ecològic, i, complementàriament, examinar l'estat dels *stocks* naturals. La sostenibilitat ecològica d'una economia es mesura, justament, per la seva capacitat per mantenir un estat perdurable dels estocs que permeti la continuïtat dels fluxos re-

querits per les activitats humanes. Així, per exemple, no basta saber quanta fusta es treu d'un bosc o quanta aigua s'extreu d'un aqüífer –dades que es poden obtenir mitjançant un estudi dels fluxos, fins i tot, si no hi ha dades físiques, d'un estudi dels fluxos monetaris multiplicats per un coeficient de conversió dels preus en quantitats físiques. Cal també saber si el bosc o l'aqüífer s'exploten o no per damunt de la seva capacitat de regeneració natural. Per això el llibre aborda no sols una *anàlisi de fluxos*, sinó també una *avaluació de l'estat dels principals subsistemes ambientals*: edàfics, hídrics, forestals, pesquers, etc.

L'estudi de les interrelacions econòmiques es fa mitjançant *taules input-output* clàssiques, les quals són complementades per *taules input-output mediambientals* que mesuren els fluxos físics de recursos i residus i les seves interrelacions. No es tracta d'alterar dràsticament l'essència i el significat dels conceptes econòmics, sinó de completar-los amb «comptes satèl·lit», segons la terminologia emprada pels autors (p. 137), a fi que s'adeqüin més satisfactòriament a la realitat. Aquestes taules amb «comptes satèl·lit» (que tenen a Espanya un precedent a la Comunitat Andalus) utilitzen metodologies elaborades inicialment per Daly (1968) i millorades per P. A. Victor (1972). Els resultats s'exposen al capítol cinquè.

L'avaluació de les dades permet arribar a conclusions poc engrescadores. Cap al 1990 les pressions de l'economia valenciana sobre el medi ambient eren inequívocament intenses i superiors en la majoria dels casos a les corresponents mitjanes mundials. Cada ciutadà valencià consumia un 14 % més d'energia comercial, un 23 % més d'aigua, un 85 % més de recursos

minerals, un 14 % més de recursos de la pesca i un 53 % de fusta industrial que la mitjana *per capita* mundial. A això cal afegir dos trets qualitius: l'*exogeneïtat* i la *no renovabilitat*. Efectivament, el 97 % de l'energia, el 45 % de l'aigua, el 13 % dels recursos minerals, el 44 % dels pesquers i el 95 % dels forestals provenien de fora del País Valencià. A més, el 95 % de l'energia i el 97 % del conjunt dels materials eren no renovables (pp. 216-217). Més significatiu encara: en el darrer decenni estudiat, la pressió sobre el medi ambient creix, i amb rapidesa. En tots els casos el consum de recursos i l'abocament de residus ha crescut *per damunt del creixement demogràfic i del creixement econòmic*. El País Valencià no guanya, sinó que perd, en ecoeficiència.

La conclusió pràctica dels autors és reclamar una «reestructuració ecològica del conjunt de l'economia valenciana» (p. 373), un canvi que qualifiquen de «radical» i fins i tot de «revolucionari», en el sentit que inverteix l'ordre de moltes de les prioritats avui vigents. Allò que cal és (1) moderar els principals fluxos d'entrada i sortida, (2) desplaçar aquests fluxos cap a la renovabilitat dels *inputs* i la degradabilitat dels *outputs*, (3) estabilitzar, per després regenerar o restaurar els sistemes naturals. Els autors reconeixen la dificultat i la necessitat de temps: és molt costós reparar allò que s'ha fet malbé, i, de cara al futur, és aconsellable la màxima segons la qual més val prevenir que guarir.

La part sociològica del volum, que ocupa els tres darrers capítols (uns dos centenars de pàgines), és un complement de l'estudi econòmicoecològic fins aquí comentat. Qui ha d'abordar la reestructuració exigida són les persones, els habitants del País Valencià. Què pensen de tot

això? La resposta a aquesta pregunta es basa en dues enquestes fetes el 1997 per Ernest Garcia i Pura Duart, l'«Enquesta sobre Percepcions, Actituds, Consum Privat i Sostenibilitat Mediambiental» i l'«Enquesta sobre Valors i Sostenibilitat». La recerca s'ha completat amb la tècnica dels «grups de discussió» (pp. 523 i ss.), «dispositius per a la producció de discursos col·lectius». Es tracta d'entrevistes en grup, que suposen una «simulació de l'espai en què es dirimeixen els conflictes col·lectius reals». Es van constituir dos grups, cadascun d'ells amb uns trets específics, i se'n van enregistrar els intercanvis d'opinió. Això ha permès captar les opinions de manera *dinàmica i dialògica*, i no simplement estàtica. L'intercanvi fa que l'opinió finalment formulada sigui resultat de l'espontaneïtat primera, que es va corregint i matisant, de manera que recull molta més riquesa que una simple entrevista individual. La intenció de l'investigador no és trobar cap «significativitat estadística, sinó tòpica i estructural».

L'estudi de les pautes de consum s'emmarca en diverses consideracions teòriques sobre les motivacions per a un consum «excessiu»: unes són socials (la cerca del consum ostensible i la distinció), d'altres ecològiques (les «classes» o categories de consum d'Alan Durning). L'estudi posa xifres a allò que és obvi *a priori*: els valencians pertanyen a la «classe d'usuaris d'automòbils, consumidors de carn i de béns de curta durada», i entre ells predomina el consum privat sobre el públic. La pressió sobre el medi ambient deguda a l'alimentació, per exemple, creix amb (a) la superfície de terra necessària per produir els aliments (el consum de carn roja és el que en necessita més); (b) el grau de trans-

formació i elaboració dels productes que són adquirits al mercat (els aliments precuinats, congelats i amb envasos costosos són menys sostenibles); (c) la distància entre producció i consum; (d) la intensitat energètica del procés de producció dels aliments (més maquinària, *inputs* químics, etc. impliquen menys sostenibilitat) (p. 418). Els factors estructurals es combinen amb factors culturals com l'«escassetat de temps», que impulsa el consum d'aliments molt preparats industrialment, i també l'ús de l'automòbil. Durant els anys 70 el «desenrotllisme» va impulsar les primeres onades d'artefactes d'ús personal i domèstic, alhora que el canvi qualitatiu de la dieta, evolució que culmina als 90 amb el que s'anomena en el llibre la «llar electrico-fossilista», és a dir, la llar proveïda de tota mena d'electrodomèstics i altres artefactes moguts sobretot per energies fòssils, on la «nova quincalleria» (videos, ordinadors, telèfons mòbils, etc.) s'afegeix a la prèviament existent (p. 427), fent augmentar sensiblement la despesa domèstica d'electricitat, tant en termes absoluts com en percentatge de la despesa total.

En aquest context hi ha una interessant discussió de la tesi d'Inglehart sobre l'avenc, a Occident, de «valors postmaterialistes», que vindrien a substituir les aspiracions «materialistes» d'alguns anys enrere. L'ecologisme seria un exemple d'això: un cop assolit un cert nivell material de vida, la gent podria aspirar a una «qualitat de vida» superior. Els protagonistes d'aquestes noves aspiracions serien, especialment, les classes mitjanes urbanes amb un nivell d'estudis elevat. L'estudi aquí comentat observa que la tesi d'Inglehart es comprova amb prou feines en el cas de la «consciència ambientalista», que és supe-

rior, però amb diferències molt petites respecte a d'altres sectors socials. En canvi, comprova també que les *pràctiques* d'aquest sector social són més insostenibles: consumeixen més carn roja i aliments molt elaborats, gasten més en l'automòbil (i en el transport en general), en l'habitatge i en algunes altres partides. Són els típics habitants de barris suburbials d'elevat *standing*, amb fort impacte territorial i alta necessitat de transport privat. La tesi del «postmaterialisme», com ja havien denunciat abans altres crítics, queda, com a mínim, matisada i relativitzada.

El tema de les dissonàncies entre un *discurs* de sostenibilitat i unes *pràctiques* insostenibles –un tema crucial de la sociologia ambiental– torna més endavant amb aportacions empíriques i argumentacions que aporten molta llum al fenomen. En el darrer capítol, sobre percepcions, actituds i valors, es comparen els resultats de les enquestes valencianes amb d'altres internacionals. En particular, s'esmenta una enquesta Gallup feta el 1992 a 22 països amb motiu de la Cimera de Rio, que donava uns resultats sorprenents. A la pregunta: «Amb quin dels enunciats següents sobre medi ambient i economia està vostè més d'acord? (a) cal donar prioritat a la protecció del medi ambient, encara que sigui amb el risc de reduir el creixement econòmic; (b) cal donar prioritat al creixement econòmic, encara que es deteriori una mica el medi ambient», els percentatges de preferència pel medi ambient eren molt alts, de més del 40 %, amb resultats com el 72 % a Mèxic, 77 % a Dinamarca, 73 % a Alemanya, 71 % al Brasil, 59 % als Estats Units i Filipines i 43 % a l'Índia. Els autors, potser de manera precipitada, conclouen que «el creixement econòmic és

un mite gastat, clarament poc popular. Durant decennis ha estat invocat *ad nauseam* com a remei per a tots i cadascun dels mals socials, cosa que n'ha minat la credibilitat. [...] Alguns estudis han mostrat que les elits (els dirigents empresarials i els alts funcionaris i càrrecs polítics) tenen una opinió marcadament més productivista que el públic en general» (p. 501). És cert que el resultat del sondeig Gallup és contundent –amb el resultat sorprenent addicional que no hi ha diferències significatives entre països industrialitzats i no industrialitzats–, però segurament seria raonable aplicar-li la mateixa reserva respecte a la dissonància entre opinió i pràctica real. Ara bé, tot això cal veure-ho en relació amb una altra observació que fan els autors: que la distància entre opinions declarades i conductes reals té a veure sovint no amb la falta de coherència dels individus, sinó amb *condicions institucionals inadequades*, que no faciliten o no fan possible una conducta ajustada a les actituds subjectives: «És evident que la disposició favorable de la població a la recollida selectiva d'escombraries no pot dur-se a la pràctica si les ciutats no implanten un sistema adient de contenidors i de gestió [de residus]. Igualment, encara que es comprengui que són preferibles els envasos retornables, la gent poca cosa pot fer quan aquests han desaparegut totalment dels comerços». La conclusió és taxativa: «En aquest sentit, no és sobretot la població la que ha de ser educada en matèria de medi ambient. [...] els qui necessiten imperiosament ser educats són els dirigents econòmics i polítics, així com molts tècnics i experts» (p. 507). Un interessant punt de vista per abordar qualsevol estudi d'opinió en la matèria i per organitzar l'educació

ambiental de la població, tant a les escoles com fora d'elles.

Finalment, té també un gran interès el capítol 8, dedicat a les ciutats. En definitiva, a les nostres latituds les ciutats concentren prop del 80 % de la població, de manera que les polítiques favorables a la sostenibilitat s'hauran de decidir a les ciutats i per a les ciutats. Els autors, en aquest camp, fan aportacions molt valuoses tant en el terreny metodològic com en el polític. Els problemes ambientals, diuen, no es poden resoldre només a través d'un «associacionisme especialitzat i monogràfic» (cal entendre, suposo, les organitzacions ecologistes) ni tampoc a través de «comissions tecnicocientífiques». Cal optar, segons el seu punt de vista, per un entramat institucional que s'articuli amb associacions voluntàries i amb una nova *cultura*. Proposen –aprofitant una acció institucional mancomunada dels municipis, ja existent, però ampliant-ne el camp d'acció– les Mancomunitats Intermunicipals d'Interès Mediambiental (MIMA), que integrarien no només municipis, sinó també «consells de direcció, participació i conscienciació» (pp. 457 i ss.). La idea és una concepció integral de les activitats humanes, començant per les econòmiques, que es guiïn pel lema de l'ecologia «com a consorci, com a negoci i com a oci». L'atractiu d'aquesta proposta és que combina una dinàmica ja existent a escala intermunicipal –tractant de fugir de la pura utopia fora del temps i de l'espai– amb la potenciació del poder i la iniciativa locals, principi preuat per molts ecologistes que té la virtut de donar més poder i més responsabilitat als directament afectats pel medi local. Això apunta a una nova dimensió de la democràcia de la qual es parla cada cop

més, lligada al tan repetit «principi de subsidiarietat», que s'aplicaria no sols a la gestió política, sinó també, en aquest cas, a l'activitat econòmica, a fi de controlar millor els impactes ambientals de les activitats antròpiques.

Com a eina d'avaluació de la sostenibilitat *local*, els autors proposen un indicador sintètic, que agrupa una colla d'índexs variats, que anomenen Index d'Aptitud per al Desenvolupament Sostenible de les ciutats valencianes (INAPDESO), que calculen per a tots els municipis valencians de més de 5.000 habitants. Només 34 dels 132 municipis d'aquestes dimensions obtenen la qualificació d'«aptitud alta o molt alta», i Guardamar del Segura n'és el més ben qualificat. D'aquesta mesura es poden inferir les característiques del municipi «ideal» del punt de vista de la sostenibilitat: (a) No és una gran ciutat, no té gaire especialització productiva, té més de mil hectàrees de superfície, de les quals una fracció majoritària seria àrea forestal, altres hàbitats naturals en bon estat i àrees de conreu; (b) bona qualitat de l'aire, consum d'aigua de recursos propis, depuradores en bon estat i bon tractament dels RSU; (c) més del 10 % del sòl urbà és zona verda, menys del 3 % l'ocupen polígons industrials, el creixement urbà perifèric (de baixa densitat) està limitat per la planificació urbanística; (d) pertany a una mancomunitat intermunicipal, té normes de protecció del medi ambient, compta amb voluntariat ambiental i té capacitat tècnica per al compliment de la normativa ambiental.

En suma, un bon punt de partida, lligat a l'observació dels fets, per elaborar programes d'acció territorial i municipal en una línia de sostenibilitat.

Com haurà comprovat el lector d'aquesta ressenya, la riquesa del volum té un valor inestimable com a compendi de les idees bàsiques sobre desenvolupament sostenible, com a estudi complet de l'estat economicocològic del país i de les actituds i valors dels seus habitants i com a font de propostes politicosocials. Sens dubte, una aportació feta amb gran cura i meticulositat que hauria de ser coneguda i tinguda en compte per tots els que, des de la societat civil o les administracions, es preocupin pel medi ambient i vulguin intervenir-hi per millorar les coses. □

El llibre del sexe, la poesia i l'empresa

Lluís Meseguer

Comprendre la comunicació

Sebastià Serrano

316 pp., 1999, Proa, Barcelona.

Tres qüestions mereixen ser adduïdes rere la lectura d'aquest atractiu llibre. Les tres qüestions són certament importants en un món que veu créixer la centralitat de la tecnologia i de les dificultats de controlar-la: (a) les relacions entre les propostes científiques i la vida social i personal; (b) les relacions entre disciplines científiques

diverses; i (c) les relacions entre els llenguatges formals de les ciències i els objectes renuents a la formalització, com les emocions humanes. Tots tres nivells de relació són precisament adduïts per l'autor a la «Introducció» de l'obra, amb un format de promeses convertides en condicions: que les «habilitats» o la «competència comunicativa» seran «valors més que segurs en el gran mercat de la vida social i laboral dels anys a venir» (p. 9); que «la persona amb valors de futur ha de ser, d'alguna manera, interdisciplinària, multifuncional i polivalent» (p. 12); i que «les emocions no són pas un luxe» i no debades cal tenir en compte l'actual paper emergent de «l'anomenada intel·ligència emocional en el món del comportament de les persones i de les organitzacions» (p. 13). El contingut d'aquest llibre, per això, «voldria ser una mica l'èpica de la informació i la comunicació» tenint les tres qüestions com a «eines estratègiques» (p. 14).

En parlar d'estratègia, doncs, cal incorporar-hi la voluntat pragmàtica de l'autor, expressada al subtítol del llibre amb un triangle temàtic, encara que només parcialment representant del conjunt de reflexions que hi planteja: «el llibre del sexe, la poesia i l'empresa». Efectivament, les relacions entre la creativitat biològica, la creativitat verbal i la creativitat econòmica constitueixen un «llibre», és a dir, un conjunt de continguts lliures i oberts, però aquest «llibre» —el de la vida, d'altra banda—, no és únic, ni unívoc, ni casual. I tota «escriptura» d'aquest llibre ha d'optar pel predomini o l'èmfasi en algun criteri: l'autor, en aquest sentit, opta per considerar la comunicació com l'element de cohesió entre els tres móns esmentats, ja que remarca (pp. 19 i 283) la condició de la in-

formació com a tercera categoria essencial de la vida, al costat de la matèria i de l'energia.

D'altra banda, el subtítol remarca també la utilitat pragmàtica de «comprendre la comunicació». La motivació no solament informativa o emotiva, sinó també educativa, és coneguda en l'orientació d'altres obres i canals d'activitat comunicativa de l'autor, el lingüista Sebastià Serrano (Bellví, Pla d'Urgell, 1944). Pràcticament totes les seves altres propostes anteriors, construïdes des d'un plantejament obert de la lingüística, havien posat l'èmfasi en la relació entre ciència i creació lingüística, entre formalisme científic i comunicació afectiva, entre «ciències» i «lletres». Així, després d'un inicial plantejament de les aplicacions de la matemàtica al llenguatge verbal (*Elementos de lingüística matemàtica*), ha aportat interessants reflexions sobre la formalització del text i la lectura i sobre procediments d'expressivitat (*Literatura i teoria del coneixement*); sobre l'aplicació de la funció booleana al codi poètic i la capacitat antientròpica de la poesia (*Signes, llengua i cultura*); o sobre la paradoxa com a base de significat narratiu o de l'enunciació teatral (*La paradoxa, Cap a una lògica de la seducció*).

Si en els darrers anys, l'activitat comunicativa de Sebastià Serrano s'ha estès a mitjans orals com la ràdio i la televisió, les seves capacitats d'implicació del nivell personal de les qüestions han aconseguit traslladar-se a un tipus d'escriptura que combina el to assagístic amb la implacable precisió de la lògica argumentativa. En aquest sentit, participa de l'estil que ha marcat altres aportacions a la vida civil de les ciències. Per no excedir l'àmbit català (malgrat l'estirp anglosaxona, francesa i

eslava del procediment), es poden esmentar, en el mercat dels darrers anys, aportacions mediàtiques de Jorge Wagensberg, Adolf Tobeña, Joan Corbella, Fabià Estapé, Xavier Duran, David Jou, Eudald Carbonell o Jesús Tusón. I fins i tot, dins l'activitat directament literària, obres concretes de David Jou, Alfred Giner, Àngel Terrón, Martí Domínguez o Sergi Belbel. La coincidència d'aquesta diversa selecció en molt pocs anys fa possible parlar d'un «gènere» que no renuncia al nivell periodístic ni lúdic dels arguments, però sense dimitir del rigor originari de les ciències respectives: la física, la psiquiatria, l'economia, la paleontologia, la recerca mèdica, la biologia, la matemàtica o la lingüística. D'altra banda, l'intent d'aprofitar la ciència dins la vida quotidiana limita amb altres formes democràtiques d'aprenentatge de l'èxit o l'autoestima: escoles d'escriptura literària, d'oratoría, d'expressió personal, d'inversió en borsa, de gestió cultural... (que, de vegades, es veuen confrontades amb la militància institucional o confessional, amb la pressió cultural del pensament gestat als països del Tercer Món, o fins i tot amb perversions mediàtiques com la vidència, les sectes, els jocs de rol, el món dels remeis casolans tradicionals...).

Sebastià Serrano s'aixeca vigorosament per damunt de les necessitats de la retòrica divulgativa, tot i mobilitzar alguns dels mecanismes discursius més adients per carregar de passió i de contundència el discurs. Així, les anècdotes viscudes: la caiguda en què es va trencar la cama (p. 192), o l'emoció sentida al Laboratori de Media de Berkeley, quan els col·legues li explicaven els avantatges del «superllibre» electrònic de l'època de la World Wide Web (p. 294). O també, la tècnica de l'enu-

meració (a la p. 118 apareix una llista de trenta-quatre emocions construïdes amb l'expressió de les tres zones de la cara) o la del resum (dels continguts del llibre (p. 227) o de les tecnologies modernes del llenguatge verbal (p. 277)). O els elogis pròxims al ditirambe: de l'escriptura (p. 263), d'alguns trets del capitalisme (p. 269), o d'Internet (p. 293). Tot amb tot, el punt de trobada més evident de la condició interdisciplinària del llibre no podia ser altre que el de la metàfora: no solament per ser un autèntic universal metodològic del lèxic científic, sinó per la seva correlació literària. Serrano no s'està de considerar el cervell com a «fantàstica cooperativa» (p. 29), o l'amor com a «big bang afectiu» (p. 57), o els laboratoris com a «temples moderns de la nova religió» (p. 305); o de lloar «l'arc de sant Martí de la riulla» (p. 137) o l'«Odissea dels sentits» (p. 304), sinó que construeix bellament una mena de dimensió fractal de la realitat amb realitats d'una evidència experiencial multiseccular: per exemple, l'oli o el brou. Així, la comicitat o el joc són una mena d'agent antientròpic, o d'oli aromàtic que ajuda a apaivagar els grinyols de les relacions» (p. 219), mentre que l'emergència del llenguatge cal considerar-la al si del «brou comunicatiu que fa el xup-xup en l'olla dels rituals» (p. 209).

Els procediments expositius de Sebastià Serrano, segons el seu estimat estil de sempre, salten les fronteres innecessàries entre racionalisme i emotivitat, entre linealitat i multiplicitat, entre formalisme i semàntica. No solament les travessen, sinó que les anul·len o ensenyen a minimitzar-les. I aquest és el resultat immediat d'una comprensió autènticament interdisciplinària de la complexitat, que al seu torn im-

plica la negació de qualsevol autoritat o definició científica no oberta al diàleg i a la falsació popperiana. De fet, ell mateix havia fet ja molt per integrar les propostes i els límits de Popper, de Kuhn, de Lakatos, de Feyerabend o de Berger als estudis lingüístics i literaris (i n'ha contagiats alumnes notables, com el Vicent Salvador autor d'*El gest poètic*, o el Joaquim Maria Puyal autor d'un notable estil comunicatiu). Dit altrament: la capacitat analògica dels procediments científics s'ha de combinar amb la recerca de garanties de fiabilitat i de perspectiva de cada ciència, i amb la necessitat d'establir mecanismes objectius o subjectius en el debat científic, sincrònic (entre disciplines) i diacrònic (tot admetent la «unitat» històrica de la ciència). Personalment, aquest apassionat i apassionant científisme d'un lingüista sempre m'ha fet pensar en els moderns episodis egregis d'influència de la ciència natural o formal damunt les ciències humanes: l'organicisme de Goethe capaç de fer conèixer les metamorfosis de les plantes i l'*Sturm und Drang*; el darwinisme —empeltat per l'anticipació de la dialèctica hegeliana— de Taine o de Zola; el paradigma mecanicista de Newton i Laplace superat alhora per Planck i Einstein, per Freud i Jung, pel cubisme i el surrealisme; el principi d'incertesa de Heisenberg defenidor de l'aleatorietat de la música de Schönberg, la narrativa de Kafka, el teatre de Beckett o la plàstica de l'*action painting*; la teoria de les catàstrofes de Thom aplicada al «quadre semiòtic» de Greimas; o la matemàtica de Kolmogorov motivant l'estructuració semiòtica de Lotman.

La diferència de l'actitud de Sebastià Serrano potser rau en el fet que no subordina l'ordre de les «ciències humanes» a la

presumpta precisió de les «ciències pures», que les escoles lingüístiques practiquen amb rendiment notable: les bases neurofisiològiques de la cognició dins la lingüística cognitiva, o la lògica fregeana dins la filosofia del llenguatge d'Austin o Searle... Més que d'una subordinació, cal parlar d'un autèntic «efecte papallona» damunt el discurs: cada ciència pot aportar elements a la comprensió dels fenòmens, de les dades i dels sistemes –i més encara si allò que es proposa de comprendre és precisament la comunicació– però no pot comprendre definitivament ni indefinidament.

Tot amb tot, quina és la *matière* del llibre? Es podria respondre més o menys així: una llarga recerca en els orígens biològics i genètics de la comunicació, seguida d'un apassionat reconeixement dels valors del llenguatge corporal i verbal, i coronada amb una afirmació de la importància de les (noves) tecnologies de la informació, i sobretot, amb una defensa humanista de l'escola per a l'educació definitivament comunicativa, del raonament i de l'emotivitat (p. 309).

El plantejament dedica, però, el màxim esforç textual (els vuit primers capítols: pp. 17-223) a les bases biològiques i genètiques del llenguatge: la importància del descobriment de l'ADN (pp. 17-30), l'emergència del sexe com a resultat de l'acció del cervell i l'especialització de les parts del cos (pp. 31-55), la diferenciació i la complementarietat del refinament sentimental de la femella i el mascle (pp. 57-128), la «multicanalitat de la comunicació primat» a través de l'olfacte, el tacte, la visió i l'audició (pp. 129-152), la «gran bifurcació» dels primats i els homínids (pp. 153-169), les primeres tecnologies en

el marc de les revolucions de la pedra i del foc (pp. 171-185), l'estabilitat de les relacions mare-fill i la distinció entre aparellament i matrimoni (pp. 187-203), i els factors rituals de la memòria i l'aprenentatge i el poder de la desautomatització (pp. 205-223). Aquesta complexa interrelació d'elements en la construcció del llenguatge facilita la intensificació del tractament de temes concrets, sense haver de recórrer a l'*excursus* immotivat. Així, l'estructuració funcional del cervell humà (veg. p. 29), la dona segons l'home (pp. 79-93) i l'home segons la dona (pp. 93-100), la comunicació «no verbal» (pp. 102-103), o la comicitat (pp. 217 i ss.). I també, la fonamentació *more biológico* dels conceptes de competència i cooperació (pp. 25, 78), desautomatització (p. 217), rellevància (p. 273), o de realitat (física o «virtual», p. 302).

L'aparent excés argumentatiu en la fonamentació biològica –genetista, patrimonialista– de la comunicació és seguit d'una «prehistòria» i una «història bàsica» del llenguatge: la «llarga marxa» de l'oralitat i la seva delimitació institucional: la religió, la política, l'administració (pp. 235-248), el pas històric de l'oralitat a l'escriptura (pp. 249-267), la tecnologia comunicativa associada al capitalisme industrial: el telègraf, el telèfon, la fotografia i l'automòbil (pp. 269-278), i el desenvolupament de la informàtica (pp. 279-305).

Per *comprendre la comunicació*, i per superar el típic *étonnement* de molts lingüistes davant els misteris del llenguatge, Sebastià Serrano recorre a una acció de confiança científica en la capacitat veridictiva bàsica dels arguments biològics o genètics. Només ben avançat el procés textual, esmenta la distinció entre filogènesi i

ontogènesi (p. 213), i és encara més tard quan remarca el paral·lelisme entre evolució biològica i evolució cultural, entre patrimoni genètic i adquisició cultural (p. 235). Ara bé, el biologisme de l'obra admet el paper de la psicologia i la cultura (pp. 62-63, 235, 240, 249); s'arrisca a residenciar físicament capacitats (així, el «toc de la consciència» a l'espai prefrontal segons evidències de recerca neurofisiològica (p. 214); i fins i tot anota l'«herència extrabiològica» (p. 230).

Aquella confiança, tanmateix, no és un xec en blanc a les dades paleoantropològiques –sovint, de períodes temporals molt poc coneguts– ni una submissió al formalisme científic. Ell, que tant ha utilitzat la lògica matemàtica, no és fins al moment d'haver de definir condicions formals de la capacitat comunicativa humana quan precisa que aquesta prové d'un mecanisme innat: un «algorisme de reconeixement de seqüències» (p. 249). Aquesta revalorització de la sintaxi –car el significat pot ser autònom de la seqüencialitat– és un exemple de la possibilitat de Sebastià Serrano de retornar a la via logicomatemàtica (Boole, amb fonaments de Frege, Wittgenstein, Russell, i desplegada per Gödel, Turing o Markov) per indagar la comunicació, com ell mateix sembla anunciar (pp. 279-280), en altres llibres futurs.

Siga com siga, convé no confondre, arran de l'estatut atorgat ací a les bases biològiques del llenguatge, la condició d'infraestructura, la de certesa, i la de veritat. Altrament, el salt que tota activitat humana exigeix de «patrimoni» a «adquisició», deixaria l'evolució i l'àmbit social dels fenòmens en posició de mera supraestructura, de semàntica dependent, o de compromís subjectiu. De fet, si Sebastià

Serrano explica que l'ADN, *more linguistico*, pot ser considerat com la «gramàtica biològica» amb la «doble articulació del llenguatge de la vida» (pp. 22-23), també addueix de manera convicent que les paraules violenten el segon principi de la termodinàmica (p. 240).

Dit clar i ras: la comunicació i els llenguatges tenen una complexa dimensió històrica. Així, l'origen de la comunicació verbal és situat per la paleoantropologia en moments molt diferents (veg. l'interessant testimoni de Sebastià Serrano, pp. 129-130): segons Johanson –vinculat a la seva troballa més espectacular, la Lucy–, cal situar aquell origen fa uns 30.000 anys; mentre que segons Phillip Tobias –relacionat amb la fase de l'*homo habilis*– es pot remuntar a fa 2 milions d'anys. Aquesta doble perspectiva només pot ser complementària si s'adopta una redefinició de la noció mateixa de comunicació verbal.

Al llarg del llibre, Sebastià Serrano usa de tant en tant la reflexió transhistòrica, tot traçant bellament i hipotèticament explicacions sobre comportaments «en origen» i «en l'actualitat»: el contrast de perspectiva quant a les relacions afectives de la dona (manteniment de la relació) i de l'home (contacte present) (p. 54); la paradoxa científica de no conèixer llenguatges en estat senzill en els primats, i de ser molt complex el llenguatge humà conegut (p. 229). I sobretot, quan s'escau, s'arrisca de manera brillant a resums històrics: així, la seqüència de diferenciació entre primats i homínids (pp. 153 i ss.), la influència del telègraf en l'estil de la premsa escrita moderna (p. 272), els canvis introduïts per la informàtica (p. 279), i fins i tot, l'abast del pensament de Newton comparat amb les descobertes de Shannon (p. 284).

Tot amb tot, però, l'origen biològic de la comunicació i la seva evolució històrica es troben en el subjecte temàtic del llibre: la passió pel llenguatge, que en aquest cas deu molt a altres llibres anteriors del savi nascut a Bellvís (veg. p. 250). I algunes de les idees que hi fonamenta tenen un interès capaç d'incitar-lo a altres llibres sobre la comunicació. Així, la substitució de la idea del llenguatge com a misteri (p. 230) o com a màgic poder sobre les coses (p. 247), per la seva condició de resultat complex d'antiquíssims canvis en els primats (pp. 104, 130, però p. 230); o els avantatges de l'àmbit auditiu del llenguatge verbal per damunt de l'opció visual (pp. 167-168); o la consideració del llenguatge com a sinergia entre habilitats comunicatives i pensament simbòlic (pp. 182); o fins i tot, la combinació de papers de la sintaxi i de la semàntica (p. 210, segons la meua opinió prioritzant massa la sintaxi i menystenint la semàntica; és a dir, la qüestió de si la sintaxi és instrumental de la semàntica del llenguatge).

La comunicació: dimensió biològica i genètica, dimensió evolutiva i cultural, dimensió lingüística individual i social. Això tal vegada podria ser dit sense eixir de la vàcua constatació de l'estat acadèmic o l'«estat de mercat» de la qüestió. Aquest no és ni de bon tros el to del llibre, publicat a més, dins una col·lecció activament implicada en la difusió del debat científic, titulada precisament «La mirada científica» i amb altres propostes de signatures notables: Margulis-Sagan, Westbroek, Requero, Cavalli Sforza, Steiner o Mestres Quadreny. Sens dubte, el llibre de Sebastià Serrano constitueix un acte voluntari i magistral d'amor al llenguatge humà, bastit amb l'arriscada combinació metòdica d'ingents aportacions i la majoria molt recents, perquè n'explica —més que no l'èxit personal derivat de l'ús de les seves arts— la capacitat essencial de la comunicació per a la creació democràtica, per enriquir i justificar, en cada bri de dolor o d'alt plaer, la vida. La veritat és, en aquest sentit, també la bellesa. □

col·lecció de divulgació científica

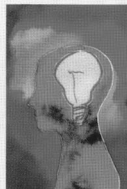
sense
fronteres

El cervell polièdric

Xavier Duran

Idees, sentiments i neurones

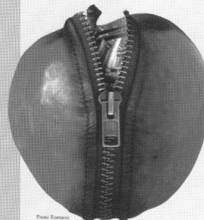
Premi Europeu de Divulgació Científica
ee
Estudi General

Els gens que mengem

Daniel Ramón

La manipulació genètica dels aliments

Premi Europeu de Divulgació Científica
ee
Estudi General

Neurotafaneries

Adolf Tobeña

Els secrets del cervell humà

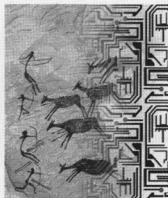

Viatge als orígens

Jaume Bertranpetit
Cristina Junyent

Una història biològica de l'espècie humana

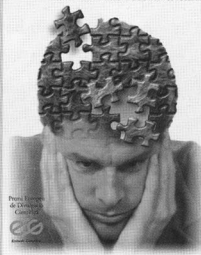
Premi Europeu de Divulgació Científica
ee
Estudi General

El taller de la memòria

Juan Carlos López

El cervell i la textura dels nostres records

Missatges del passat

Carles Lalueza

*Reconstruint la història amb la genètica
(Del Juràssic als humans)*

Premi Europeu de Divulgació Científica
ee
Estudi General

Nosaltres els humans

Agustí Gallana

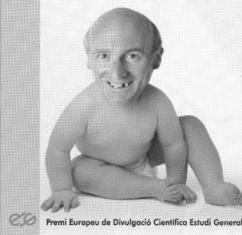
L'ecologia d'uns animals molt intel·ligents

L'enigma de l'esfinx

Francisco Armeso
Constantino Armeso

*Desenvolupament, funcionament
i vellesa del cos humà*

Premi Europeu de Divulgació Científica Estudi General

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

www.bromera.com
15 anys

bromera